

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kırâat İlmi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ŞAHSİ MUSHAF LAR VE KIRAAT LERE ETKİSİ

Ümmü Gülsüm ARSLAN

18949036

Danışman

Doç. Dr. Hacı ÖNEN

Diyarbakır

2023

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ŞAHSİ MUSHAF LAR VE KIRAAT LERE ETKİSİ

Ümmü Gülsüm ARSLAN

18949036

Danışman

Doç. Dr. Hacı ÖNEN

Diyarbakır 2023

TAAHHÜTNAME
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “ŞAHSİ MUSHAF LAR VE KIRAATLERE ETKİSİ” adlı tezin/projenin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin/projemin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü arşivlerinde saklanması na izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

24/01/2023

Öğrencinin Adı Soyadı

Ümmü Gülsüm ARSLAN

İmza

ÖN SÖZ

Evrensel bir din olan İslâm'ın ana kaynağı Kur'ân-ı Kerim'in metnini, okunuşunu ve anlamını muhafaza etmek için birçok kişi çaba sarf etmiş ve bununla birlikte birçok ilim dalı ortaya çıkmıştır. Bunlardan fıkıh, fikhî hükümlerle ilgilenirken tefsir ilmi daha çok âyetlerin muhteva ettiği anlamlarıyla ilgilenmiştir. Kıraat ilmi ise Kur'ân-ı Kerim'in farklı okuma biçimleri üzerinde yoğunlaşmıştır.

Kur'ân'ı insanlara öğreten ilk kişi Hz. Peygamber'dir (s.a.v.). Kur'ân eğitimini ilk alan nesil sahâbe nesli, onlardan eğitim alanlar ise tâbiîn neslidir. Yedi harf ruhsatı çerçevesinde farklı okuma şekilleri ortaya çıkmıştır ve bu okumalar senet zincirleriyle aktarılmıştır. Hz. Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) vefatına kadar farklı okuma şekilleri sorun teşkil etmezken, ahirete irtihalinin ardından sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Yemâme'de kurrâ hafız sahâbîlerin şehit edilmesi, çeşitli yerlerde farklı olan harfler üzerine âyetlerin okunması ve bu okumalarla eğitim verilmesi ile birçok farklı okuyuşun ortaya çıkması vb. nedenler Kur'ân'ı korumak adına bazı çalışmaları zorunlu hale getirmiştir. Hz. Ömer'in (r.a.) teklifiyle Hz. Ebûbekir'in (r.a.), farklı nesneler üzerinde yazılı bulunan Kur'ân'ı cem' etmesi, Hz. Osman'ın (r.a.) ise bu mushafı komisyon üyelerine Kur'ân okuyuş keyfiyeti üzerinde birliği sağlamak için istinsâh ettirmesi, Hz. Osman (r.a.) mushafı öncesi resmi olmayan nüshaların varlığı ve daha sonra yakılarak veya başka sûretlerle ortadan kaldırılması, kıraatlerin çeşitli şekillerde sınıflandırılarak Kur'ân'dan olmayanların ayıklanmaya çalışılması gibi olaylar Kur'ân'ı koruma arzusunun bir sonucu olarak gelişmiştir. Bu koruma duygusu günümüzde hala devam etmekte olup ilim yolunda hizmet eden talebe ve muallimler olarak okuma, hıfz ve Kur'ân'ı anlama adına yaptığımız tüm çalışmalarımız da bu yolda olduğumuzun göstergesidir.

Çalışmanın birinci bölümünde kıraat, sahih ve şâz kavramları, kıraat çeşitleri, kıraat İmâmları ve ravilerinden kısaca bahsedilmiştir. Ardından Kur'ân'ın yazıya geçiriliş aşamaları ile mushaflaşma süreci tarihsel olarak aktarılmaya çalışılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemi ve vahiylerin yazdırılması, Hz. Ebûbekir (r.a.) dönemi cem' çalışmaları ve bu çalışmaya zemin oluşturan ortam, Hz. Osman (r.a.) dönemi ve Kur'ân'ın çoğaltılıp çeşitli merkezlere gönderilmesi, Hz. Oman (r.a.) ve Hz. Ebûbekir'in (r.a.) çalışması arasındaki farklar ve son olarak Hulefa-i Raşidin dönemindeki mushaf çalışmaları ayrıntılı bir şekilde aktarılarak bölüm sonlandırılmıştır.

İkinci bölümde ise şahsi mushaf sahiplerine ve mushaflarına genişçe yer verilmiştir. Zira bu kişiler kıraatlerin rivâyet zincirlerinde bulunup kıraatlere kaynaklık etmekle birlikte okunmakta olan kıraat çeşitlerinin temel zincirlerinde de yer aldıkları için kendi mushaflarını da yansıtmaktadırlar. Günümüzde yazılı mushaf olarak elimizde bulunmayan bu nüshalar hakkında aktardığımız ve daha birçoğunu aktaramadığımız bu kadar rivâyetin bilinmesi, bazı okuma şekillerinin Kur'ân olarak algılanmasa bile o dönemi yansıtmaması ve gelen hükümlerle ilgili açıklayıcı bilgiler içermesi yönüyle dahi olsa önemli görüldüğünü göstermektedir. İbn Abbâs'ın (r.a.) Kur'ân'dan herhangi bir yerin kapalı olup anlaşılmaması durumunda şiirde aramamız gerektiği, zira şiirin Arap'ın divanı olduğunu söylediği aktarılmıştır. Gerekli durumlarda şiire başvurulması önerildiği gibi bazı âyetleri açıklamada da bu şahsi mushaflara başvurulmuştur. Bu mushaflara ait rivâyetleri konu alan bireysel kitaplar olduğu gibi çeşitli tefsirlerde ve fıkıh kitaplarında âyetlerin anlaşılması için kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmanın ikinci bölümü ile özellikle bu hususun daha iyi anlaşılması umulmaktadır.

Bu yolda ilerlememde kolaylıklar sağlayan hocam Doç. Dr. Hacı ÖNEN'e, kaynaklara ulaşmamda aracılık eden Asiye YILDIZ hocama, tezime olan katkılarından dolayı bölümümüz hocalarından Rıfat ABLAY hocamıza, önerileriyle çalışmama katkıları sunan Nizamettin ÇELİK'e, tezimi incelememde yardımcı olan Türkçe Öğretmeni abim Ahmet ASLAN'a teşekkürlerimi sunarım. Bu yolda ilerlerken ilmi olarak desteğini esirgemeyen eşim Mehmet ARSLAN'a ve çalışmamın her aşamasında yanımda olan, bazı hususlarda ihmal etmek zorunda kaldığım, aileme ve oğlum Muhammed Taha'ya sabırlarından ötürü teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamı tamamlamamda ilmi olarak son ana kadar desteğini esirgemeyen Lokman ŞAN hocama teşekkürü minnet borcu bilip bu çalışma ile Allah'ın kitabına hizmet etmiş olmayı umuyorum.

Gayret bizden, inâyet ve tevfik Allah'tandır.

Ümmü Gülsüm ARSLAN

Diyarbakır 2023

ÖZET

Kur'ân ilimlerine farklı bir kapı açan yedi harf ruhsatı sadece Kıraat ilmini etkilememiş, Kur'ân'a dayalı tüm ilimleri etkilemiştir. Bu ruhsat bir âyetin birkaç farklı okuma biçimi ile okunabilmesi ve aynı âyetin birden fazla anlamı bünyesinde barındırması gibi bir durumu da beraberinde getirmiştir. Kur'ân-ı Kerim bu ruhsatın da verilmesiyle yazılı olan sayfa sayısının çok daha üstünde çeşitli birçok problemin cevaplanmasına ve bu problemlere alternatifler sunulmasına olanak sağlamıştır. Bazı âyetler ve hükümlere çeşitli alternatifler sunmasında yedi harf ruhsatının katkısı olduğu bilinmektedir. Bu ruhsatın bir sonucu olarak ortaya çıkan çeşitli bireysel mushaflar, bu ruhsatın mahiyeti hakkında bize ışık tutacaktır. Bu çalışmada kıraat, ravi, mushaf, kıraat imâmları vb. genel bilgilerle alan tanıtıldıktan sonra şahsî mushafların içeriği hakkında bilgiler verilecektir.

Bu çalışmada birçok kıraat çeşidine ayrıntılı olarak yer verilmiş olup bu kıraat farklılıklarının Kur'an'ı açıklamaya yönelik olduğu, müsteşriklerin kıraatleri yanlış yorumlayarak Kur'an'ın değişikliğe uğradığı tezinin aksine bazı kıraat çeşitlerinin özellikle tefsir başta olmak üzere diğer ilimlere katkıları olduğu görülecektir. Bahsedilen bu farklılıkların çoğunun manaya hiçbir tesiri yokken bir kısmının ise sahâbe ve tabiînlerin kendileri için mushaflarına yazdıkları notlardan ibaret oldukları açıkça görülmektedir.

Anahtar Sözcükler

Kıraat, Sahih, Şâz, İmâm, Râvî, Mushaf, Cem', Şahsi Mushaflar

ABSTRACT

The seven letter license, which opened a different door to the sciences of the Qur'an, affected not only the science of recitation, but also all sciences based on the Qur'an. This license has brought with it the situation that a verse can be read with several different reading styles and that the same verse contains more than one meaning. With the granting of this license, the Qur'an has provided the opportunity to answer many problems, far beyond the number of pages written, and to present alternatives to these problems. It is known that the seven letter license has contributed in offering various alternatives to some verses and provisions. The various individual mushafs that have emerged as a result of this license will shed light on the nature of this license. In this study, recitation, narrator, mushaf, qiraat Imams etc. After introducing the area with general information, information about the content of personal mushafs will be given.

In this study, many types of recitation are given in detail, and it will be seen that these recitation differences are aimed at explaining the Qur'an, and contrary to the thesis that the orientalist misinterpret the Qur'an and change the Qur'an, it will be seen that some types of recitation contribute to other sciences, especially to tafsir. While most of these differences have no effect on the meaning, it is clearly seen that some of them consist of notes written by the Companions and Tabi for themselves in their mushafs.

Keywords

Recitation, Shaz, Sahih, Imam, Râvî, Cem', Ebî Dâvûd, Mushaf, Personal Mushafs

İÇİNDEKİLER	Sayfa No
ÖN SÖZ	I
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	3
II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI	3
III. ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI	4
VI. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	4
VI. ARAŞTIRMA ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRAAT VE MUSHAFLARA GENEL BİR BAKIŞ

1.1.KIRAAT	7
1.1.1. Tanımı	7
1.1.2. Kıraatlerin Tarihsel Süreci	8
1.1.3. Kıraat Çeşitleri.....	9
1.1.4. Kıraat İmâmları ve Râvileri.....	16
1.2.MUSHAF KAVRAMI VE TARİHSEL SÜRECİ.....	37
1.2.1.Mushaf Kavramı	37
1.2.2 Mushafların Tarihsel Süreci	38

İKİNCİ BÖLÜM

ŞAHSİ MUSHAFALAR VE KIRAAT FARKLILIKLARI

2.1.ŞAHSİ MUSHAFA SAHİP SAHÂBÎLER.....	67
2.1.1. Ömer b. el-Hattâb'ın (r.a.) Mushaf'ı.....	68
2.1.2. Ali b. Ebî Tâlib'in (r.a.) Mushafı	76
2.1.3. Übey b. Kâ'b'ın (r.a.) Mushafı.....	80
2.1.4. Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) Mushaf'ı.....	84
2.1.5. Abdullah b. Abbâs'nın (r.a.) Mushafı.....	129
2.1.6. Abdullah b. ez-Zübeyr'in Mushafı.....	133
2.1.7. Abdullah b. Amr'ın Mushafı	135
2.1.8. Hz. Âişe'nin Mushafı	136
2.1.9. Hz. Hafsa Mushafı.....	139
2.1.10. Hz. Ümmü Seleme Mushafı.....	140
2.1.11. Zeyd b. Sâbit	141
2.1.12. Enes b. Mâlik.....	143
2.1.13. Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe'nin Mushafı	144
2.2.ŞAHSİ MUSHAFA SAHİP TABİİNLER.....	145
2.2.1. Ubeyd b. Umeyr el-Leysî Mushafı.....	146
2.2.2. Atâ b. Ebî Rebâh'ın Mushafı	149
2.2.3. İkrime'nin Mushaf'ı	152
2.2.4. Mücâhid'in Mushafı.....	153
2.2.5. Saîd b. Cübeyr'in Mushafı	155
2.2.6. Esved b. Yezîd ve Alkame b. Kays'ın Mushafı	157
2.2.7. Muhammed b. Ebî Mûsa Şamî'nin Mushafı	160
2.2.8. Hittân b. Abdullah er-Rakkâşî Basrî'nin Mushafı	160
2.2.9. Sâlih b. Keysân Medîni'nin Mushafı	161
2.2.10. Talha b. Musarrif el-Eyyâmî'nin Mushafı	161
2.2.11. Süleymân b. Mihrân el-A'meş in Mushafı	164

2.2.12. Ca‘fer es-Sâdık Mushafı	165
SONUÇ	168
KAYNAKÇA	171

KISALTMALAR

<i>b.</i>	Bin/İbn
<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>bnt.</i>	Bint
<i>b.s</i>	Basım
<i>c.</i>	Cilt
<i>cc.</i>	Cellecelâluhu
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>DİB</i>	Diyanet İşleri Başkanlığı
<i>h.</i>	Hicrî
<i>Hz.</i>	Hazreti
<i>İFAV</i>	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
<i>No.</i>	Numara
<i>ö.</i>	Ölüm
<i>r.a.</i>	Radıyallahuanha
<i>s.</i>	Sayfa
<i>s.a.v.</i>	Sallallahu Aleyhi Vesellem
<i>TDV</i>	Türkiye Diyanet Vakfı
<i>thk.</i>	Tahkik eden
<i>trc.</i>	Tercüme eden
<i>vb.</i>	Ve benzeri
<i>yay.</i>	Yayıcılık

GİRİŞ

Kur'ân tarihinin en önemli meselesi Kur'ân'ın bir araya getirilip mushaf haline getirilmesidir. İslâm'ın okuma yazmaya verdiği önem mushafın yazılı olarak kalıcı hale getirilmesine zemin hazırlamıştır. İlk emrin oku olması, Bedir Savaşı'nın ardından müşriklerin mü'minlere okuma yazma öğretilmeleri karşılığında serbest bırakılmaları, vahiy kâtiplerinin olması gibi hususlar bu durumu doğrular niteliktedir. İlk emrin oku olması, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) tedricen gelen Kur'ân'ın okunmasının önemine binaendir. Bu ise mushafın yazılmasının gerekliliğine işaret eder.

Yazının gelişmemiş olması eğitimin çoğunlukla sözlü olarak devam etmesini zorunlu kılmış, eğitim öğretimde hocanın esas alınmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Yazının gelişim göstermesiyle birlikte mushafların eğitim öğretimde kullanımı yaygınlaşmıştır. Bunun sonucunda bazı kimseler şahsi mushaflar edinmiş, kimileri ise rivâyeten duydukları kıraatlerine göre mushaflarını yazmışlardır. Bu durum farklı kıraat vecihlerine göre yazılan mushafların ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Sahâbe ve tâbiîne ait olan şahsi mushaflar, farklı kıraat vecihlerini bulundurduğundan ötürü bazı dönemlerde tartışılmış ve bir kısım müsteşrikler bu mushafları kullanarak Kur'an'ın değişikliğe uğradığını iddia etmişlerdir. Çalışmada bu mushaflardaki kıraatlere dair ayrıntılı bilgiler verilip Hz. Osman mushafı ile karşılaştırılması yapılarak bu iddiaların yersiz olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Türkiye'de bu alanda bir sahâbenin kıraatini konu alan çalışma bulunmakla birlikte, birden fazla sahâbe ve tâbiînin mushafını bu şekilde inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Sahâbe ve tâbiînlerin bu şahsi mushaflarındaki kıraat vecihlerinin diğer sahâbe ve tâbiînler tarafından da okunduğunun rahatça görülebilmesi açısından burada her birinin mushaflarına ayrı ayrı yer verilmiştir. Bunun yanı sıra bu kıraat

vecihlerinin bazen meşhur kıraat vecihleri ile de mutabakat sağladığı görülmekte olup bundan ötürü on kıraat imamından da kısaca bahsedilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada mushafların içeriğine dikkat çekmek amacıyla oldukça fazla örnekler verilmeye çalışılmış ve okunma farklılıklarına dair sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu sınıflandırma ile sahâbe ve tâbiînlerin mushaflarında yer alan bu farklılıkların benzerlikleri tespit edilmeye çalışılarak, tahrif edici içeriklere sahip olup olmadığı incelenmeye çalışılmıştır.

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Kıraat ve mushaf kavramlarının tarihsel gelişimi, terim anlamı, kıraat imâmları ve râvileri, Şîa'nın şâz kıraat tanımlaması, şahsi mushaflar ve bunların kıraate olan yansımaları araştırmamızın konuları arasında yer almaktadır. Özellikle şahsi mushaflar olarak adlandırdığımız sahâbe ve tâbiîn mushaflarının içeriği ve bunların Kur'ân'ın anlaşılmasına olan etkilerinden bahsetmeye çalışacağız. Bu mushaflardaki kıraatler bazen âyetleri farklı bir anlamla desteklerken bazen açıklamış bazen de yeni anlamlar yüklemiştir. Bu itibarla bu kıraatlerden başta tefsir ve fıkıh ilmi olmak üzere birçok ilim faydalanmıştır. Bu mushaflar güvenilir sahâbe ve tâbiîne ait olduğu için âyetlerin yorumlanmasında danışılacak olan kaynaklar niteliğinde olabilmektedir. Bu hususların anlamlandırılması adına çalışmamızda örneklere oldukça fazla yer verilmeye çalışılmıştır.

II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

İlk mushafların karakteristik özellikleri her dönemde tartışıl原因mış bir konu olup İslâm ilim geleneğine birçok katkıları olmuştur. Kıraat, tefsir, fıkıh, tarih vb. birçok ilim dalı bu mushaf ve kıraatlerden önemli ölçüde faydalanmıştır. Bu mushaflardaki rivâyetlerden destek alınarak bazı durumlarda bir âyetin anlamındaki kapalılık giderilmeye çalışılırken, bazen yeni bir alternatif sağlamak için gelen bu rivâyetler dayanak olarak kullanılmıştır. Özellikle fıkıh ilminde bu rivâyetlere dayanak oluşturulmasıyla hükümler değişiklik arz edebilmiştir. Bu rivâyetler güvenilir görülen saygın kişilerden aktarıldığından ötürü makbul görülmeyenlerinin dahi önemi gâyet büyük olup İslâm ilim geleneği açısından büyük zenginliktir. Mahiyetini anlamadıklarından ötürü müsteşriklerin karalama çalışmalarında çokça zikrettikleri bu rivâyetler, Kur'ân'ın aslına aykırı olmayıp ondaki herhangi bir şeyi eksiltip artırmamıştır. Aksine bazı yönleriyle Kur'ân'ı anlamamızı kolaylaştırmış ve destek olmuştur. İslâm âlimlerinin Kur'ân'ı anlama, yorumlama, hüküm verme gibi çalışmalarında isim ve içeriklerinin bolca zikredilmesiyle bunu kanıtlamıştır. Bunun dışında tarihi olarak faydalanma adına geçmişten aktarılan her rivâyet değerlendirilmeye

tabi tutulup önemsenirken, bizlerin bu rivâyetleri önemsememesi düşünülemez. Zira bu rivâyetler İslâm geleneğinde kullanılan sened sistemi gibi güvenilir bir sistemle aktarılmıştır. Aktaran kişilerin güvenilirliği ve titizliği de ele alındığında önemsenmeyip Kur'ân'a ilave ve değişiklik olarak algılanmasının akla ne denli aykırı bir durum olduğu daha da anlaşılacaktır. Allah'ın rızasını kazanmak adına tüm hayatlarını İslâm'a adanmış bu rivâyet sahiplerinin Allah'ın kitabı olan Kur'ân'a bir şey dahil etmeme adına Allah korkusuyla çok titiz davrandıklarını biliyor olup bu rivâyetlerin önemine atfen çalışmamızda bu kişilerle birlikte rivâyetlerine özel olarak yer verilmiştir.

III. ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI

Çalışmanın birinci bölümünde kıraat kavramı ve kıraat çeşitlerine kısaca değinilip yer yer kullanılan kıraat türleri zikredilmiştir. Ardından kıraat imâmları hakkında genel bir bilgilendirme yapıp mushaflaşma süreci merhaleleriyle aktarılmıştır. Cem' hususuna geçmeden evvel Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki Kur'ân çalışmaları, âyet ve sûrelerin tertibinin tevkîfî olup olmadıkları gibi hükümler tartışılmaksızın anlatılmıştır. Kur'ân'ın toplanması faaliyetine zemin hazırlayan ortamlarla birlikte cem' hususu üzerinde ayrıntılı bilgi verilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise mushaf sahipleri ve bunların mushafları anlatılmıştır. Özellikle sahâbe ve tâbîînlere ait şahsi mushaflarda bulunan okuma şekilleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmeye çalışılıp mushaf tertipleri uzun listeler halinde verilmeksizin kısaca farklılıklarına değinilmiştir. Bunun yanı sıra bu mushaflarda yer alan âyetler, yazımları ile Hz. Osman mushaflarıyla karşılaştırılarak aktarılmıştır. İlk yazılan Hz. Osman mushaflarından bahsedilmeyip sadece bireysel olarak oluşturulan koleksiyon niteliğindeki mushaflardan bahsedilerek konu sınırlandırılmıştır.

IV. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmaya başlamadan evvel Türkiye'de bu konuda yapılmış çalışmalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra tez sürecinde kullanılmak üzere konu ile alakalı kitaplar belirlenerek geçici bir bibliyografi oluşturulmuştur. Kıraat kitaplarının belli

bölüm ya da başlıklarında yer verilen ilgili alanlar ve makaleler taranarak ilgili bölümler işaretlenmiştir. Taranan bu kitapların dipnotlarından yararlanarak asli kaynaklar hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde Hicri ikinci ve üçüncü asra kadar dayanan eserlere rastlanmıştır. Ardından ilgili eserlerin konu ile ilgili bölümleri aslından incelenerek dipnotlara kaydedilmiştir. Eserlerin çoğu Arapça olup bu konu ile alakalı bir de İngilizce bir eserden faydalanılmıştır. Çalışmada sınıflandırma metodu kullanılmış olup şahsi mushaf sahiplerinin kıraatleri, önce sahâbe ve tâbiîn olarak sınıflandırılıp ardından âyetler de kendi içlerinde tasnife tabi tutulmuştur. Sınıflandırmada kullanılan bilgileri edinmek için konu ile alakalı kıraat eserlerinin yanı sıra tarihi süreç de göz önünde bulundurularak yazılmış çeşitli tefsirlerden de faydalanılmıştır. Konu ile alakalı bu bilgiler daha sonra karşılaştırılma metodu kullanılarak teyit edilip eksik olan kısımlar ise çeşitli kaynaklardan temin edilerek tamamlanmaya çalışılmıştır.

V. ARAŞTIRMA ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Tarih boyunca ilk yazılan mushaflarla ilgili birçok eser yazılmıştır. Bu eserlerden kimileri onların tarihi süreciyle, kimileri ise içeriğiyle ilgilenmiştir. İbn Ebî Davûd'un "*Kitabul Mesahif*" adlı eseri, günümüze ulaşmış bu alanda hem tarihsel süreç hem de içerikle ilgili en ayrıntılı bilgi veren eser olup çalışmada bu eserden oldukça istifade edilmiştir. Bunun yanı sıra konuyla ilgili bilgilere çeşitli tefsirlerde de yer verilmekte olup Ferrâ'nın (ö. 207/822) filolojik Kur'an-ı Kerim tefsiri olan *Me'ânî'l-Kur'ân*, Ebû 'Ubeyd'in (ö. 224/838) *Fedâ'ilü'l-Kur'ân*, İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Zemaşserî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Gavâmiidi't-Tenzîl*, İbn 'Atiyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, Fahreddin er-Râzî'nin (606/1210) *Mefâtîhu'l-ğayb*, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân*, İbn Keşîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî* tefsirleri bu konuda faydalanılan tefsirlerden bir kısmıdır.

Kıraat alanında İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) *Kıraatü 'ş-Şâzze*, İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Muhteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâzi'l-Kırâ'ât ve'l-Îdâhi 'anhâ* ve Abdülfettâh Abdülganî el-Kâdî'nin *Budurul Zahire fil Kıraatil Aşr* eserleri, bu konuda ayrıntılı bilgiler içermekte olup çalışmada bu eserlerden istifade edilmiştir.

Konu ile ilgili Sa'îd b. Manşûr'un (ö. 227/842) *et-Tefsîr min Suneni Sa'îd b. Manşûr*, İbn Hacer el-'Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî* gibi hadis kaynaklarından da yararlanılmıştır.

Başlıca usul kitaplarından olan Celâlüddîn Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân* ve Bedruddîn Zerkeşî'nin *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde de yer yer konuyla alakalı bilgilere rastlanmıştır.

Konuyla alakalı olarak ikincil kaynaklardan da yararlanılmış olup İbn Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'ın kıraatini konu edinen çalışmalar bulunmuştur. Dâvûd Şahin'in *Taberî Tefsirinde İbn Mes'ud Kırrati* adlı eser, İbn Mes'ûd'un kıraatini ayrıntılı bir şekilde ele alan bir çalışmadır. Meşhur Kur'ân tarihçisi Arthur Jeffery *Materials For The History Of The Tex Of The Kur'ân* adlı eserinde bu şahsi mushaflara İslâmi kaynaklardan elde edilen bilgilerden yola çıkarak yer vermiştir. Abdulhamit Birışık'ın TDV *Kıraat* maddesi ve Mehmet Emin Maşalı'nın, TDV *Mushaf* maddesi de faydalanılan ikincil kaynaklar arasında yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRAAT VE MUSHAF LARA GENEL BİR BAKIŞ

1.1.KIRAAT

1.1.1. Tanımı

Kıraat sözlükte; çeşitli anlamlara gelir. Bunlardan bazıları okumak, tilâvet, cem'dir. İsim olarak kıraat; “sesli veya sessiz, nağmeli veya nağmesiz okuma, tilâvet etme” anlamında kullanılmaktadır. Aynı kökün Kur'ân şeklinde olan masdarı da kıraât ile eş anlamlıdır. Kıraat kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de yer almamakla birlikte “tilâvet” mânasını veren fiil kalıplarında ve masdar olarak (Kur'ân) birçok yerde geçer. Örneğin; “A'râf 7/204; Nahl 16/98; İsrâ 17/14; Kıyâme 75/17; İnşikâk 84/21; Alak 96/1,3” gibi zikredilen yerlerde geçmektedir. Kıraatin türediği kökün “**kara**” şeklinde İbrânîce olarak Tevrat'ta yer aldığı da söylenmektedir.

Kıraatin ıstılah anlamı ise müellifler tarafından çeşitli şekillerde yapılmıştır. Râgıb el-İsfahânî “Tertilde harf ve kelimeleri birbirine katmaya denir.” şeklinde bir tanım yaparken Taşköprizâde; “Mütevâtir ihtilâf vecihleri bakımından Allah kelâmı olan Kur'ân-ı Kerîm'in nazmının şekillerinden bahseden bir ilim dalıdır.” şeklinde tarif eder. İbnü'l-Cezerî ise “Kur'ân kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nisbet etmek sûretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir.” şeklinde kapsayıcı bir tanım yapmıştır.¹

Kıraat ilminde ise kıraat İmâmlarının tercih ettiği okuma biçimlerinin ifade edilmesinde kullanılmıştır. Nâfi'nin okuduğu kıraat için Nâfi' kıraati, İmâm Âsım'ın

¹ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Muncidu'l-Mukri'in ve Murşidu't-Tâlibîn* (b.y.: y.y., 1420/1999), 9.

okuduğu kıraat için Âsım kıraati denmesi gibi. Bunların yanı sıra harf kelimesi de ilk dönemlerde kıraat yerine kullanılmıştır.²

1.1.2. Kıraatlerin Tarihsel Süreci

Kıraatler, neredeyse Kur'ân'la eşzamanlı olarak ortaya çıkmışlardır. Bundan ötürü Kıraat tarihi ve Kur'ân tarihi birçok yönden paralel olarak ilerler. Kıraat ilmi ile Kur'ân-ı Kerîm arasında neden sonuç ilişkisi vardır. Kıraat ilmi Kur'ân ile doğrudan bağlantılı iken Arap dili ile dolaylı olarak bağlantılıdır. Kıraatlerin doğuşu, Arapça olarak inen Kur'ân-ı Kerîm'le birlikte gerçekleşmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in okunması, indiği dönemdeki Arapçanın yapısı başta olmak üzere birçok etkenden etkilenmiştir.³ Dolayısıyla kıraatlerin meydana gelmesinde sadece bir değil, birden fazla ve oldukça değişik faktörden bahsedilebilir. Bunlardan bir kısmı şu şekildedir.

Zayıf veya Mevzû Kıraatlerin ziyadeleşmesinde etkili olan etmenler:

- a) Arapçanın ilkel durumda olması, Arap yazım kuralları literatürünün olmaması veya nakıs olması.
- b) Vahyin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) inzal olduğu süreç ve ortamda okuma yazma oranının düşük olması.
- c) Yedi harf ile ilgili hadis rivâyetinin şahsi olarak yorumlanması ve bu yorum farklılıklarının kıraatler üzerinde de ortaya konulması.
- d) Fetihlerden sonra İslâm Devleti'nin sınırlarının hızla genişlemesi ve Arap olmayan unsurların hızla Müslüman olmaları.

²Abdulhamit Birışık, "Kıraat", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022), 25: 426.

³Yusuf Alemdar, "Kıraatlerin Ortaya Çıkışı Meselesine Yeni(den) Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII (2004): 145.

e) Kur'ân'da noktalama ve harekelemenin olmadığı dönemde İslâm'la yeni müşerref olmuş Arap dışındaki halkın mushafı telaffuz etmede zorluk yaşamaları.⁴

1.1.3. Kıraat Çeşitleri

Âlimler kıraatleri farklı açılardan değişik gruplara ayırmışlardır. Bunlardan Mekkî b. Ebî Tâlib'in tasnifi şu şekildedir.

Mekkî b. Ebî Tâlib kıraatleri 3 bölüme ayırmıştır:

- Güvenilir kişilerden nakladilen, Arapçaya ve mushaf hattına uyan kıraatler: Bu üç özelliğe uyan kıraatler okunur, bunları inkâr eden küfre girer.
- Âhâd olarak nakledilen, Arapçaya uyan fakat lafzı mushaf hattına uymayan kıraatler: Bu kıraatler makbuldür fakat icmâ yerine âhâd haberle nakledildikleri ve icmâ edilen kıraate uymadıkları için okunmazlar. Zira âhâd haberle Kur'ân okunamaz. Bunları inkâr eden tekfir edilmez, fakat kötü bir şey yaptığı kabul edilir.
- Sika olmayan râvilerin naklettiği kıraat veya sika râvilerin rivâyet ettiği fakat bir şekilde de olsa Arap nahiv kurallarına uymayan kıraatler: Bunlar mushaf hattına uysa bile makbul değildir.⁵

Kadı Celaleddin Belkini ise kıraatleri, mütevatir, âhâd ve şâz olarak üçe ayırmıştır. “Mütevatir kıraat yedi meşhur kıraattir. Âhâd kıraat ise üç tane olup ona tamamlanır. Bunu sahâbîlerin kıraati ve A'meş , Yahya b. Vessab ve İbn Cübeyr gibi tabînin şâz kıraatleri izler.”⁶ demiştir.

⁴ Alemdar, “Kıraatlerin Ortaya Çıkışı Meselesine Yeni(den) Bir Bakış”, 145.

⁵ Ebû Muhammed b. Hammus b. Muhammed b. Ebû Tâlib Mekkî, *el-İbâne an Me'âni'l-Kiraât* (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, t.y.), 51-52.

⁶ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-Süyûtî, *el-İtḳân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm (b.y.: el-Hey'etu'l-Mıṣriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974), 1/258.

Bu tasnifleri de kapsayacak şekildeki bir sınıflandırmayla kıraat çeşitleri daha ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalışılacaktır.

1.1.3.1. Sahih Kıraatler

İbnü'l-Cezerî, sahih kıraati şöyle tanımlamıştır: Senedi sahih olan, bir vecihle olsa dahi Arapça gramer kurallarına ve Hz. Osman mushaflarından birine muvafakat gösteren her kıraat sahih kıraattir. Bir kıraatin sahih olarak kabul edilebilmesi için bu üç şarta da uyması gerekir. Bu şartların üçünü de aynı anda içeren kıraatin yedi kıraat imamı, on kıraat imamı ya da kabul gören diğer imamlardan aktarılması fark etmeksizin sahih kıraat kabul edilir. Bunun kabul edilmemesi, inkâr edilmesi caiz değildir. Bu üç şarttan herhangi bir şarta uygun olmadığı takdirde ise o kıraat sahih olarak nitelendirilmez zayıf, şâz veya batıldır denilir.⁷

1.1.3.1.1. Mütevatir Kıraat

Yalan üzere birleşmeleri imkân dâhilinde olmayan bir topluluğun yine kendileri gibi bir topluluğa naklettiği kıraattir. Kıraat ilmindeki mütevâtir kavramı hadis ilmindeki mütevâtir kavramı ile aynı anlamda değildir. Kıraatteki tevatür, kıraati sahih kabul edilen İmâmın kıraatinin, çok sayıda kişi tarafından öğrenilmesi ve aktarılması şeklinde anlaşılmalıdır.⁸

⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1960), 1/9; Ebü'l-Hayr Şemsüddin b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ṭayyibetu'n-Neşr fi'l-Kırâ'ati'l-Aşr*, thk. Muhammed Temîm ez-Zağbî (Cidde: y.y., 1414/1994), 32.

⁸ Nabil bin Muhammed İbrahim el-İsmail Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1421), 41-42; Hacı Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'an Tefsirine Etkisi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 73.

1.1.3.1.2. Meşhur Kıraat

Meşhur kıraatler, mütevatir kıraatlerin derecesine ulaşamadıkları halde senetleri sahih olan, Arap nahiv kurallarına ve Hz. Osman mushaflarına muvafakat eden, kurrâ nazarında da galat ve şâz kıraatlerden sayılmayarak şöhret bulan kıraatlerdir.⁹

1.1.3.2. Zayıf Kıraatler

Zayıf kıraatler, sahih kıraatin şartlarını taşımayan kıraatlere denir. Buna göre zayıf kıraat senedinin muttasıl olmayan, râvilerin güvenilirliklerinde sıkıntı bulunan, Arapça gramer kurallarına veya resm-i mushafa uygun bulunmayan kıraatlerdir. Kısacası kıraatin sahih olması için gerekli şartları ihtiva etmeyen kıraat çeşididir.¹⁰

1.1.3.2.1. Âhâd Kıraat

Senedi sahih olduğu halde Resm-i mushafa veya Arap gramerine muvafakat sağlamayan, şöhrete ulaşmayan kıraattir. Bu tür kıraatlerle okumak uygun olmadığı gibi inanılması da gerekli değildir.¹¹ Hz. Osman mushafına ve Arap diline uymadıkları için âhâd kıraatlere zayıf kıraatler kategorisinde yer verilir.

1.1.3.2.2. Şâz Kıraat

Şâz, “bir toplumdan ayrılmak yalnız kalmak” anlamına gelir. İstilahta ise senedi sahih olmayan kıraatlere şâz kıraat denir. Bir başka tanımda da şâz kıraat; senedindeki kesintiden veya râvinin güvenilirliğini ortada kaldıracak durumlardan ötürü senedi sahih olmayan, kıraatin diğer şartlarından bir veya ikisine birden uygun olma ihtimali olan kıraat çeşididir. Şâz kıraat, cumhurun kıraatinin dışına çıkmış âhâd haberle aktarılan kıraattir. Genel olarak âlimler şâz kıraatlerden uzak durmuşlar, şâz kıraatlerle Kur’ân

⁹ Nabil bin Muhammed, *İlmu-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fî'l-Ulûmi's-Ser'iyye*, 42; Ali Osman Yüksel, *İbn Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr*, 3. Bs (İstanbul: İfav, 2016), 265.

¹⁰ Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'an Tefsirine Etkisi*, 75.

¹¹ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Bs (Kâhire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 1/301; Nabil bin Muhammed, *İlmu-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fî'l-Ulûmi's-Ser'iyye*, 43-44.

okunmasını caiz görmemişlerdir.¹² Taberî, şâz kavramının kullanım alanını genişleterek kıraat alanına bu kelimeyi kazandıran ilk kişi olmuştur.¹³ Ebû Ubeyd ise *Fezâ'ilü'l-Kur'ân* adlı eserinde şâz kıraatin amacının meşhur kıraatin manasını açıklamak olduğunu zikretmiştir.¹⁴

1.1.3.2.3. Müdrec Kıraat

Sözlükte “dahil edilen şey” anlamına gelmekte olup kıraatte ise Kur'ân-ı Kerîm'in aslından olmadığı halde bazı sahâbîlerin tefsir ve açıklama amacıyla kendi mushaflarına yazdıkları notlardır.

Müdrec kıraat; Hz. Osman mushaflarına muvafakat göstermeyen tefsir amaçlı eklemeler barındıran, rivâyet zinciri Hz. Peygamber'e (s.a.v.) dayanmayan kıraat çeşididir. Bazı râviler tefsir amaçlı yazılmış olan ifadeleri Kur'ân'a ait sanarak, hatalı bir şekilde Kur'ân okuyuşuna eklemişlerdir. Bunun sonucunda “müdrec” diye adlandırdığımız kıraatler ortaya çıkmıştır.¹⁵

1.1.3.2.4. Mevzu Kıraat

Sözlükte “vaz” kelimesi masdar olarak “bir şeyi yere koymak, yukarıdan aşağı atmak” anlamında kullanılırken “vaz'u şey” olarak kullanıldığında “arada hiçbir boşluk bırakmaksızın iki şeyi birleştirmek” anlamında da kullanılmaktadır. Bu kelime hadis ilminde mevzu hadis olarak kullanılmakta olup Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait olmayan sözlerin o söylemiş gibi aktarıldığı hadis çeşitleri için kullanılmaktadır.¹⁶

¹² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9; İbnü'l-Cezerî, *Ṭayyibetu'n-Neşr fî'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*, 32.

¹³ Mehmet Dağ, “Kırâat İlminde Şâz Kavramı”, *Marife*, 2007, 72; Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fî'l-Ulûmi's-Şer'iyye*, 44.

¹⁴ Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, II/279.

¹⁵ Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fî'l-Ulûmi's-Şer'iyye*, 44-45; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'an Tefsirine Etkisi*, 77.

¹⁶ M. Yaşar Kandemir, “Mevzû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 493.

Mevzu kıraat, kıraat nezdinde herhangi bir değer taşımayan asılsız olarak birine nispet edilen okuyuş şekilleridir. Bu okuyuş şekillerinin Hz. Peygamber (s.a.v.) veya Kur'ân ile hiçbir alakası yoktur.¹⁷

1.1.3.3. Sahih Kıraatin Şartları

Kur'ân'ın muhafazası için ilk çalışmayı Hz. Peygamber (s.a.v) yapmıştır. Sonrasında sahâbîler, tabiînler ve âlimler de bu çalışmalarını tizlikle devam ettirmişlerdir. Bu çalışmalardan bir tanesi de bir kıraatin sahih kıraat olup olmadığını ayırt etme çalışmalarıdır. Bunun için kıraat âlimleri çeşitli yöntemlere başvurarak doğru okuyuşlar ile yanlış okuyuşları ayırt etmek adına farklı şartlar öne sürmüşlerdir. Bu şartlarda genel olarak ittifak sağlanırken bazı hususlarda ayrılığa düşenlerde olmuştur. Bu farklılıkları barındıran Sünnîler ve Şîa'ya göre sahih ve şâz kıraatin şartları benzer olsa da belli nedenlerden ötürü oluşan farklılıklar da mevcuttur. Bu şartlar ve nedenlerine burada yer verilmeye çalışılacaktır.

1.1.3.3.1. Sünnîlere Göre Sahih Kıraatin Şartları

Sünnîlere göre sahih kıraatin şartları: Senedinin sahih olması, Arap dili ve kuralları ile Resm-i mushafa muvafakat göstermesi şeklinde açıklanmıştır.

Kıraat âlimleri bir kıraatin sahih olarak kabul etmek için üç şartı aynı anda ihtiva edip etmediğine bakıp tümünü aynı anda içeren rivâyetleri sahih olarak nitelendirmişlerdir. Herhangi birinin eksik olduğu rivâyetleri ise sahih olarak nitelendirmeyip yerine göre müdrec, şâz, mevzu vb. gibi farklı isimlerle adlandırmışlardır.¹⁸

¹⁷ Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fî'l-Ulûmi's-Şer'îyye*, 45; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'an Tefsirine Etkisi*, 78.

¹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Muncidu'l-Mukri'in ve Murşidu't-Tâlibîn*, 18,19.

1.1.3.3.2. Şîa'ya Göre Sahih ve Şâz Kıraat

Şîiler Kur'ân'ın sabit ve okunanlardan farklı bir gerçeklik olduğunu söylerler. Okumadaki farklılık okuyucuların metni yorumlarına göre ifade tarzlarıdır. Bunu Zerkeşi'nin "Kur'ân ve okuyuşlar farklı gerçekliklerdir"¹⁹ sözünü de kullanarak ifade etmişlerdir. Okumadaki bu farklılığın metnin kökeni hakkında herhangi bir sorun oluşturmadığını düşünmüşler ve doğru okumanın Müslümanların genelinin üzerinde uzlaştığı metne uygun olan okuma biçimi olarak kabul etmişlerdir.²⁰

Şîa sahih kıraatin şartlarını kısaca senedinin sahih olması, Arap dil ve kurallarına muvafakat ile asıl metne muvafakat olarak kabul etmiştir. Asıl metni belirlerken; insanlar arasında yaygın olan, kabul gören meşhur kıraati esas kabul ederek halkın geneli tarafından kabul görmeyen rivâyetleri reddetmişlerdir.

Şîa ilk dönem Hz. Osman mushaflarının elimizde bulunmadığını, bulunsalar dahi merkezlere gönderdiği mushafların sayısının ihtilaflı olarak birden fazla olduğunu ve bu mushafların içeriklerinin birbirinden farklı olup aynı zamanda farklı okuyuş biçimlerini de desteklediğinin rivâyetlerde sabit olduğunu gerekçe göstererek Sünnilerin kabul ettiği Resm-i mushafa muvafakat şartını kabul etmezler. Kabul etmeleri durumunda birden fazla mushaf olduğundan ötürü hangi mushafa uyulması gerektiğinin ihtilaf oluşturacağını ihtilaflı olan bir şeyin ise Kur'ân'da olmaması gerektiğini zikrederler. Şîa bu nedenleri öne sürerek Sünnilerin benimsediği üçüncü şartı benimsemeyip diğer iki şartı kabul ederler. Bundan ötürü "Halkın genelinin kabul ettiği, insanlar arasında yaygın olan ve ümmetin icmâ ettiği kıraat kabul edilmeli, diğerleri şâz olduğu için terk edilmelidir" diyerek üçüncü şart olarak ümmetin icmâ ettiği kıraat üzere okunan mushafa uymayı, sahih kıraatin en önemli şartı olarak benimserler. Onlara göre okunan

¹⁹ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrâhîm (b.y.: Dâru 'İhyâ'î'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957), 180.

²⁰ Muhammed Hâdi Ma'rîfet, *Temhîd fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Darû'l Ta'rîf, 1432), II: 123.

Kur'ân herhangi bir şekilde bünyesinde ihtilaf barındırmamalı ve ümmetin icmâ ettiği okuyuş şekli benimsenmelidir.²¹

Şîa okumanın doğruluğunu, Müslümanlar tarafından korunan ve metnin mutabakatı olarak açıklar ve bu durumda zikredilecek şartlar yerine getirildiği takdirde her kıraati doğru okuma olarak kabul eder.

- Kelimenin aslı, şekli ve konumu bakımından tevatüren nakledilmiş ve Müslümanlar arasında bilinen Kur'ân hattı ile örtüşmesi
- Fasih Arapçaya ve yaygın kullanıma uygun olması. Buda fasih Arap dilinin klasik ve kat'î olarak konulmuş kaideleriyle kıyaslanarak bilinebilir.
- Akli delil, mütevatir sünnet veya imamlarca kabul edilen sahih bir rivâyet zincirine sahip olsa dahi kesin delille çelişmemelidir.

Şîa bu üç şartı aynı anda taşıyan kıraatin, namazda ve namazın dışında icra edilebileceğini herhangi birinin eksik olması durumunda ise Kur'ân'dan olmadığı şüphesi barındırdığından ötürü namaz veya namaz dışında Kur'ân olarak okunmayacağını zikredip bu nitelikteki kıraatleri şâz olarak isimlendirmişlerdir.²²

Şîa'nın Tercih Ettiği Kıraatler

Şîa, kıraat imâmları arasında geçerli olan kıraatlerle okumanın caiz olduğunu ve bununla birlikte Kur'ân'ı yedi kıraatten birine göre okumanın zorunluluğuna dair hiçbir delil olmadığını söylerler. Onlara göre kıraatleri yedi veya on ile sınırlandırmak ve bu şekilde okumanın caiz olduğunu söylemenin hiçbir manası yoktur. Önemli olan kıraatin şâz olmamasıdır.²³

En doğru ve en meşhur olan kıraati Âsım'ın râvisi Hafs'ın okuduğunu ve namazda bunun okunması gerektiğini söylerler. Bununla ilgili olarak kıraatlerin imamlardan dolayı meşhur olmadığını aksine Hafs'ın rivâyetini ammenin kullandığını

²¹ Ma'rifet, *Temhîd fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, II: 120-122; Ziya Şen, *Şîa'nın Kıraatlere ve Kur'an Tarihine Bakışı* (İstanbul: Düşün, 2013), 150-151.

²² Ma'rifet, *Temhîd fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, II: 142.

²³ Ma'rifet, *Temhîd fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, II: 114.

ve sıradan insanların okumasına katılmaya çalışanın Asım'ın Hafs ravisi olduğunu bundan ötürü tercih edildiğini söyleselede²⁴ Asım'ın Hafs rivâyetinin, Abdurrahmân es-Sülemî vasıtasıyla İmâm Ali'ye dayanıyor olması tercih edilmesinin ana sebebidir.²⁵ Ehl-i beyt âlimleri Müslümanların genelinin üzerinde icma ettikleri meşhur kıraatlerin caiz olduğunu zira Ehl-i beyt zamanında bilinen bütün kıraatlerin namazda okunup ve caiz kabul edildiğini zikretmişlerdir. Bir kıraatin kabul edilebilmesi için ya Hz. Peygamber aracılığıyla ya da masum imâmlardan birinden gelmesi gerektiğini zira ancak bu şartlarla Kur'ân'dan olduğunun kesin kanaatine varıldığını ve namazda okunmasının da Kur'ân'dan olduğunun göstergesi olduğunu söylerler.²⁶

Sonuç olarak; Şia'ya göre mushaf yazılı olarak tektir. Okunma keyfiyeti olarak ise yedi kıraat veya on kıraatle okumak diye bir sınırlama olmayıp, ammenin kıraati ile okunmalıdır. Eğer bir kıraat tercih edilecekse bu Hz. Ali'ye dayanan Hafs'ın râvisi Âsım'ın kıraati olmalıdır ki oda kıraati ammeye uygundur.

1.1.4. Kıraat İmâmları ve Râvileri

İmam sözlükte “önder, lider; cemaate namaz kıldırان kişi, devlet başkanı” anlamına gelmektedir.²⁷ Kıraat imamlarının rivâyet ve tariklarının temsil ettikleri okuma biçimlerine kıraat denirken, bu kıraatlerin kendisine dayandırıldığı kimselere ise kıraat imamı denmektedir. Sahâbe ve tabiûn dönemlerinde Kıraat İmâmları diye özel bir kavram yokken daha sonraki süreçlerde ortaya çıkmıştır. Bu hususta ilk olarak İbn Mücâhid, İmâmları yedi ile sınırlandırılarak yapmıştır. İbn Mücâhid yedi İmâm ve iki

²⁴ Ma'rifet, *Temhîd fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, II: 141.

²⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakâti ve'l-a'sâr*, I. Bs (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), I/287-290; Ebû'l-Ḥayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ* (Bergstraesser: Mektebetu İbn Teymiyye, 1351/1932), I/229-230.

²⁶ Şen, *Şia'nın Kıraatlere ve Kur'an Tarihine Bakışı*, 189-191.

²⁷ Mustafa Sabri Küçükaşcı, “İmam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 178.

râvisi olmak üzere on dördlü bir taksim yapmıştır. İbnü'l-Cezerî    İmâm her birinin iki râvisi olmak üzere altılı taksimi yaparak İmâmları ona tamamlamıştır.²⁸

Sözlükte ‘‘suyun başına gidip su içmek; hadis nakletmek’’ anlamlarındaki rivâyet kökünden türeyen **r v ** ( o ulu ruv t) kelimesi hadis ilminde ise terim olarak ‘‘hadisi öğrenen ve onu eda terimlerinden biriyle nakleden kişi’’ manasında kullanılır.²⁹ Kıraat ilminde ise kıraati öğrenen ve onu nakleden kimsedir. K raatin sahih veya şâz olduğunu belirlemede en önemli hususlardan biri ravidir.

1.1.4.1. On Kıraat İm m 

1.1.4.1.1. Nâfi’ b. Eb  Nuaym ( . 169/785)

Tam ismi, Nâfi’ b. Abdurrahmân b. Eb  Nuaym el-Leysi’dir. K r at İmâmlarının ilkidir. K r atte remiz olarak ‘‘ ’’ harfi ile temsil edilir. K l n ve Verş adında iki râvisi olan Nâfi’ İsfahanlıdır.  ocuk iken ailesiyle Medine’ye yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. K r at ilminde olduğu gibi Hadis ilminde de yetkin olan Nâfi’in İmâm Mâlik’e hadis   retti i kaydedilmektedir.

Kıraat zinciri İmâm Eb  Ca’fer Yezîd b. el Ka’k , Eb  Davûd, Abdurrahmân b. Hürmüz el- A’rac, şeybe b. Ness h el-Kad , Eb  Abdullah Müslim b. C ndeb el-Huzel  el-K ss ve Eb  Ravh Yez d b. R m n şeklindedir. Bunlar sah be neslinden Eb  Hureyre, ibn Abb s, Abdullah b. Ayy ş b. Eb  Rab a ve Ubeyy b. K ’b’ ve Peygamberden (s.a.v) almışlardır.³⁰

a. K l n ( .120/220)

²⁸ Eb 'l-H yr şems dd n b. el-Cezer  Mu ammed İbn 'l-Cezer , *ed-Durret 'l-Mu diyyetu fi'l-K r ' ti's-şel  i'l-Mutemmimet  li'l-'Aşr*, thk. Mu ammed Tem m ez-Zu'bi (b.y.: y.y., 1421/2000), 13; Ahmed b. Mûsâ b. el-'Abbâs et-Temîmî Eb  Bekir el-Ba d d  İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-K r ' t*, thk. şev  i  ayf (Mısır: y.y., 1400), 87.

²⁹Mehmet Efendio lu, ‘‘R vi’’ (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007), 34: 472.

³⁰Siraceddin  ztoprak, *Kur'an K raat *, 2. Bs ( stanbul: Beyan, 2012), 65.

Asıl adı Ebû Mûsâ Îsâ b. Mîna' b. Verdân b. Îsâ ez-Zürekî el-Medenî olan Kâlûn'un remzi “ب” harfidir. Medine’de doğmuş ve Hicrî 220’de orada vefat etmiştir.³¹ Kırâat ilminde olduğu gibi Nahiv ilminde de yetkindir.

b. Verş (110/728)

Tam ismi Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Abdillâh el-Kıbtî olan Verş’in kıraattteki remzi “ج” harfidir. Mısır’da doğmuş ve orada vefat etmiştir.³² Afrika asıllı olduğu ve “Revvâs” lakabıyla anıldığı kaydedilmektedir. Ten rengi çok açık olduğundan hocası Nâfî’ tarafından beyaz renkli bir peynir türü ola “Verş” lakabının verildiği rivâyet edilmektedir. Verş’in el-Ezrak (ö.240/854) ve el-İsfehânî (ö.296/908) adlı iki tariki bulunmaktadır.³³

1.1.4.1.2. İbn Kesîr (ö. 120/738)

Tam ismi Ebû Ma‘bed Abdullah b. Kesîr b. Amr ed-Dârî olan İbn Kesîr, Hicrî 45 (665) yılında Mekke’de doğmuştur. Hicrî 48 (668) yılında doğduğuna dair rivâyetler de aktarılmıştır. İbn Kesîr’in Bezzî ve Kunbül adlı iki râvîsi olup kırâat ilminde “ك” harfi ile temsil edilir. İbn Kesîr Abdullah b. Sâib, Abdullah b. Abbâs’ın azat ettiği kölesi Dirbâs ve Mücâhid b. Cebr’den kıraat ilmi tahsil etmiştir.³⁴

a. Bezzî (h.170/250)

Tam ismi Ebû Hasan Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Bezzî olup remzi “ه” harfidir. Ebû Rebîa (ö.294/906) ve İbnü’l-Habbâb (ö.301/913) adında iki tane tarîki mevcuttur. Bezzî lakabıyla tanınmıştır. Ailesi İran asıllı Hemedan’dan Mekke’ye gelmişlerdir. Bezzî, Hicrî 170 yılında Mekke’de doğmuş ve hicrî 250 yılında yine orada

³¹ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, 12.

³² Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, c.1 s.323-326.

³³ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, c.I s.323-326.

³⁴ Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf İbnü’l-Cezerî, *Tahbiru’t-Teyâsîr fî’l-Kırâati’l-Aşr* (Amman: Dârü’l-Furkân, 2000), 126.

vefat etmiştir. Duha Sûresi ve devamındaki sûrelerin her birin ardından tekbir getirilmesi Bezzî ile başlamıştır.³⁵ Bezzî bu icrasını Peygambere (s.a.v.) dayandırsa da muhaddisler tarafından kabul görmemiştir. Buna rağmen günümüze kadar icra edilmeye devam etmiş hatta İmâm Şâfiî'nin tekbirlerin terk edilmesiyle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir sünnetinin terk edilmiş olacağı şeklinde görüş bildirdiği rivâyet edilmektedir.

b. Kunbül (ö. 291/904)

Tam ismi Ebû Ömer Muhammed b. Abdірrahmân b. Muhammed el Mahzûmî olup kıraatte “ج” harfî ile temsil edilir. Kitâbü's-Seb'a müellifi İbn Mücâhid (ö.324/935) ile şâz kıraatleri ile meşhur olan İbn Şenebûz (ö.328/939) Kunbül'ün tarikleridir. Hicrî 195 yılında Mekke'de doğmuş ve Hicrî 291 yılında yine burada vefat etmiştir. “Kunbül” ismi verilen bir ilacı, sığırlara karşı sürekli kullandığından ötürü bu lakabı aldığı söyleyenler olduğu gibi “Kanâbile” adlı kabileye mensup olduğundan ötürü bu ismi aldığını rivâyet edenler de vardır.³⁶

1.1.4.1.3. Ebû Amr el-Basrî (ö. 154/771)

Tam ismi Ebû Amr Zebbân b. el-Âlâ' b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî olup kıraatte “ح” harfî ile temsil edilir. Dûrî ve Sûsî adında iki tane râvisi bulunmaktadır. Ebû Amr, hicrî 70 yılında Mekke'de doğmuştur. Yaşamının son dönemlerini Basra'da geçirmesine rağmen bir vesileyle ayrılıp Basra yahut Şam'da Hicrî 148, 155, 159 yıllarından birinde vefat etmiştir. Zehebî, Ebû Amr'a 19 farklı ismin atfedildiğini onun ise şiirinde de tarif ettiği gibi Zebbân ismini tercih ettiğini zikreder. Haccâc-ı Zalim olarak tanınan Haccâc b. Yûsuf'tan kaçmak için Basra'dan ayrılıp Yemen'e doğru yol almıştır. Haccâc'ın

³⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, c.I s.365.

³⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,452,453; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, II,165,166.

ölmesiyle beraber Basra'ya geri dönmüştür. Ebû Amr'ın kıraat zincirinde “Mücâhid b. Cebr, Sâid b. Cübeyr, Abdullah b. Abbâs ve Übey b. Ka'b vardır.”³⁷

a. Dûrî (ö. 248/862)

Asıl adı Ebû Ömer Hafs b. Ömer b. Abdilazîz el-Ezdî ed-Dûrî olup kıraat ilminde “ط” harfi ile temsil edilir. Dûrî'nin Ebü'z Za'râ (ö.280/893) ve İbn Farah (ö.303/915) adlı iki tarîki bulunmaktadır. Hicrî 150 tarihinde Bağdât'ın doğusunda bulunan “Dûr” mahallesinde dünyaya gelmiştir. Bundan ötürü ed-Dûrî lakabıyla anılmıştır. Şâz kıraatler de dâhil olmak üzere yedi kıraati öğrenmiştir. Dûrî uzun ömrünün ardından 98 yaşındayken hicrî 248 yılında vefat etmiştir. Onun birçok eser yazdığı ama sadece “*Kıraatü'n-Nebî*” adlı eserinin günümüze kadar intikal edebildiği nakledilmektedir.³⁸

b. Sûsî (ö. 261/874)

Asıl adı Ebû Şuayb Sâlih b. Ziyâd b. Abdillâh es-Sûsî olup kıraatte “س” harfi ile temsil edilir. Yahyâ el Yezîdî'nin yanında kırâat okumuştur.

1.1.4.1.4. İbn Âmir eş-Şâmî (ö. 118/736)

Asıl adı Ebû İmrân Abdullah b. Âmir b. Yezîd el-Yahsubî olup Hişâm ve İbn Zekvân adında iki tane râvisi bulunan İbn Âmir kırâatte “ع” harfi ile temsil edilir. Hicretin 8. yılında dünyaya gelen İbn Âmir'in künyesi “Ebû İmrân”dır. İmâm İbn-u Amir'in kıraatteki ilk hocası Muğîre b. Şihâb el-Mâhzumî'dir. O ise Ashâb-ı Kiram'dandır. Hz. Osman'dan bizzat ders almış olup Muaviye'nin halifeliği döneminde Şam'da Kur'ân-ı Kerim dersi vermiştir. Muaviye'den ders aldığı ve hatta Hz. Osman Kur'ân-ı Kerim okuduğu esnada onu dinleme şerefine nail olduğu da söylenir. Rivâyet silsilesinin Hz. Osman'a ulaşmasından ötürü İmâm İbn Âmir'in kıraatine “Osmaniye

³⁷ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,223,228; Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *et-Teyâsîr fî'l-kirâ'âtî's-seb'*, thk. Halef Hamûd Sâlim eş-Şağdelî, I. Bs (Hâil: Dâru'l-Endülüs, 2015), 5,12,13.

³⁸ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,186-196; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'*, I,380.

Kıraati” diyenler de olmuştur. İbn Âmir, 10 Muharrem Hicrî 118'de (736) Dimeşk'te vefat etmiştir³⁹

a. Hişâm (ö. 245/859)

Tam ismi Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ammâr b. Nusayr es-Sülemî ed-Dimaşkî olup kıraatte “ح” harfî ile temsil edilir. 153 yılında Dimeşk'te dünyaya geldiği söylenir. Hicrî 30 Muharrem 245 tarihinde Dimaşk'ta vefat etmiştir. Babası Ammar b. Nusayr Mekke ve Medine'deki âlimlerden ilim tahsil etmesi için onu hacca göndermiştir. Hişâm, kırâat eğitimini İbn Âmir'in öğrencisi Yahyâ b. Hâris ez-Zimârî'nin öğrencileri Eyyüb b. Temîm ve Irâk b. Hâlid 'den öğrenmiştir. Yıllarca Şam Ümeyye camisinde hatiplik yapan Hişâm, Kur'ân ve kıraat alanında şöhret bulmasının yanında özellikle hadis ilmi olmak üzere fıkıh vb. alanlarda da yetkinleşmiştir. Tarîkleri Hulvânî (ö.250/864) ve Dâcûnî (ö.324/935) olmak üzere iki tanedir.⁴⁰

b. İbn Zekvân (ö. 242/857)

Tam ismi Ebû Amr Abdullah b. Ahmed b. Beşîr b. Zekvân ed-Dimeşkî olup “م” harfî ile temsil edilir. İbn Zekvân, 173 yılında Dimeşk'te dünyaya gelmiş olup hicrî 242 yılında Şam'da vefat etmiştir. “Dimeşkî” olarak tanınmış ve kıraat ilmini İbn Âmir'in meşhur öğrencisi Yahyâ b. Hâris ez-Zimârî'nin öğrencisi Eyyüb b. Temîm'den tahsil etmiştir. Kütüb-i Sitte müelliflerinden Ebû Dâvûd ve İbn Mâce, İbn Zekvân'dan hadis rivâyetinde bulunmuşlardır. Şam Ümeyye camisinin hatipliğini İbn Âmir'in birinci ravisi olan Hişâm yaparken İmâmlığını ise ikinci ravisi olan İbn Zekvân yapmıştır. el-Ahfeş (ö.292/904) ve es-Sûrî (ö.307/919) olmak üzere iki tarîki bulunmaktadır.⁴¹

³⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,186,196; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I,380.

⁴⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, c1,396-402; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, c2,308-310; Öztoprak, *Kur'an Kıraatı*, 117-121.

⁴¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,402-405; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I,363; Öztoprak, *Kur'an Kıraatı*, 123,124.

1.1.4.1.5. Âsım b. Behdele el-Kûfî (ö. 127/ 745)

Tam ismi Ebûbekir Âsım b. Behdele Ebî'n-Necûd el- Esedî el-Kûfî olup iki râvisi vardır. Bunlar Şu'be ve Hafs'dır. Kırâatte remzi ise “ع” harfiir. Künyesi el-Esedî'dir. Kûfe'de doğmuş ve orada vefat etmiştir. Şam'da vefat ettiğine dair zikredilen rivâyetler de mevcuttur.⁴²

İmâm Âsım, Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den kıraat dersi almıştır. Ebû Abdurrahman ise Kur'ân-ı Kerim'i bizzat Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Hz. Osman'dan öğrenmiştir. Zeyd b. Sâbit'in rahle-i tedrisinde Kur'ân-ı Kerim'i 13 kez mukabele usulüyle bitirme şerefine nail olan Ebû Abdurrahmân'dan, Hz. Hasan ve Hüseyin de Kur'ân dersi almıştır. İmâm Âsım, Ebû Abdurrahman, es-Sülemî'den Ali b. Ebî Talib'in kıraatini tahsil edip onun vasıtasıyla rivâyet etmiştir. İbn Mes'ûd'un kıraatini ise tâbiîn kıraat âlimlerinden “Zirr b. Hubeyş el-Esedî” vasıtasıyla öğrenmiştir. İki kıraati de daha sonra ravileri tarafından aktarılmıştır. Hz. Ali'nin kıraatini Hafs, İbn-i Mes'ûd'un kıraatini ise Ebûbekir Şu'be aktarmıştır.⁴³

a. Ebûbekir Şu'be b. Ayyâş (ö. 193/809)

Tam ismi Ebûbekir Şu'be b. Ayyâş b. Sâlim el-Esedî el-Kûfî olup kıraatte “ص” harfi ile temsil edilir. Hicrî 95 yılında dünyaya gelmiştir. Buğday ticareti ile meşgul olduğundan “Hannât” lakabıyla da anılmıştır. İmâm Âsım, Ebû Abdurrahman Es-Sülemî'den aldığı kıratı Hafs b. Süleymân'a, Zirr b. Hubeyş'den aldığı kıratı ise Ebûbekir Şu'be'ye öğrettiğini zikretmiştir.

Şu'be'nin rivâyet senedi Ebûbekir Şu'be, Âsım b. Behdele, Zirr b. Hubeyş ve Abdullah b. Mes'ûd aracılığıyla Hz. Peygamber'e (s.a.v.) dayanmaktadır. Kıraati dışında özellikle hadis rivâyet etmesiyle tanınan Şu'be'nin ismi, Kütüb-i Sitte'nin Müslim

⁴² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, c.I s.204-210.

⁴³ Öztoprak, *Kur'an Kıraatı*, 134,135.

dışındaki rivâyetlerinin bazılarında zikredilmektedir. Hicrî 293 yılında vefat etmiş olup Yahyâ b. Âdem ve Yahyâ el-Uleymî olmak üzere iki tane tarîki mevcuttur.⁴⁴

b. Hafs (ö. 180/796)

Tam ismi Ebû Ömer Hafs b. Süleymân b. Muğîre el-Esedî olup kıraatte “ع” harfi ile temsil edilir. 90 yılında Irak’ta Kerbela bölgesinde, Kûfe şehri civarında Ğadıriye köyünde dünyaya gelmiştir. “Hufeys”, “Ebû Dâvûd” ve kumaş ticaretiyle ilgilendiği için “Bezzâz” diye de anılmıştır. Üvey babası olan İmâm Âsım’ın terbiyesinde büyümüş ve kırâat ilmini de bizzat kendisinden öğrenmiştir. Zehebî (ö. 748/1348), kıraat alında bu denli yetkin olmasını kırâat ilmini Âsım’ın kendisinden öğrenmesine bağlamaktadır.

Hafs’ın rivâyet senedi Süleyman, Âsım b. Behdele, Abdurrahman b. Süllemî ve Alî b. Ebû Tâlib aracılığıyla Hz. Peygamber’e dayanmaktadır. Müslümanların günümüzde ekseriyetinin okumuş olduğu kıraat bu nâkile dayanmaktadır. Şiîler de Hz. Alî’ye dayanması hasebiyle bu kıraati tilavet etmektedir. Hafs’ın vefat tarihiyle ilgili çeşitli rivâyetler mevcut olsa da kuvvetli görüş Hicrî 180’de vefat ettiğidir. Ubeyd b. Sabbâh ve Amr b. Sabbâh adında iki tarîki bulunmaktadır.⁴⁵

1.1.4.1.6. Hamza b. Habîb ez-Zeyyât el-Kufî (ö. 156/773)

Tam ismi Ebû Umâre Hamza b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfî olup “ه” harfi ile temsil edilir. Farisî kökenli olup Hicrî 80 yılında Kûfe’de doğan İmâm Hamza, Kûfe ile Hulvân arasında zeytinyağı ticaretiyle meşgul olduğundan ötürü “Zeyyât” nisbesiyle de anılmıştır.

⁴⁴ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, I,204,210; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetu’n-Nihâye fî Tabakâti’l-Kurrâ*, I,315; Öztoprak, *Kur’an Kıraatı*, 137,138.

⁴⁵ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, I,287-290; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetu’n-Nihâye fî Tabakâti’l-Kurrâ*, I,229-230; Öztoprak, *Kur’an Kıraatı*, 139,140.

İmâm Hamza'nın kıraat zincirinde Ebû Abdurrahmân es-Sülemî vardır ve kıraat zincirindeki son beş kişiyle birlikte kıraat zinciri İbn Mes'ûd kanalıyla Hz. Muhammed'e (s.a.v.) dayanır.

Onun Halef ve Hallâd adında iki râvisi olan İmâm Hamza'nın vefat tarihiyle ilgili Hicrî 154, 158 gibi çeşitli rivâyetler olsa da Hicrî 56 yılında ticaret maksadıyla gittiği Hulvân'da vefat edip burada defnedildiği düşünülmektedir.⁴⁶

a. Halef el-Bezzâr

Tam ismi Ebû Muhammed Halef b. Hişâm b. Sa'leb el-Esedî el-Bağdadî el-Bezzâr olup kırâatteki remzi “ض” harfidir. Hamza'nın birinci râvisi olan Halef, aynı zamanda on kırâat imâmından biridir. Onunla ilgili bilgi onuncu imâm bölümünde ayrıntılı olarak verilecektir.

b. Hallâd (ö. 220/835)

Tam ismi Ebû İsâ Hallâd b. Halîd eş-Şeybânî olup kıraatte “ق” harfi ile temsil edilir. Hallâd, kıraatini bizzat Hamza'dan alamayıp onun talebesi Süleym b. İsâ, Muhammed b. Hasen er-Revvâsî ve Hüseyin b. Ali el-Cûfi'den almış olmasına rağmen kırâat literatüründe Hamza'nın ikinci râvisi olarak onun ismi yer almaktadır. Hicrî 220 yılında Kûfe'de vefat eden Hallâd'ın tarîki İbn Şâzân'dır.⁴⁷

1.1.4.1.7. Kisaî el-Kûfî (ö. 189/805)

Tam ismi Ebû'l-Hasan Ali b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî'dir. Ebû'l-Hâris ve Dûrî adında iki râvisi olup kırâatte “ز” harfi ile temsil edilir. Farisî kökenli olup

⁴⁶ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,250,266; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I,236,238; Öztoprak, *Kur'an Kıraatı*, 193-196.

⁴⁷ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,422-423; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I,248; Öztoprak, *Kur'an Kıraatı*, 200.

doğum tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte Hicrî 109 ile 120 tarihleri arasında olduğu bilinmektedir. İmâm Kisaî, kıraat ilmini Kırâat-ı Seb'a İmâmlarından olan Hamza b. Habîb'den öğrenmiştir. Ebû Hanîfe'nin talebelerinden İmâm Yûsuf ve İmâm Muhammed ile aynı ilmi sohbetlerde yer almıştır. İmâm Muhammed ile birlikte Harûn Reşîd'in Horasan seferine birlikte katılmış ve Hicrî 189 yılında (805) Rey'e bağlı Renbeveyh köyünde vefat etmişlerdir. Kisaî'nin Ebû'l-Hâris ve Dûrî olmak üzere iki râvisi bulunmaktadır.⁴⁸

a. Ebû 'l- Hâris (ö. 240/854)

Tam ismi Ebû'l-Hâris el-Leys b. Hâlid el- Bağdâdî' olup kırâatte “س” harfî ile temsil edilir. Hicrî 240 (M.854) yılında vefat etmiş olup Muhammed b. Yahyâ (ö.288/900) ve Seleme b. Âsım (ö.270/883) adında iki tarîki bulunmaktadır.⁴⁹

b. Hafs ed-Dûrî (ö. 248/862)

Tam ismi Ebû Ömer Hafs b. Ömer b. Abdilazîz el-Ezdî ed-Dûrî el-Bağdâdî'dir. İmâm Kisaî'nin ikinci ravisi olan Hafs, aynı zamanda Ebû Amr'ın birinci râvisidir. Kisaî kıraatindeki remzi “ت” harfî, Ebû Amr kıraatindeki remzi ise “ط” harfî ile temsil edilir. Kisaî kırâatında Cafer en-Nûsaybî ve ed-Darîr adında iki râvisi bulunmaktadır. Bunlar daha önce bahsedildiğinden ötürü burada ayrıntılı bilgi verilmeyecektir.

1.1.4.1.8. Ebû Ca'fer Yezîd el-Ka'ka' (ö. 130/747-48)

Tam ismi Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka' el-Mahzûmî el-Medenî olup Kırâati ravilerinden İsa b. Verdân ve Süleymân b. Müslim el-Cemmâz aracılığıyla aktarılmıştır.

⁴⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,296-305; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I,474-478; Öztoprak, *Kur'an Kırâatı*, 212-215.

⁴⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,424; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I,474-478; Öztoprak, *Kur'an Kırâatı*, 215.

İmâm Ebû Ca'fer'in rivâyet zinciri “Abdullah b. Ayyaş, Abdullah b. Abbâs, Ebû Hureyre ve onun aracılığıyla Hz. Muhammed (s.a.v.)’e ulaşmaktadır.⁵⁰

Onun kırâatte remzi ise Dürre tarikinde “ا”, Tayyibe tarikinde “ث”, Teysîr tarikinde ise “جعفر” kelimesinin kısaltılışı olan “جع” kelimesi ile temsil edilir.⁵¹

a. Îsâ b. Verdân (ö. 160/777)

Tam ismi Ebü'l-Hâris Îsâ b. Verdân el-Medenî'dir. Fazl b. Şâzân (ö.290/902) ve Hibetullah b. Ca'fer (ö.350/961) İbn Verdân kırâatının iki tarîkidir. İbn Verdân'ın remzi Dürre tarikinde “ب”, Tayyibe tarikinde “خ”, Teysîr tarikinde ise “عيسى” kelimesinin kısaltılmış hali olan “عى” kelimesi ile temsil edilir.⁵²

b. İbn Cemmâz (ö. 170/786)

Tam ismi Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Müslim b. Cemmâz ez-Zührî'dir. el-Hâşimî (ö.219/834) ve ed-Dûrî (ö.246/860) adında iki tarîki vardır. İbn Cemmâz'ın remzi Dürre tarikinde “ج”, Tayyibe tarikinde “ذ”, Teysîr tarikinde ise “جَمَاز” kelimesinin kısaltılmış hali olan “جم” kelimesi ile temsil edilir.⁵³

1.1.4.1.9. Ya'kûb el-Hadramî el-Basrî (ö. 205/821)

⁵⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 172-178; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, II/333-334; Öztoprak, *Kur'an Kırâatı*, 327-329.

⁵¹ Lokman Şan, *Kırâat Farklılıklarının Kur'an Yorumuna Etkisi Tevbe Sûresi Örneği* (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2020), 38.

⁵² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, II,543; Öztoprak, *Kur'an Kırâatı*, 229; Şan, *Kırâat Farklılıklarının Kur'an Yorumuna Etkisi Tevbe Sûresi Örneği*, 147.

⁵³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,293; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I,285; Öztoprak, *Kur'an Kırâatı*, 229-230.

Tam ismi Ebû Muhammed Ya'kûb b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh el-Hadramî'dir. Ruveys ve Ravh adında iki râvisi bulunan İmâm Ya'kûb Hicrî 205 yılında vefat etmiştir. Ya'kûb el-Hadramî'nin bizzat İmâm Ebû Amr'dan kırâat dersi aldığı rivâyet edilmiştir.⁵⁴

İmâm Ya'kûb'un remzi Dürre tarikinde “ح”, Tayyibe tarikinde “ظ”, Teysîr tarikinde ise “يعقوب” kelimesinin kısaltılmış hali olan “يع” kelimesi ile temsil edilir.

a. Ruveys (ö. 238/852)

Tam ismi Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Mütevekkil el-Lü'lûf el-Basrî'dir. Ruveys'in remzi Dürre tarikinde “ط”, Tayyibe tarikinde “غ”, Teysîr tarikinde ise “رويس” kelimesinin kısaltılmış hali olan “يس” kelimesi ile temsil edilir. et-Temmâr (ö.310/922) adında bir tarîki bulunmaktadır.⁵⁵

b. Ravh (ö. 233/847-48)

Tam ismi Ebû'l-Hasan Ravh b. Abdilmü'min b. Abde el-Basrî'dir. İbn Vehb (ö.270/883) ve ez-Zübeyrî (ö.300/912) adında iki tarîki vardır. Ravh'ın remzi Dürre tarikinde “ي”, Tayyibe tarikinde “ش”, Teysîr tarikinde ise “روح” kelimesinin kısaltılmış hali olan “ح” kelimesi ile temsil edilir.⁵⁶

1.1.4.1.10. Halef el-Bezzâr (ö. 229/844)

Tam ismi Ebû Muhammed Halef b. Hişâm b. Sa'leb el-Esedî el-Bağdadî el-Bezzâr olup İshâk ve İsrîs adında iki râvisi bulunmaktadır. Halef on kırâat imâmından biri olduğu gibi aynı zamanda Hamza b. Habîb'in ilk râvisidir. Kırâat ilminde “Halef'ül-Aşr” olarak tanınmaktadır. Halef'in remzi Dürre tarikinde “ف”, Teysîr tarikinde “خلف”

⁵⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,328-332; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, II,336-338.

⁵⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,428; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, II,206; Öztoprak, *Kur'an Kırâatı*, 242.

⁵⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,429; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I,259; Öztoprak, *Kur'an Kırâatı*, 243.

kelimesinin kısaltılmış hali olan “خل” kelimesi ile temsil edilir. İdris el-Haddâd adında bir tarîki bulunmaktadır.⁵⁷

İshâk (ö. 286/899)

Tam ismi Ebû Ya‘kûb İshâk b. İbrâhîm b. Osmân el-Verrâk el-Mervezî’dir. İbn Ebî Ömer (352/963) adında bir tarîki bulunan İshak’ın kırâatte remzi Dürre tarikinde “ض”, Teysîr tarikinde ise “إسحاق” kelimesinin harflerinden olan “سح” kelimesi ile temsil edilir. Onun da Tayyibe tarikinde remzi yoktur.⁵⁸

b. İdrîs (ö. 292/905)

Tam ismi Ebü'l-Hasan İdrîs b. Abdülkerîm el-Haddâd el-Bağdâdî’dir. Demircilikle meşgul olduğundan ötürü “Haddad” lakabıyla da anılmıştır. İdrîs’in Şattî (ö.370/980) ve İbn Bûyân (ö.344/955) adında iki tarîki vardır. İdrîs’in remzi Dürre tarikinde “ق”, Teysîr tarikinde ise “إدریس” kelimesinin son harfi olan “س” ile “ه” harfinden oluşan “سه” kelimesi ile temsil edilir. Onun da Tayyibe tarikinde remzi yoktur. Hicrî 199 yılında Bağdat’ta doğan İdrîs el-Haddâd yine aynı yerde Hicrî 292 yılında 93 yaşındayken vefat etmiştir.⁵⁹

Bugün İslâm beldelerinde Kiraat-ı aşere eğitimleri verilmektedir. Bunlardan Nâfi‘ kıraatinin Verş rivâyeti Kuzey Afrika’da, Ebû Amr kıraati Sudan ve çevresinde yaygındır. Âsım kıraatinin Hafs rivâyeti ise en yaygın olarak okunan kıraat olup geriye kalan bölgelerde okunmaktadır.⁶⁰

⁵⁷ Zehebî, *Ma’rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,419-422; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I,246-247; Öztoprak, *Kur'an Kiraatı*, 253.

⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I,146; Öztoprak, *Kur'an Kiraatı*, 253; Şan, *Kırâat Farklılıklarının Kur'an Yorumuna Etkisi Tevbe Sûresi Örneği*, 42.

⁵⁹ Zehebî, *Ma’rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I,499-500; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I,140; Öztoprak, *Kur'an Kiraatı*, 253-254.

⁶⁰ Birişik, “Kiraat”, 25: 427.

Kıraat İmâm ve Râvî Tablosu

S.NO	BELDE	KIRÂAT İMÂMI	RUMUZU	RAVÎ	RUMUZ
1	MEDİNE	Nâfi' el-Medenî	أ	Kâlûn	ب
				Verş	ج
2	MEKKE	İbn Kesîr	د	Bezzî	ه
				Kunbûl	ز
3	BASRA	Ebû Amr	ح	Dûrî	ط
				Sûsî	ى
4	ŞAM	İbn Âmir	ك	Hişâm	ل
				İbn Zekvân	م
5	KÛFE	Âsım	ن	Şu'be	ص
				Hafs	ع
6	KÛFE	Hamza	ف	Halef	ض
				Hallâd	ق
7	KÛFE	Kisâî	ر	Ebû 'l-Hâris	س
				Dûrî	ت
8	MEDİNE	Ebû Cafer	ج	İbn Verdân	عي
				İbn Cemmâz	جم
9	BASRA	Yakûb	يع	Ruveys	يس
				Ravh	حه
10	KÛFE	Halef	خل	İshâk	سح
				İdris	سه

1.1.4.2. Şâz Kıraat İmâmları

Kıraatle ilgili ilk yazılı çalışma Harûn b. Mûsâ tarafından yapılmıştır.⁶¹ Bu alanda ilk sistematik çalışma ise İbn Mücâhid tarafından yapılmıştır. Kıraat âlimleri sahih kıraatleri belli isimler adı altında bir araya getirmeye çalışırken aynı zamanda buna paralel olarak şâz kıraatler için de benzeri çabalar ortaya konulmuştur. Bu alanla ilgili ilk kapsamlı eser İbn Hâleveyh (ö. 437/1046) ve İbn Cinnî (ö. 392/1002) tarafından ortaya konmuştur. “*El-Muhtesar fî-Şevvâzi'l Kur'ân*” ve “*el-Muhtesab fî vucûhi Şevvâzi'l Kur'ân*” adı ile telif edilen bu eserler kıraatlerde İbn Mücâhid'in telif ettiği eser hangi değerde ise şâz kıraat alanında da o değerde kabul görmüştür. Çünkü bu kaynaklar şâz kıraatlerle ilgili daha sonra yapılan bütün çalışmalara kaynaklık etmiştir. Bundan sonraki aşamada ise artık tıpkı sahih kıraatlerde olduğu gibi şâz kıraatlerde de belli isimler üzerinden hareket edilerek eserler telif edilmiştir.

Mekke'de İbn Muhaysın, Kûfe'de A'meş, Basra'da ise Yezîdî ve Hasan-ı Basrî “*الائمة الاربعة*” (Dört İmâm) şâz kıraatleri ile meşhur olmuşlardır. el-Bennâ', *İthâfu Fuḍalâi'l-Beşer fî'l-Kırâ'âti'l-Erbe'ate 'Aşer* adlı eserinde meşhur on imâmın ravi ve tariklerinden bahsettiği gibi bu dört imâmın ravi ve tariklerine de yer vermiştir.⁶²

a. İbn Muhaysın (Mekke Kıraat İmâmı)

Ebû Hafs Ömer b. Abdurrahman b. Muhaysın es-Sehmî. Kureyş kabilesinden olup Mekke'de yaşamış ve burada vefat etmiştir (ö. 123/741). Kıraati Dirbâs, Sâîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, Abdullah b. Abbâs ve Übey b. Ka'b aracılığıyla Hz. Peygamber'e (s.a.v.) dayanmaktadır.⁶³

⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'*, 2/348.

⁶² Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed b. 'Abdu'l-Ğanî ed-Dimyâtî 'Şihâbu'd-Dîn eş-Şehir bi'l-Bennâi el-Bennâ', *İthâfu Fuḍalâi'l-Beşer fî'l-Kırâ'âti'l-Erbe'ate 'Aşer*, thk. Enes Mîhre (Beyrut: y.y., 1427/2006), 1/75.

⁶³ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fî'l-Kırâât* (Kahire: Daru'l-Mearif, 1972), 1: 65-66.

Kendisinden Şibl b. Abbâd, Ebû Amr b. Âlâ, gibi birçok kişi kıraat okusa da Bezzî ve Ebü'l-Hasan b. Şenebûz onun meşhur iki râvisi olarak bilinmektedir. Bezzî'nin tariki Ebû Dâvûd Şibl b. Abbâd iken, İbn Şenebûz'un tariki ise el-Ehvâzî'dir. Birçok isimden hadis almış ve birçok kişiye vermiştir. İbn Muhaysın'ın hocalarından Dirbâs, "Kur'ân-ı Kerim ve Arap dili ilimlerinde ondan daha bilgili birini görmediğini" söylemiş; İbn Mücâhid "İbn Kesîr'le aynı dönemde yaşamalarına rağmen Mekke halkı, icmâ edilen okuyuşlardan farklı okuyuşları olduğu için İbn Kesîr 'in okumasını benimsemişlerdir. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm ise Mekke kurrası olarak Abdullah b. Kesîr, Humeyd b. Kays ve İbn Muhaysın'ın isimlerini zikretmiş ve İbn Muhaysın'ın Arapça konusunda en bilgili ve en güçlü olanı olduğunu zikretmiştir.⁶⁴

İbn Muhaysın'ın Arapçada bu kadar övgü alması ve isminin birçok eserde zikredilmesine rağmen sahih kıraat imâmları arasında anılmamıştır. Bu duruma kıraatinde Resm-i mushafın hattına aykırı unsurların bulunması ve dil kaideleri ile ilgili olarak kıraatten bazı tercihlerde bulunması etkili olmuştur. Mekke halkı bu sebeplerden ötürü onun kıraati yerine muasırı olan İbn Kesîr'in kıraatini tercih etmişlerdir. Buna rağmen hadisçiliği takdir edilmiş ve rivâyetleri sahih kaynaklarda zikredilmiştir. Hicrî 123 yılında Mekke'de vefat etmiştir.⁶⁵

b. Yezîdî, Yahyâ b. Mübârek (Basra Kıraat İmâmı)

Asıl adı, Ebû Muhammed Yahyâ b. Mübârek el-Basrî al-Yezîdî olup Hicrî 128(745) yılında Basra'da doğdu. Abbâsî halifesi Mehdî'nin dayısı Yezîd b. Mansûr'un çocuklarına eğitim verip ilgilendiğinden ötürü Yezîdî lakabıyla meşhur olmuştur. Hârûn er-Reşîd'in oğlu Me'mûn'a da hocalık yapmıştır. Gençlik yıllarında şiirle uğraşmış fakat ahir ömründe zühd hayatını tercih edip şiirlerini yakmıştır. Basra dil mektebini

⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğāyetu'n-Nihāye fî Tabakāti'l-Kurrā'*, II/167; İrfan Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi* (Konya: Gece Kitaplığı, 2018), 200.

⁶⁵ Abdülhamit Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 141.

savunmak için birçok âlimle münazara yapmıştır ve bu âlimler arasında dil ve kıraat âlimi olan Kisâî de bulunmaktadır.

Yezîdî, farklı sayıda eser telif etmiş olup bu eserler farklı ilimlerle ilgilidir. Bu onun çok yönlü bir âlim olduğunun göstergesidir. Onun Halîl b. Ahmed ve diğer hocaları hariç sadece Ebû Amr’dan on bin varak hacminde eser telif ettiği söylenmiştir. *Müşâcerâtü Ebî Muhammed el-Yezîdî ve’l-Kisâî bi-hazreti’r-Reşid, Garîbü’l-Kur’ân, Kitâbü’n-Nevâdir fi’l-Luğa, Muhtasar fi’n-nahv, Kitâbü’n-Nakt ve’s-Şekl, Kitâbü’l-Maksûr ve’l-Memdûd, Kitâbü’l-Müşkil* yazdığı eserlerden bir kısmıdır.⁶⁶

Allame, sikâ ve büyük bir kıraat âlimi gibi özellikleri ile bilinen Yezîdî, Ebû Amr b. Âlâ’dan dil ilimleri ve kıraati, Hamza ve Abdülmelik b. Cüreyc’den kıraati, Halîl b. Ahmed ve Yûnus b. Habîb’den ise değişik alanlarda dersler almıştır. Yezîdî, çok sayıda meşhur kişiden ders aldığı gibi çok sayıda meşhur kişiye ders de vermiştir. Bunların başında Sahih kıraat İmâmı Ebû Amr’ın râvileri Dûrî ve Sûsî olmak üzere Ebû Ubeyde Kâsım b. Sellâm, İshak b. İbrahim el-Mevsilî, Ebû Eyyüb el-Hayyât ve Muhammed b. Sa’d gibi önemli isimler de yer almaktadır. Zehebî onun güvenilen, dili fasih, ağzı düzgün, dil ve edebiyatta ileri seviyede olan âlim bir kimse olduğunu; İbn Mücâhid ise onun kendisini ilme adanmış, bunun dışında başka bir şeyle meşgul olmadığını ve bundan dolayı da insanların ondan ilim almak için etrafında toplandığını belirtmiştir.⁶⁷

Yezîdî’nin kıraat isnadı Ebû Amr b. Âlâ-Mücâhid b. Cebr, Sâîd b. Cübeyr-Abdullah b. Abbâs – Übey b. Ka’b- Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir. Kendisine özgü bazı kıraat tercihleri olan ve bunlardan bazısında hocası Ebû Amr’a muhalefet eden Yezîdî’nin kıraatinin şâz olduğuna hükmedilmekle birlikte Basra kıraat imâmı olarak kabul edilmiştir. Sonraki dönemlerde yapılan on üç ve on dörtlük kıraat tasnifleri içerisinde onun kıraatine de yer verilerek tercihlerinin önemi ortaya konmuştur.

⁶⁶ Mehmet Suat Mertoğlu, “Yezîdî, Yahyâ b. Mübârek”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2013), 43: 524,525, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yezidi-yahya-b-mubarek>; Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 201.

⁶⁷ Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 201.

Yezîdî'nin kıraatini talebelerinden Süleymân b. Hakem ve Ahmed b. Ferah rivâyet etmiştir. Yezîdî 202(817) yılında Me'mûn ile gittiği Merv'de vefat etmiştir.⁶⁸

c. Hasan-ı Basrî (Basra Kıraat İmâmı)

Hicrî 21 (642) yılında Medine'de doğdu. Babası Yesâr'ın, Irâk fethi sırasında Medine'ye getirilen esirlerden olduğu söylenir. Oğlunun şöhreti dolayısıyla daha çok Ebû'l-Hasan adıyla tanınan Yesâr, kaynaklarda Zeyd b. Sâbit'in veya Enes b. Mâlik'in halasının âzatlısı olarak geçer ve efendisine nisbet edilerek kendisine Ensârî nisbesi verilir. Hasan-ı Basrî'nin annesi Hayre, Resûl-i Ekrem'in eşi Ümmü Seleme'nin âzatlısı ve hizmetkâridir. Bundan ötürü Ümmü Seleme Hasan-ı Basri ile ilgilenmiş, bilgili ve hakîm bir kişi olarak yetişmesinde büyük rolü olmuştur. Kardeşlerinden Saîd hadisçi, Ammâr ise Allah korkusundan dolayı çok ağlamakla tanınan bir zâhid bir kişi idi.

Hasan-ı Basrî, on iki yaşında Kur'ân'ı ezberledi. Yetmiş Bedir gazisi ile görüşmesinin yanı sıra Enes b. Mâlik'ten de ilmi konularda istifade etmiştir. 120 kadar sahâbe ile görüşme imkânı buldu. Hz. Ömer de dâhil olmak üzere 120 kadar sahâbe ile görüşmüş, dualarını almıştır.

Hz. Ali'nin halifeliği döneminde Basra'ya gitmiştir. Orada kadılık görevini ücret talep etmeden yapmış daha sonra istifa ederek vaaz verip öğrenci yetiştirmiştir. Eyyûb es-Sahtiyânî, Katâde b. Diâme, Amr b. Ubeyd, Vâsıl b. Atâ, Abdullah b. Avn, Mâlik b. Dînâr ve Mübârek b. Fedâle yetiştirdiği öğrencilerdendir. Fesahat ve belâgatı çok iyi olan Hasan-ı Basrî hatip birçok insanı etkilemesinin yanı sıra zâhid, sûfî ve hatip birçok kişi üzerinde de etki sahibi olmuştur.⁶⁹ Hatta öyle ki sözlerinin Hz. Peygamber (s.a.v.) sözleri gibi tesirli olduğu övgüsüne mazhar olmuştur. Sözlerinin tesiri günümüze kadar ulaşmış ve hemen hemen her sohbet halkasında, vaazlarda yeri geldiğinde ilk akla gelen “Yetmiş Bedir gaxisine yetiştin. Siz onları görseydiniz deli sanırdınız; onlar da sizin

⁶⁸ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 142.

⁶⁹ Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî” (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), 16: 291,292.

iyilerinizi görselerdi artık ahlâkın kalmadığına hükmeder, kötülerinizi görselerdi bunların hesap gününe bile inanmadıklarını söylerlerdi.” sözü zikredilir.

Birçok fikir hareketinde Hasan-ı Basrî'nin isminin geçtiğini görürüz. Bunu Hasan-ı Basrî'nin geniş bir kıraat birikimine sahip olup uzun yıllar boyunca talebe yetiştirmesiyle ilişkilendirebiliriz. Daha önce de belirttiğimiz üzere Hasan-ı Basrî birçok sahâbe ile görüşme fırsatı bulmuş ve onlardan ilim tahsil etmiştir. Hz. Ümmü Seleme'nin hizmetkârı olan annesinin eğitiminden geçmiş ve hatta bizzat Ümmü Seleme'nin ilgisine mazhar olmuştur. İlim tahsil ettiği hocaları ise işinde ehil ve Hz. Peygamber'e (s.a.v) yakın kişilerdi. Abdullah er-Rakkâşi, Ebû Mûsâ el-Eşarî, Ebû'l Âliye, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Hz. Ömer gibi kişilerle aynı ortamlarda bulunmuştur ki bu kimseler senetlerin Hz. Peygamber'e ulaşan son halkasındaki kimselerdir. Ders verdiği kimseler de kendisi gibi yetkin kişiler olmuştur. Ebû Amr b. Âlâ, Sellâm b. Süleymân et-Tavîl, Yûnus b. Ubeyd, Âsım el-Cahderî gibi âlimler onun ilim sofrasında bulunmuşlardır.⁷⁰ Hasan-ı Basrî'nin kıraati, sahih kıraatin kriterlerinden bir ya da birkaçını ihlal ettiğinden ötürü on mütevatir kıraatten sayılmamış ve ittifakla şâz kabul edilmiştir. Bu okuyuş örnekleri daha çok şâz kıraatleri bir araya getiren İbn Cinnî, İbn Hâleveyh, Kastallânî ve Bennâ gibi müelliflerin eserlerinde yer almıştır. Kıraatinin şâz kabul edilmesi tercihlerinin tamamının sahih kıraatlere aykırı olduğu anlamına gelmez. Bilhassa bazı okuyuşları yedi kıraat İmâmının kıraatleriyle örtüşmektedir. Ancak söz konusu ile ilgili gelen rivâyetler isnat bakımından gerekli şartları taşımadığından okuyuşun sağlam olması yeterli görülmemiştir. Hasan-ı Basrî'nin senet üzerinde fazla durmadığı hadis ilminde yer alan mürsellerinden de anlaşılmaktadır. Onun Arap diline veya mushafa uyan kıraatleri olmasının yanı sıra her açıdan zayıf olan okuyuşları da bulunmaktadır. Örneğin; Yûsuf Sûresi'ndeki “*Bu bir beşer ürünü değildir.*” anlamına gelen (ma haza beşeran) “ما هذ بشرًا” ifadesini “*Bu satılık değildir.*” anlamına gelecek

⁷⁰ Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 202,203.

biçimde (ma haza beşiran) şeklinde şîn harfini esreli olarak okumuştur. Bu tercih devamında gelen ifadelerle çelişmekte olup âyetin tümünün anlamını değiştirmektedir.⁷¹

الْقِيَا (Kâf 50/24) âyetindeki “الْقِيَا” kelimesi emir fiil olarak tesniye elifiyle birlikte okunmuştur. Hasan-ı Basrî, bu kelimeyi muhaffef te’kid nûnuyla “الْقَيْنَ” şeklinde okumuştur. Ebû Hayyân, bu tarz bir kıraatin tevatürle nakledilen sahih kıraate aykırı olduğu için şâz olduğunu belirtmiştir.⁷²

Hasan-ı Basrî’ye ait başka bir kıraate göre “الْقِيَا” fiili “الْقِيَا” harfinin tenvinıyla okunmuştur. İbn Hâleveyh, Hasan Basrî’ye ait bu kıraatin senedinin zayıf olduğunu ve bunun şâz bir kıraat olduğunu, dolayısıyla da bu kıraatin Kur’ân olarak okunamayacağını belirtmiştir.⁷³

Ravileri Ebû Nuaym Şucâ’ b. Ebî Nasr el-Belhî ve Dûrî’dir. Hasan-ı Basrî Hicrî 110 yılının Recep ayında, Basra’da vefat etmiştir.⁷⁴

d. A’meş (Kûfe Kıraat İmâmı)

Ebû Muhammed Süleymân b. Mihrân el-Kûfî aslen Taberîstânî olup Hz. Hüseyin’in öldüğü Hicrî 61 yılının 10 Muharremi’nde Rey bölgesinde doğdu. (61/680-81) Kûfe’de doğduğu da rivâyet edilmiştir. Kıraatçi özelliğinin yanı sıra hadis, fıkıh, ferâiz gibi alanlarda liyakat sahibidir. Hıfzını tamamladıktan sonra kıraat eğitimini Irak bölgesi kıraat âlimlerinden Yahyâ b. Vessâb’tan almış; bunun yanı sıra Zeyd b. Vehb, Zir b. Hubeyş, İbrahim en-Nehaî, Mücâhid b. Cebr, Ebû’l Âliye er-Riyâhî ve Âsım b. Behdele’den de ders almıştır. Kendisinden de Hamza b. Habîb ve râvileri Ebû’l Abbâs el-Mutavvi’î ile Ebû’l-Ferec Muhammed b. Ahmed eş-Şenebûzî kıraat almıştır.⁷⁵

⁷¹ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 144.

⁷² Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît fi’tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1420), 9/525.

⁷³ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzî’l-Kur’ân minkitabi’l-Bedî’*, 145

⁷⁴ Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 204.

⁷⁵ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 146.

Kıraat âlimleri eserlerinde Âmeş'e on dördüncü sırada yer vermişlerdir. Muhammed el-Bağdadî; “*Kitâbü'r-Ravza' fi'l Kıraati'l-İhdâ Aşer*” adlı eserinde, Muhammed el-Hayyât; “*Kitabü'l Câmi' fi'l-Kıraati'l-Aşr*” ve “*Kırâât-i'l Â'meş*” adlı eserinde ondan bahsetmiştir. Bunun dışında on dört İmâmın kıraatini ihtiva eden el-Bennâ'nın “*İthâfû Fudalâil'l Beşer fi'l Kırââti'l-Erbâa Aşer*” eserinde ve Kastallânî'nin “*Letâifül'l-İşârat li-Fünûni'l-Kıraat*” adlı eserinde dört şâz imâm arasında yer verilmiştir.⁷⁶

Âmeş'in râvileri Ebü'l-Abbâs el-Hasen b. Saîd b. Ca'fer el-Mutavvî el-Basrî ile Ebü'l-Ferec Muhammed b. İbrahim eş-Şenebûzî el-Bağdadî'dir. 148/765 yılında Kûfe'de vefat etmiştir.

1.1.4.3. Sahih Kıraatlerin Senedinde yer alan Râviler

Sahâbîler. Hz. Peygamber'den çok sayıda rivâyet almış ve bunları hem sahâbe hem de ikinci nesil olan tabiîne aktarmıştır. Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Âişe, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Ebü'd-Derdâ, Muâz b. Cebel, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Talha, Huzeife sahâbeden olan kıraat râvilerindendir.

Tabiînden olan kıraat râvileri ise Medine'de; Sâid b. el-Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ömer b. Abdulazîz, İbn Şihâb ez-Zührî, Mekke'de; Mücâhid, Tâvûs, İkrime, Basra'da; Âmir b. Abdi'l-Kays, Ebü'l Âliye, Nasr b. Âsım, Yahyâ b. Ya'mer, İbn Sîrîn, Kûfe'de; Alkame b. Kays, Ebû Abdirrahmân es-Sülemî, Sâid b. Cübeyr, Şam'da; Muğîre b. Ebî Şihâb el-Mehzûmî, Huleyd b. Sâid'dir.⁷⁷

1.1.4.4. Şâz Kıraatlerin Senedinde Yer Alan Râviler

Hz. Osman tarafından çoğaltılan mushaflarda yer verilmeyen okuma şekilleri Hicrî üçüncü asra kadar şifahî olarak aktarılmıştır. Hicrî üçüncü asırdan itibaren yazıya aktarılmaya başlanan bu okuma şekilleri Hicrî dördüncü asırda bu tarz rivâyetleri bir

⁷⁶ Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 204-205.

⁷⁷ Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 207.

araya getiren İbn Cinnî ve İbn Haleveyh'in kitaplarında yer almıştır. Kıraatlerin ilk çıktığı dönemden yazılı döneme kadar sahih şâz ayrımı yapılmaksızın bu okuma şekilleri her tabakadan çok sayıda râvi tarafından rivâyet edilmiştir. Dolayısıyla bir râvi hem sahih hem de şâz kabul edilen senet zincirinde yer alabilmiştir. Buna göre sahâbe neslinden; “Abdullah b. Mes‘ûd, Abdullah b. Zübeyr, Ebû Mûsâ el-Eşarî, Mesrûk b. el-Ecde’ b. Mâlik” tâbiîn neslinden ise “Nasr b. Âsım, Mücâhid b. Cebr, Ebân b. Osman b. Affân, Muhammed b. Sîrîn, Katâde b. Diâme” gibi isimler şâz kıraat nakleden râvilerden bazılarıdır.⁷⁸

1.2. Mushaf Kavramı ve Tarihsel Süreci

1.2.1. Mushaf Kavramı

Sözlükte “mushaf” kelimesi “bir araya getirilip bağlanmış yazılı sayfalar” anlamına gelir. “mashaf” (kitap) şeklinde yazılıp “mîshaf” şeklinde okunan kelimenin kökünün Habeşçe olduğu ileri sürülmüştür. Kur’ân’da “suhuf” ve “sıhaf” (geniş kaplar) şeklinde kelimeler geçmektedir.⁷⁹ Bu Kur’ân’ın nâzil olduğu sırada bu kelimenin Arapçada kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca Kurtubî de “sahîfe” kelimesinin çoğulu olan “sahâifin” kelimesinin İslâm öncesi dönemde Antere’nin (ö. 614 [?]) divanında geçtiğini bildirilmektedir.⁸⁰

Mushaf kelimesi Kur’ân’da bizzat bu şekli ile geçmemekle birlikte aynı kökten gelen “suhuf” kelimesi geçmektedir.⁸¹ Bundan hareketle Hz. Peygamber döneminde de bu kelimenin yahut türevlerinin kullanıldığı sonucuna varabiliriz.⁸²

⁷⁸ Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 210-211.

⁷⁹ Zuhurf 43/71.

⁸⁰ Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara, 2020), 31: 242.

⁸¹ Abese 80/13; A’la

⁸² Bayram Kanarya, “Mushafın Form Değişikliğinin Panaromasi”, t.y. 30.

1.2.2. Mushafların Tarihsel Süreci

Kur'ân'ın tarihi süreci 610 ile 660 tarihleri arasında gelişim göstermekte olup günümüzdeki mushaf tasavvuru oluşuncaya kadar birçok merhaleden geçmiştir. Bu süreci anlayabilmek için öncelikle Arap yazısının kaynağı, Arap toplumundaki yeri, İslâm öncesi ve İslâm sonrası gelişimi hususlarında bilgi vermemiz faydalı olacaktır.

Yazının kökeniyle ilgili İbn-i Ebû Davud'un *Kitabul Mesahif*'inde muhacirlerin yazı yazmayı Hîre halkından öğrendiği, Hîrelilerin ise Enbâr halkından öğrendikleri ile ilgili bir rivâyet bulunmaktadır. Bir diğer rivâyette ise kullanılan yazının kaynağının doğuda olan Bevlan'dan geldiği, Bekkâ'da Taylıların bu yazıyı ilk çıkaran kişiler olduğu zikredilmiştir. Ömer b. el-Hattâp ve Kureyş kabilesinden Mekke'de bulunan kişilerin bu yazıyı Bişr'in, Sahba bnt Harp ile evlenmesinin ardından Süfyan b. Harb'e öğretmesi devamında ise "Harb b. Ümeyye'nin de onlara öğretmesiyle öğrendikleri aktarılmıştır.⁸³Buradan vahiy nazil olmaya başlamadan önce sınırlı da olsa okuma yazma bilen kişilerin olduğu anlaşılmaktadır.

Bildiğimiz gibi ilk inen âyetler "*Yaratan Rabbinin adıyla Oku! O, insanı bir kan pıhtısından yarattı. Oku! Senin Rabbin nihayetsiz kerem sahibidir ki O, kalem ile (yazmayı) öğretti. İnsana bilmediği şeyleri öğretti.*" şeklindeki Alak,1-5. âyetleridir. Bu âyetlerin Kur'ân'ın muhafazasında yazının kullanılmasına katkısı olduğu gibi Arap yazısının gelişimine de büyük katkısı bulunmaktadır. Zira İslâm'ın inananlar için ilk gelen emirleri okuma, kalem ve yazı ile ilgili olup bu hükümlerin icra edilmesi adına okuma ve yazma ile ilgili çalışmalar zorunlu olarak yerine getirilmeye çalışılmıştır.

İslâm, Arap toplumunda zuhur etmeden evvel sözlü kültür, edebiyat, özellikle de şiir önemli bir yere sahip iken yazılı kültür gelişmiş değildi. Vahyin nâzil olmasının ardından vahyin muhafaza edilmesi isteği, yazıya duyulan ihtiyacı ve dolayısıyla talebi

⁸³ Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif* (Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye, 1985), 9-10.

arttırmıştır. Bu da yazının duraklama aşamasından hızlı bir gelişim aşamasına girmesi sonucunu doğurmuştur. Bu nedenlerden ötürü Kur'ân-ı Kerim'in toplanması ve mushaf haline dönüştürülmesi faaliyetlerinden önce sahâbenin hat ve kitabetteki bilgi ve becerilerinin mükemmel olmadığını kavramamız gerekmektedir. Zira şu an kullandığımız birçok kural ve kaide o dönemde henüz yoktu. Ancak Peygamber'in (s.a.v.) teşviki, sahâbenin de talep ve çalışmalarıyla yazı hızlı bir gelişim evresine girmiştir. İhtiyaca binaen gelişim gösteren bu çalışmaların zuhur eden her sorunu tam olarak giderememiş olması gayet olağan bir durumdur.

Arapça vahiy nazil olmaya başlamadan evvel kurulan panayırlar vahyin merkezinde olmasından ötürü birçok insanı bağrında misafir etmiş, şiir gibi edebi faaliyetlerin yapılıp insanların da bunlara iştirak etmelerine olanak sağlanmıştır. Bununla yerli halk hem ticarete hem de bunun dışında yapılan faaliyetlerde yeni kelimeler öğrenip söz dağarcıklarını geliştirip, genişletme imkânı bulmuşlardır. Bu itibarla Kureyş lehçesi diğer lehçeleri kapsayıp, diğer lehçelerin kaynağını oluşturacak şekilde gelişim sağlayarak Kur'ân'ın inişine hazır hale gelmiştir.⁸⁴

İslâmiyet'in doğuşu yıllarında Belazûrî *Fütûhu'l-büldân* adlı eserinde Mekke'de yazı yazmayı bilenlerin sayısının on yedi erkek ile birkaç kadından ibaret olduğunu isim sayarak rivâyet etmiştir.⁸⁵ Eski ticaret merkezlerinden olan Mekke'de o sıralarda üzerine yazı yazmak için kullanılan malzemelerin çokluğu, yazı bilenlerin verilen rakamlardan daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Übey b. Ka'b'ın da yazının yaygın olmadığı ilk dönemlerde yazı bilenlerden olduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁸⁶

İslâmın ilk yıllarında ise Hz. Ömer'in yazılı olan Tâhâ sûresini okuyarak İslâm'a girmesi, vahyin zapt altına alınmasında yazının kullanılmasının Hicret'ten önceye

⁸⁴ İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 31. Bs (İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 34,35.

⁸⁵ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1988), 453.

⁸⁶ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru Şâdir, 1388/1968), III/498.

dayandığını göstermektedir. Bunun yanı sıra Hendek savaşında Müslüman orduların konakladığı Sala Dağındaki kayalarda yirmi kadar kitabe bulunduğu ve bu kitabelerde kendini tanıtmak sûretiyle isimler yazıldığı, bunların arasında Hz. Ali, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in de olduğu kaydedilmektedir. Bu kitabeler, yazının aktif olarak kullanıldığının göstergesi olup İslâm'ın en kadim kitabeleri olduğu düşünülmektedir.⁸⁷

Hulefa-i Raşidin dönemindeki Arap yazısının durumuna bakacak olursak; Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarında Kur'ân'ın yazı ile resmen tespiti gerektiği zaman yazı bilgisi yayılmış ve mushaf-ı şerif yazısı tam anlamı ile ilerlemiştir.⁸⁸

Arap yazısında İslâm'dan önceki devirde noktasız harflerin yanı sıra bazı noktalı harfler de bulunmaktadır. “ب,ت,ث,ج,ح,خ” gibi harfler bu harflerden olup ancak noktalar ve özel işaretler yardımıyla birbirinden ayırt edilebilmişlerdir. Bunun yanı sıra Abdülmelik b. Mervan döneminde noktalamanın yapıldığı söylene de ondan önceki süreçte de “ب” ve “ي” gibi harflere eski eserlerde rastlandığı kaydedilmiştir. Noktalama İslâm öncesi süreçte var olmakla birlikte bu noktaların Kur'ân yazılarına yani mushaflara ne zaman konulmaya başlandığı ayrı bir konu olup gelişmesinin ise İslâm'dan sonraki süreçte hız kazandığı bilinmektedir.⁸⁹ Dâni'n (ö. 444/1052), Yahyâ b. Kesîr'den bu hususla ilgili olarak şöyle bir rivâyeti bulunmaktadır: “Kur'ân, mushaflarda her türlü nokta ve işaretlerden mücerret olarak bulunuyordu. İlk defa “ي” ve “ت” harflerinin üzerine nokta koydular.”⁹⁰ Bu rivâyet noktalama işaretlerinin bilindiğini ve bazı hallerde kullanıldığını, vahiy kâtiplerinin daha sonraki süreçte mushafı nokta ve işaretlerden tecrit ettiğini göstermektedir. Büyük bir ihtimal ile Resûlullah'ın (s.a.v.) hayatta olduğu dönemlerde yazılan mushaf metinlerinde nokta kullanılmıştır. Fakat Hz. Osman zamanındaki istinsâhta, farklı şekillerde okumaya elverişli olması için nokta ve hareke

⁸⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I,33.

⁸⁸ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in faziletleri ve okunma kâideleri*, 35.

⁸⁹ Ebu Abdullah Zencânî, *Târihul Kur'an* (Mısır: Hindawi Eğitim ve Kültür Vakfı, 2016), 111-112.

⁹⁰ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dâni, *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif*, thk. İzzet Hasan, 2. Bs (Şâm: Dâru'l-Fikr, 1986), 2.

kullanılmamıştır.⁹¹ İbnü'l-Cezerî bu durumu şöyle anlatır; Hz. Osman devrinde sahâbîler bu mushafları yazarken Peygamberimizden (s.a.v.) sahih olarak bilip de son arzada bulunmayan vecihleri de içine alabilsin diye her çeşit nokta ve işaretlerden ayıklamışlardır. Böylece noktasız ve işaretli yazılan mushafların hattı, yerine göre iki ayrı okuyuşa yani Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından okunup ashâb tarafından duyulmuş olan iki veya daha fazla veche delalet etsin diye kasten böyle yazılmıştır ⁹².

Mushaflara nokta koymanın keraheti hakkında Abdullah b. Ömer'den aktarılan birçok rivâyet mevcut olup ashâb ve tâbiînden de aynı fikirde olan birçok kişi bulunmaktadır. İmâm Mâlik (ö. 179/795), çocukların kolayca Kur'ân okumayı öğrenebilmeleri için ellerinde bulunan küçük cüzlere nokta konulmasında bir beis görmemekle birlikte büyükler için buna cevaz vermemiştir. Fakat bu durumun değerlendirilmesinde o zamanın insanların saf ve temizliği, Resûlullah'ın aralarında bulunuşu ve öğretime bizzat devam etmekte olduğu, İslâm'ın henüz Araplar arasından başka milletlere taşmamış olması gibi hususlar önemli faktörlerdir. Nitekim daha sonraları durumlar değişmiş ve mushafların noktasız ve harekesiz oluşu birçok yanlış okuyuşa sebep olmaya başlamıştır. Bu durum mushaflara nokta ve hareke koymayı zarûrî hale getirmiştir.⁹³ Hicrî üçüncü asra kadar gelişime bağlı olarak noktalama harekeleme, lahn ve tashif hatalarının önüne geçilmeye çalışılırken bundan sonraki süreçte ise Arap yazısının daha da geliştirilmesi yolundaki çabalara rastlanır. Hattat vezir İbn Mukle'nin (ö. 328/939) neshî ve kûfî hattın yararlanarak yeni bir yazı stili geliştirdiği, düzeltme ve süslemeler yaparak yazıyı bugünkü haline getirip resmi muamelelerde kullanılmak üzere hükümet dairelerine soktuğu kaydedilmektedir.⁹⁴

⁹¹ Zencânî, *Târîhul Kur'an*, 111-112; Karaçam, *Kur'an-ı Kerîm'in faziletleri ve okunma kâideleri*, 35.

⁹² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/33; Karaçam, *Kur'an-ı Kerîm'in faziletleri ve okunma kâideleri*, 36.

⁹³ Karaçam, *Kur'an-ı Kerîm'in faziletleri ve okunma kâideleri*, 36.

⁹⁴ Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, t.y.), 31,32.

Kur'ân-ı Kerîm'in elimizdeki mushaf haline gelinceye kadar geçirdiği safhalar ise Hz. Peygamber dönemi, Hz. Ebûbekir dönemi, Hz. Osman dönemi ve Raşit halifeler sonrası dönem olarak incelenebilir.

1.2.2.1. Hz. Peygamber (s.a.v.) Dönemi

Vahiy, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde yazı, ezber ve arza yöntemi olmak üzere üç yöntemle muhafaza altına alınmaya çalışılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in mushaf halinde iki kapak arasında cem' edilmesi ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ahirete irtihalinden sonra gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) hayattayken Kur'ân âyetleri yazılı hale getirilmişti. Fakat vahyin devam etmesinden ötürü yeni gelen vahiylerin bazı âyetleri neshedebilme ihtimali bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra âyetler vahyin iniş sırasına göre dizilmiyor, Hz. Peygamber'in (sav.) belirttiği sûreler içindeki yerlerine konuluyordu.⁹⁵ Kısacası Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi vahiy ve zabt dönemi olup Kur'ân metni yazıya aktarılsa da iki kapak arasına toplanıp cem' edilmemiştir.

1.2.2.1.1. Vahiylerin Yazdırılması

Muhammed Hamidullah'a göre Hz. Peygamber (s.a.v.) Peygamberliğinin beşinci yılında vahiyleri yazdırmaya başlamıştır.⁹⁶ Hz. Peygamber'e (s.a.v.) vahiy indiği zaman vahiy kâtiplerinden birini yanına çağırır ve bunu falan sûreye koyunuz derdi.⁹⁷ Gelen vahiy bazen bir âyet, bazen birkaç âyet veyahut bir sûre olarak gelirdi. Resûlullah yeni gelen vahyin önceden yazılan vahiylerin neresine ekleneceğini bildirirdi. Gelen vahiyler kronolojik bir sıraya göre değil Kur'ân-ı Kerim'in kendine has üslubuna göre sıralanırdı. Gelen tüm âyetler, Hz. Peygamber'in huzurunda yazılır ve onun evinde bırakılarak muhafaza edilirdi.

⁹⁵ Fatih Özkafa, "Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabının Tarihi Seyri", *Marife*, 3 (2010): 311.

⁹⁶ Muhammed Hamidullah, *Kur'an'ı Kerim Tarihi*, trc. Abdulaziz Hatip - Mahmut Kanık (Beyan, 2013), 42.

⁹⁷ Ziya Şen, "Vahiy Kâtipliği Müessesesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/30 (2011): 189.

Nazil olan ilk âyetlerde okuma yazmadan bahsedilmesi ve Ku'an'ın birçok yerinde okuma, yazma ve öğrenmeye dair yapılan telkinler, vahiy edilen Kur'ân'ın yazıya geçirilmesinde önemli bir teşvik olmuştur. Bunun yanı sıra dillerle okunduğu için ona Kur'ân dendiği gibi, kalemle yazıldığı için ise vahiy edilen mushafa kitap kelimesi kullanıldığı da bilinmektedir.⁹⁸ Bununla ilgili olarak şu âyetleri örnek olarak verebiliriz:

“Hayır, şüphesiz o yüce kâğıtlarda yazılı olan ve isteyen üzerinde tezekkür edeceği bir öğüttür.” (Abese 80/11-14)

“Tûr'a, yayılmış ince deri üzerine satır yazılmış Kitab'a and olsun ki.” (Tûr 52/1-3)

1.2.2.1.1.1. Vahiy Kâtipleri

Hiz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) tarafından görevlendirilmiş vahiy kâtiplerinin kırk civarında olduğu birçok kaynakta yer almaktadır. Örneğin bunlardan İbnü'l-Cezerî, *Kut'a min Mevlidi's-Şerîf* isimli kitabında 40 tane vahiy kâtibin ismini “Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Talhâ b. Ubeydullah, Zübeyr b. el-Avvâm, Sâd b. Ebî Vakkâs, Âmir b. Fehr, Ubeydullah b. el-Erkâm, Ubey b. Kâb, Sabit b. Kays b. Şümâs, Saîd b. el-Âs'ın oğlu Hâlid, Saîd b. el-Âs'ın oğlu Ebân, Hanzala b. er-Rabîu'l-Esrâ, Ebû Süfyan b. Harb, Yezîd b. Ebî Süfyan, Muâviye b. Ebî Süfyan, Zeyd b. Sâbit, Şürahbil b. Hasene, el-Âlâ el-Hadramî, Hâlid b. Velîd, Muhammed b. Mesleme, Muğîre b. Şu'be, Abdullah b. Revâha, Abdullah b. Ubey b. Selûl, Amr b. el-Âs, Cehm b. Sâd, Cüheym b. es-Salt, Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, Abdullah b. Zeyd b. Abdurrahmân, Alâ b. Utbe, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Huzeyfe b. el-Yemân, Burayde b. el-Husayb, Husayn b. Sumeyye, Abdullah b. Sâd b. Ebî Serh, Ebû Seleme b. Abdi'l-Esed, Huveytîb b. Abdü'l-Uzzâ, Hatîb b. Amr, İbn Hatal” olarak zikretmiştir.⁹⁹

Zencânî ise *Târîhu'l-Kur'ân* adlı eserinde vahiy yerleşik yazı olan nesih ile yazan 43 yazar olduğunu zikretmiştir. Bunların en ünlüleri “Dört halife, Ebû Süfyan ve iki oğlu

⁹⁸ Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye*, 64.

⁹⁹ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, 68,69.

Muâviye ve Yezîd, Saîd b. el-Âs' ve iki oğlu Ebân ve Hâlid, Zeyd b. Sâbit, Zübeyr b. el-Avvâm, Talhâ b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebî Vakkas, Amr b. Fûheyra, Abdullah b. Erkâm, Abdullah b. Revâha, Abdullah b. Sâd b. Ebî Serh, Ubey b. Kâb, Sâbit b. Kays, Hanzala b. er-Rabi, Şûrahbil b. Hasene, Âlâ el-Hadramî, Hâlid b. Velîd, Amr b. el-Âs, Muğîre b. Şu'be, Muaykîb b. Ebî Fâtîma ed-Dûsî, Huzeyfe b. el-Yemân, Huveytîb b. Abdilaziz el-Âmirî şeklindedir ” demiştir.¹⁰⁰

Vahiy kâtiplerinin en meşhurları Mekke'de Abdullah b. Sa'd, Medine'de ise Übey İbn Ka'b olup ilk vahiy kâtipliğini yapan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Sarh'tır. Bu kişi Kureyş kabilesinden olup Mekke dönemi boyunca vahiy kâtipliği yapmış, hicretten sonra ise irtidâd edip Mekke'ye kaçmıştır. Mekke'nin fethinden sonra tekrardan Müslüman olmuştur. Medine'de ilk vahiy kâtipliği yapan ise sahâbeden Übey b. Ka'b'dır. Übey b. Ka'b sahâbîler arasında en güzel Kur'ân okuyanlardandır. Aynı zamanda en uzun süre vahiy kâtipliği yapmış olup hafızası en kuvvetli sahâbîlerlerdendir.¹⁰¹

1.2.2.1.1.2. Vahiylerin Yazıldığı Malzemeler

Rasûl-i Ekrem zamanında kâtipler yazı malzemesi olarak safran ve gül suyu ile boyanmış, inceltilmiş deri, tahtadan yapılmış tabletler, develerin kürek kemikleri, hurma ağacı yapraklarının orta damarı, ince beyaz taş, kırık seramik parçaları kullanıyordu. Sert malzeme üzerine madeni kalemle oymak sûretiyle, diğer malzemeler üzerine de kamış kalem, hokka içinde siyah veya kahverengi mürekkep ile yazıyorlardı. Hz. Peygamber dayanıklı ve kalıcı olması sebebiyle vahiylerin, önemli mektupların parşömen üzerine yazılmasını istiyordu. Çok pahalı olan Mısır papirüsü ve Hint beyaz ipeği de yazı malzemesi olarak biliniyordu.

¹⁰⁰ Zencânî, *Târîhul Kur'an*, 43.

¹⁰¹ Öztoprak, *Kur'an Kiraatı*, 16.

Kur'ân'da, yazı malzemesiyle ilgili olarak ise kalem, harir (ipek), dihan (deri), rakk-ı menşûr (ince deri), siel (antlaşma), suhuf, kırtas, kitab ve midad (mürekkep) gibi kelimeler geçmektedir.¹⁰²

Bununla ilgili olarak İbnü'l-Cezerî'de "Peygamberliği ilan edilmiş olan Hz. Muhammed (s.a.v.) dîbâ (ipek) sayfa üzerine yazılmış olarak Cibrîl (a.s.) tarafından kendisine sunulan âyetleri tilavet ediyordu."¹⁰³ şeklinde bir rivâyet geçmektedir.

Zeyd b. Sabit'in cem faaliyetinde araştırma yapmasıyla ilgili olarak; Kur'ân'ı derlemek için kumaş parçalarında, hurma yapraklarında, lihâf (Hz. Ebû Bekir; Luhufun, ince taşlar olduğunu söylemiş olup Ebû Dâvûd da luhufun ince taşlar olduğunu bildirmiştir.) denen ince, yassı beyaz taşlarda, yazılı olanlardan ve insanların hafızalarından araştırmaya başladığını söylemiştir. Resûlullah'tan duyduğu ve onun okuduğunu bildiği Tevbe 9/128. âyetini bulamadığını daha sonra araştırma neticesinde Huzeyme b. Sâbit'te olduğunu tespit edip Tevbe sûresindeki yerine yerleştirdiğini söylemiştir.¹⁰⁴

Bu rivâyet ve alıntılardan yola çıkarak ilk dönemlerde; yazı materyali olarak hurma dalları, ince beyaz taşlar, yassı taşlar, tuğla kürek kemikleri, işlenmiş ince deri parçaları, tahta, çanak, çömlek parçaları ve kırtas adı verilen kâğıtlar, deri, bez, hurma lifi, taş vb. kullanıldı. İranlılar ve Romalılar da gelişmiş olan kâğıt sanatı Araplarda gelişmiş değildi. Daha sonraki dönemlerde Kur'ân'ı muhafaza ve güzelleştirme gayesiyle kâğıt sanatı da gelişim ve değişim sağlamıştır.

¹⁰² Özkafa, "Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabedinin Tarihî Seyri", 308.

¹⁰³ Yüksel, *İbn Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr*, 67.

¹⁰⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 13; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâ'ât*, thk. 'Abdulfettâh İsmail Şelebî (Kahire: Dâru Nehdâti Mısr, 1977), 59-60.

1.2.2.1.1.3. İlk Mushaf'ın Yazıldığı Malzemeler

Hız. Ebûbekir devrinde cem' edilen mushaf ve Hız. Osman'ın hilâfesinde mushaf istinsâh heyetince belirlenen imla kuralları esas alınarak çoğaltılan mushaflar parşömen üzerine siyah mürekkeple ve Medenî hatla irice yazıldı. Kur'ân metninin dışında hiçbir işaret ilâve edilmedi. Özellikle mushaf kitabeti için seçilmiş olan Medenî yazı düzenli, geometrik, ritmik, yatay ve dikey çizgilerin hâkim olduğu noktasız, harekesiz bir yazı türü idi.¹⁰⁵

1.2.2.1.2. Kur'ân'ın Okunması ve Korunması

Hız. Peygamber (s.a.v.) döneminde Kur'ân'ın muhafazası insanların sadırlarında dağılmış halde ezberlenerek muhafaza edilmiştir.¹⁰⁶ Hız. Peygamber (s.a.v.) bilindiği gibi okuma yazma bilmiyordu. Fakat bu hal Kur'ân'ın korunmasına engel teşkil etmemiş bilakis belki de katkısı olmuştur. Zira Hız. Peygamber (s.a.v.) vahiy konusunda son derece hassas davranmış hızlıca ezberleyip kalbine yerleştirmek için çaba sarf etmiştir. Kıyâme, 75/16. âyette bu durum zikredilmiştir. Hız. Peygamber (s.a.v.) vahyin geleceği anı önceden hissedebiliyor ve bir kâtip çağırarak gelen vahyi yazdırıyordu. Mekke döneminde bu hizmeti daha çok Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (r.a.) yaparken Medine döneminde ise önce Übeyy b. Kâ'b, ve Zeyd b. Sâbit (r.a.) yapmıştır.¹⁰⁷ Zeyd b. Sâbit (r.a.) işindeki başarısından ötürü el-Kâtip unvanını almış ve en çok hizmet eden sahâbîlerden olmuştur. Onun bulunmadığı zamanlarda ise başkaları da vahiy yazma hizmeti vermiştir.

Vahyin gelişini belirli bir tarih veya düzenli bir saatte olmadığından ötürü Hız. Peygamber (s.a.v.) her an hazırlıklı ve tedbirli davranıyor; seferlerde, istirahat zamanlarında dahi yanında kâtip bulunduruyordu. Öyle ki hicret esnasında dahi yanında Hız. Ebûbekir ve vahyi kaleme alabilecek yazı araçlarını hazır bulundurmuştur. Vahiy

¹⁰⁵ Özkafa, "Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabedinin Tarihî Seyri", 309.

¹⁰⁶ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'ânî'l-kur'ân*, 57.

¹⁰⁷ Öztoprak, *Kur'an Kiraatı*, 16.

kâtiplerince yazıya aktarılan yazılar en kısa sürede çoğaltılmış ve sahâbe de araya zaman girmeden yazılan bu vahiyleri ezberlemiştir.¹⁰⁸ İn en vahiylerin ezberlenebilecek kadar az inmesi ve her gün en az beş defa namazlarda tekrar edilmesi ezberlenmesini kolaylaştırmıştır. Her gelen vahyi tüm sahâbenin ezberlediği söylenemese de aktarılan rivâyetlerden birçok sahâbenin Kur'ân'ı tümüyle ezberlendiği anlaşılmaktadır.

Buharî'nin aktarılan bir rivâyette Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat etmeden önce meydana gelen 'Bi'ru Maune' olayında şehit olan kurrânın sayısı yetmiş kadardır.¹⁰⁹ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra ortaya çıkan irtidâd olayları üzerine yapılan savaşlarda, Yemame'de şehid olan 'kurra ve hafızların sayısı da bazı âlimlere göre 450-500 kadar, bazılarına göre ise 700 kadardır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından bir yıl sonra yapılan Yemâme savaşında 70 hafız sahâbe şehid edilmiştir. Bi'ri Maune olayında 70 hafızın şehid düştüğü göz önüne alınırsa, hafız sahâbe sayısının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu verilerden yola çıkarak hafız sayısı net olarak belirlenememekle birlikte oldukça fazla olduğu sonucuna varılabilir.¹¹⁰

Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur'ân'ın yazılması ve ezberlenmesi sırasında sehven hataların yapılabileceğini göz önünde bulundurmuştur. İnsan beşerî özellikleri gereği bazen çok iyi ezberlediği bir şeyi dahi sehven bazı ilâveler, atlamalar ve bunun gibi hatalar yaparak yazabilir. Bundan ötürü yazı ve ezber dışında bir de bunları kontrol mekanizması olmalıdır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de arza yöntemiyle bir nevi Kur'ân'a sehven dâhil edilebilecek hataların önüne geçmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Her Ramazân ayında o zamana kadar gelen bütün vahiyleri ilk önce Resûlullah sonra da Hz. Cebrâil olmak üzere karşılıklı mukabele ettikten sonra Mescid-i Nebvî'de halkın

¹⁰⁸ Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fi'l-Ulûmi 'ş-Şer'iyye*, 77.

¹⁰⁹ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buḥârî el-Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, thk. Muṣṭafa Dîb el-Buḡâ, 5. Bs (Dimaşk: Dâru İbn Keşir; Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), IV/1500/3860.

¹¹⁰ Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fi'l-Ulûmi 'ş-Şer'iyye*, 89-91.

huzurunda okuyarak, herkesin, ellerindeki yazılı nüshaları ve ezberlerini kontrol ve tashih etme olanağını oluşturmuşlardır. Son arza hâdisesi iki defa icra edilmiştir.¹¹¹

İnsanlığın en büyük rehberi olan Hz. Muhammed'in en çok önem verdiği iş kendisine nazil olan Kur'ân âyetlerini tebliğ etmek, tertîl etmek, ezberlemek, ezberletmek ve yazdırmaktır. Âyetleri okumak ve ezberlemek ilk şart, okuyup ezberledikten sonra yazmak ise ikinci şarttır. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashâbı bu şartlara son derece önem gösteriyorlardı.¹¹² Buna uygun olarak Tevrat tek seferde toptan levhalar şeklinde inerken (A'raf/7: 145-154) Kur'ân-ı Kerîm ise Rasûlullah'a, 23 yıl boyunca, sorulan sorulara, ortaya çıkan olaylara ve ihtiyaçlara göre peyderpey olarak vahy edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in bu şekilde inmesi de korunmasını kolaylaştırmıştır.¹¹³

Bunun dışında değinilecek bir diğer konu da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) neden mushafı cem' etmediği meselesidir. Zira Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mushafı cem' etmesi; sahih, şâz kıraat ve çeşitli mushafların ortaya çıkması gibi birçok sorunun ortaya çıkmasını önleyecekti. Bu soru şu şekilde yanıtlanabilir: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ahirete irtihaline kadar vahyin nazil olmaya devam etmesinden ötürü, Kur'ân metni, iki kapak arasında bir araya getirilememiştir. Zira bu şekilde bir mushaf oluşturulsaydı, mushafa yazılması gereken bir âyeti yerleştirmek için, yazılan metinde sürekli değişiklik yapmak veyahut metni imha etmek gerekecekti. Bu şekilde bir mushaf oluşturulmasa da Kur'ân metni birçok hafız tarafından ezberlenip sürekli okunarak muhafaza ediliyor ve bunun yanı sıra sahâbîden bazılarının yanında yazılı nüshalar da bulunuyordu. Üstelik Hz. Peygamber (s.a.v.) gibi bir danışma mercii de bulunmaktaydı. Bu etmenlerden ötürü Kur'ân'ın muhafazası hususunda endişe gerektiren bir olay henüz vuku bulmamıştı.

Bunun yanı sıra Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefat tarihinin ve ileride ortaya çıkacak problemlerin öngörülememesi ve bilgiyi muhafaza etme yönteminin ezber

¹¹¹ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, I/241.

¹¹² Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye*, 77; Yüksel, *İbn Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr*, 68.

¹¹³ Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye*, 65.

olarak sözlü bir şekilde daha yaygın olduğu söylenebilir. O dönemde sözlü kültür, yazı kültüründen daha yaygındı ve daha fazla öneme sahipti. Hz. Peygamber'in yazının gelişmediği, yaşadığı süreçte Kur'ân'ı cemettiği düşünüldüğünde yazı geliştikçe harekeleme, noktalama vs. olan gelişmelerle kıyas yapıp Kur'ân üzerinde değişiklik yapılmasından endişe duyulacaktı. Bu da Kur'ân'ın evrensel olmasında büyük bir güçlük ortaya çıkaracak ve fethedilen bölgelerde Kur'ân okunması zor olacaktı. Zira yazının gelişimi sürecinde ileride Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer gibi önder sahâbîler de olmadığı için bu durumu Müslümanların kabul etmesi de zor olacaktı. Hz. Ömer cem' hususunu dile getirdiğinde Hz. Ebûbekir gibi önder, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bu denli yakın, sadık dostu bile bu hususta öncelikle tereddüt etmiştir. Aynı şekilde cem' komisyonu başkanı Zeyd b. Sabit de ilk önce benzer bir tepki vermiştir. Bu meselelerin kıyasla çözülmesi daha sonra meydana gelecek problemlerinde kıyasla çözüme kavuşturulmasına büyük ölçüde kaynaklık etmiştir.

Son olarak; Kur'ân-ı Kerim'in Hz. Peygamber döneminde cem' edilmemesinin nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Kur'ân-ı Kerim tek seferde indirilmeyip müteferriken indirilmiştir. Bundan nedenden ötürü âyetlerin sûredeki yerleri belli olmayıp ve ancak vahiy geldikten sonra yerleştirilebiliyordu.¹¹⁴ Bundan dolayı vahiy tamamlanmadan önce Kur'ân'ın cem' edilmesi mümkün değildi.

- Âyet ve sûreler nüzul sırasına göre tertip edilmiyordu. Sonradan inen bir âyetin bazen önceden yazılan âyetin öncesine yerleştirilmesi gerekebiliyordu.

- Kur'ân âyetlerinden bazılarının nesh edilmesinden dolayı toplanması mümkün değildi.

- Son inen âyetle Hz. Peygamber Efendimiz'in vefatı arasında dokuz gece mevcuttur. Bu kadar kısa bir zaman içerisinde Kuran-ı Kerim'in cem' edilmesi mümkün değildir.

¹¹⁴ Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fi'l-Ulûmi 'ş-Şer'iyye*, 66.

•Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında, Hz. Ebûbekir (r.a.) ve Hz. Osman'ın (r.a.) döneminde olduğu gibi Kuran-ı Kerim'i toplamayı gerektirecek herhangi bir sebep olmamıştı.

•Bazı tefsirler Kur'ân'ın Peygamberimiz zamanında bir cilt haline getirilmemesinin sebebini Hz. Peygamber'imizin (s.a.v.) “Ümmi” oluşu ile açıklamışlardır. Nitekim: *“O küfredenler şöyle dedi: Ona Kur'ân bir hamlede toplu bir halde indirilmeli değil miydi? Sorularına cevaben: Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık. Onu âyet âyet ayırdık.”* âyetiyle toplu olarak bildirilmemesinin sebebinin Resûlullah'ın kalbine hakkıyla yerleştirilmesi için olduğu anlaşılmaktadır. Zira Nebî (s.a.v.) okuma yazma bilmiyordu yani “Ümmi” idi. Kur'ân ise ezberlenmesinin kolay olması için parça parça indirilmiştir. Diğer peygamberlerin okuma yazması olduğu için onların kitaplarının tamamının tek seferde toplanmaları mümkün olabilirdi.¹¹⁵

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) cem işini yapmaması ile ilgili olarak şunu da söyleyebiliriz. Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) kendinden sonra ashâbına uymayı emretmiştir. Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali ashâbın ileri gelenlerinden olup mushafı ilgili çalışmalarda öncü olan isimlerdir. Vasiyet olmadığı için Kur'an çalışmaları hususunda başta tereddüt ettikleri rivâyetlerle sabit olup daha sonra ortaya çıkan sorunlardan ötürü Kur'an ile ilgili çalışmaların yapılması gerektiğine kanaat etmişlerdir. Hz. Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) her konuda vasiyeti olsaydı, ortaya çıkan yeni problemler karşısında vasiyet olmadığı için çözümler üretilemezdi. Halife tayin edilmesi ve Kur'ân'ın cem' edilmesi gibi önem arz eden mevzularda vasiyet olmaması ashâbı çözüm yollarına başvurma konusunda cesaretlendirmiştir. Böyle önemli hususlarda ashâbın çözüm yolu arayışında olmak zorunda olması, ileride ortaya çıkabilecek yeni sorunlara nasıl yaklaşılabileceği hususunda da onlara ve bizlere yol göstermiş olmaktadır.

¹¹⁵ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in faziletleri ve okunma kâideleri*, 40.

1.2.2.2. Hz. Ebûbekir Dönemi (632-634)

Asıl adı; Ebû Bekr Abdullâh b. Ebî Kuhâfe Osmân b. Âmir el-Kureşî et-Teymî (ö. 13/634) olan Hz. Ebûbekir ilk Müslümanlardan olup Hulefâ-yi Râşidîn'in birincisidir.¹¹⁶

Râşit halifeler devrinde yazılı Kur'ân metinleri ilk kez resmen Hz. Ebûbekir devrinde derlenmiştir.¹¹⁷ Birinci derleme, suhuf hâlinde cem' ve tedvîn dönemi diye de adlandırılmıştır.

1.2.2.2.1. Cem Faaliyetine Zemin Hazırlayan Süreç ve Tarihi Olaylar

Tedvînin sözlük anlamı “yazmak, toplamak, bir araya getirip derlemek” iken, terim anlamı ise “zihinlerde veyahut çeşitli yazı araçlarında muhafaza edilmiş dokümanların herhangi bir tasnif ve düzeltme yapılmaksızın yazıya aktarılmasıdır. Tedvîni yapan kimseye müdevvin, meydana gelen çalışmaya müdevven denir.¹¹⁸

Kur'ân'ın cem'ine zemin hazırlayan başlıca nedenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Hz. Ebûbekir dönemindeki dinden dönme olayları
- Yalancı peygamberlik iddiaları
- Yemâme savaşında kurrâ hafız birçok kişinin şehit olması¹¹⁹

1.2.2.2.1. Yemâme Savaşında Kurrâ Hafız Birçok Kişinin Şehit Olması

¹¹⁶ Mustafa Fayda, “Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 101.

¹¹⁷ Ebû'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzi'l-kirâat ve'l-ileli anha* (Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye, 1419), 1/6.

¹¹⁸ Mehmet Efendioğlu, “Tedvin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, t.y.), 40: 267.

¹¹⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâ'ât*, 57; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/6; Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed eş-Şehristânî - M. Ali Âzerşeb, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ebrâr* (Tahran: Merkezü'l-bühûs ve'd-dirâsât li't-türâsi'l-mahtût, 1429), 9.

Yemâme savaşında Kur'ân okuyan birçok Müslümanın öldürülmesi üzerine Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'e Kur'ân'ın bazı bölümlerinin ortadan kaybolacağı ile ilgili endişe duyduğunu dile getirip onu cem' hususunda ikna etmeye çalışmıştır. Hz. Ebûbekir "Resûlullah'ın (s.a.v.) yapmadığı bir şeyi nasıl yaparsın?" diyerek karşı çıksa da Hz. Ömer'in ısrarları sonuç vermiş ve cem' faaliyeti için Hz. Ebûbekir, Zeyd bin Sâbit'e gitmiştir. Zeyd de Hz. Ebûbekir gibi başta Hz. Peygamber'in yapmadığı bir şeyi yapmaya öncülük etmek istemese de Hz. Ebûbekir "Vallahi bu iyidir ve Allah bunun için göğsümü açana kadar Ömer bana danışmaya devam etti ve ben Ömer'in gördüğünü onda gördüm." diyerek onu ikna etmeye çalışmıştır. Zeyd'de bunun üzerine "Allah'a yemin ederim ki, bana dağlardan birini yerinden oynatmamı isteseler, bu bana Kur'ân'ı toplamakla emrettiklerinden daha ağır gelmezdi" diyerek Resûlullah'ın yapmadığını bir şeyi yapmaktan endişe duyduğunu dile getirirse de Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer gibi o da ikna olmuştur. Bu olaydan sonra Zeyd b. Sâbit başkanlığında cem' faaliyeti yapılmaya başlanmıştır.¹²⁰

1.2.2.2.2. Ebûbekir Dönemi Suhuf Hâlinde Cem' Dönemi (Birinci Derleme)

Sözlükte "toplamak, bir araya getirmek; dikkat ve iradeyi bir noktaya teksif etmek" anlamına gelen¹²¹ cem', iki manaya gelebilecek bir kelimedir. Birincisi "hıfzederek" ikincisi ise "yazıya geçirerek" bir araya getirmedir. Kur'ân bu iki manayı da ihtiva edecek şekilde Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden günümüze kadar hıfz ve yazı yöntemiyle muhafaza edilmiştir. Peygamberimiz (s.a.v.) ümmî idi ve belki de ümmî olmasının hikmetlerinden biri de onu ezberleyerek muhafaza etme geleneğimizin ve gerekliliğimizin günümüze kadar devam etmesine olanak sağlamasıdır. Ezber yöntemi, yazılı nüshalarda herhangi bir sorun yaşanması durumunda okuma yazma bilmeyenlerin dahi vahyi zihninde depolayıp muhafaza ettiği muhteşem bir yöntemdir. Buna bir de Arapların meşhur hafıza yetenekleri eklenince, mushafların ne kadar güvenilir kanallarla

¹²⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 13; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-karâ'ât*, 57-59; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/6; Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fî'l-Ulûmi's-Ser'iyye*, 96.

¹²¹ Hasan Kamil Yılmaz, "Cem'" (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 7: 278.

korunduğu daha açık hale gelmektedir. Araplar vahyin nazil olduğu dönemde şiirler ezberliyor, neseb ve haseb ilimlerini çok iyi biliyorlardı. Arapların arasında nesebini ezbere bilmeyen birini bulmak oldukça zordu. Vahyin inzal olmaya başlaması üzerine bu ezber yeteneklerini vahyi hıfz etmede kullandılar. Gelen vahyi Hz. Peygamberden (s.a.v.) alıyor, ailelerine öğretiyor ve hayatlarına uygulamalarının ardından yeni varid olmuş vahyi öğreniyorlardı. Bu itibarla gelen vahiyler uygulamalı olarak hayata uyarlandığı için hıfzı da, kalıcılığı da mukavemet bulmuş oluyordu. Zira her bir âyet adeta hayat bulup yaşamdaki rolüne geçiyordu. Bu şekilde Kuran'ın zihinlerde muhafazası zorunlu bir görevden çok yaşamın içine yerleşmiş ve bir yaşam tarzı olmuştur. Bu durum İslâm'ın asıl ana gayesinin gerçekleşmesini sağlayan öncüllerdendir. Zira Kur'ân'dan önce nazil olmuş diğer kitaplar, maddi olarak zarara uğramasının ardından, hıfz altında tutulmadığı ve bir danışma mercii de olmadığından ötürü, mukayese edilerek düzeltilme ihtimalinden mahrum kalarak değişikliğe maruz kalıp aslını yitirmiştir.

Efendimiz (s.a.v.) vahiyleri kayıt altına almak için Zeyd b. Sâbit, Übey b. Ka'b, Muâz b. Cebel, Muâviye b. Ebî Süfyân ve ilk dört halife gibi vahiy kâtipleri edinmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında bu vahiy kâtipleri aracılığıyla gelen vahiy farklı yazı malzemeleri üzerinde yazılı olarak, ayrı ayrı sahilelerde muhafaza edilmiştir. Hz. Ebûbekir ise daha sonraki süreçte onu kâğıt üzerine kopyalatmış ve bu Kur'ân'dan bir şeyin kaybolmaması için iplikle bağlanmasını emretmiştir.¹²² Yani Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde mushaf yazılı halde düzenlenmiş bir şekilde mevcuttur. Fakat Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber Efendimiz'in vahiy kâtiplerine yazdırmış olduğu sahileler mevcut olduğu halde onları kullanmak yerine cem' çalışmasına Hz. Peygamberden bir şey öğrenen herkesi dâhil etmiştir. Bu dâhil etme faaliyetiyle sorumluluk bir veya birkaç kişiden ziyade topluma yüklenmiştir. Bunun yanı sıra bu yöntemle toplum cem' düşüncesine alıştırılmış ve ileride Müslümanlar arasında ortaya çıkabilecek itirazlara karşı cem' faaliyeti herkesin gözleri önünde ve dâhil edilerek yapılmıştır. Şahsî Kur'ân

¹²² İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/8.

nüshalarında ufak tefek yazım hatalarının bulunması mümkün olmakla birlikte mushafın bazı bölümleri herkeste kayıtlı olmayabiliyordu. Bir süre sonra kişilerin vefatı ve yahut yazılı dokümana zarar gelmesi durumunda yok olabilirdi. Bir diğer husus da neshedilen âyetlerdir. Bu neshedilen âyetleri Müslümanların bazıları bilirken diğer bir kısmının haberi olmayabiliyordu. Bu da hangi âyetin nereye yazılacağı hususunda ihtilaf ortaya çıkarabilecek bir durumdu. Bundan ötürü mevcut olan mushaf metinleri sahâbenin şahsi olarak tuttukları nüshalar ve hafızalarda muhafaza edilen vahiy ile teyit ediliyordu. Bu üçlü kontrol mekanizması sayesinde şahsi olarak hataen yapılan yanlışlar düzeltilip eksik olan metinler yazılıyor ya da nesh olunanlar çıkarılıyordu. Ancak mercek titizliğiyle yapılan böyle bir çalışma yöntemi ümmetin icmâna mazhar olabilirdi.¹²³

Mushafla ilgili çalışmaları zarûrî hale getiren nedenler:

- Müslüman sayısının artması
- Fethedilen bölgelerdeki dil ve kültür farklılığı
- İstinsâh (ortak okuyuşu hâkim kılma çabası)¹²⁴

Mushafların Toplanmasında Kabul Edilen Prensipler:

Getirilen âyetlerin mushafa yazılabilmesi için iki şarta uygun olması gerekiyordu. Bunlardan birincisi getirilen âyetin veya âyetlerin Hz. Peygamber (s.a.v.) huzurunda yazıya geçirilmiş olması ikincisi ise ezber ile muhafaza edilmiş olmasıdır.

Kitabü'l-Mesâfih'te de geçen Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ömer ve Hz. Zeyd'e "Mescidin kapısında oturun! Her kim Allah'ın kitabından bir şeyle ikinizden birine iki şahitle gelirse onu yazın!"¹²⁵ şeklindeki rivâyet iki şahit şartının zorunlu tutulduğunu göstermektedir. Fakat iki şahitten kastedilenin ne olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimisi iki şahitten maksadın hıfz ve kitabet olduğunu söylerken kimisi de

¹²³ Suat Yıldırım, Kur'an-ı Kerim ve Kuran İlimlerine Giriş, İst 1983, s. 63-64.

¹²⁴ Kanarya, "Mushafın Form Değişikliğinin Panaromasi", 35.

¹²⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 24.

Resûlullah'ın huzurunda yazıldığını, iki şahidin görmesi veyahut “Kur’ân’ın nazil olduğu vecihleri gören iki kişi demektir” demiştir.¹²⁶ Kısaca bunların hepsi gelen âyetin yalnızca ezbere dayanmayıp Resûlullah'ın huzurunda yazıldığının kanıtlanması çabasıdır. Nitekim İbn Hacer; İki şahitten maksadın ezberlemek ve yazmak olduğunu söylerken;¹²⁷ Süyûtî, bu iki şahitten maksadın, Resûlullah'ın vefat senesinde Kur’ân'ın kendisine arz olunduğunu gören iki kişi olduğunu kaydetmektedir.¹²⁸

Buhârî'nin Zeyd b. Sâbit'in “Tevbe sûresinin son iki âyetini Ebû Huzeyme el-Ensarî'den başkasının yanında bulmadım” rivâyetinden maksadının yazılı nüsha olarak bulamadığıdır. Bunun yanı sıra rivâyette geçen Ebû Huzeyme'nin ise Resûlullah tarafından şahitliğinin iki kişi yerine geçtiği müjdelenmiştir.¹²⁹ Zeyd b. Sâbit Kur’ân'ın toplamasından sonra onu bir kez okuduğunu ve Ahzâb 23. âyeti eksik bulunduğunu söylemiş ve yine aynı şekilde bu âyetide Huzeyme el-Ensarî'nin yanında bulunduğunu ifade etmiştir.¹³⁰ Daha sonra tekrar tetkik ettiğini ve iki âyeti daha eksik bulunduğunu ve bu âyetleri de yine Ebû Huzeyme el-Ensarî'nin yanında bulunduğunu ve Berâe sûresinin sonuna yazdığını söylemiştir.¹³¹

H. Ebûbekir Mushafının özellikleri

¹²⁶ İsmail Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Nüzûlü ve Kıraatı*, 6. baskı (İstanbul: İlâhiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 2018), 171.

¹²⁷ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/7.

¹²⁸ Süyûtî, *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, I,60; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/7.

¹²⁹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne ‘an me‘âni’l-karâ‘ât*, 60.

¹³⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 13.

¹³¹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/6; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Nüzûlü ve Kıraatı*, 173.

1. Bu sahifeler en ince ilmi tespit usulleri ile tam bir araştırma sonucunda toplanmıştır.

2. Bu sahifelere ancak tilaveti mensuh olmayan âyetler alınmıştır.

3. Bu sahifelerin doğruluğu hem ümmetin icmâi hem de tevatür yoluyla sabittir.

4. Bu sayfalar yedi harfi içine almaktadır. ¹³²

Hiz. Ebû Bekir'in cem' ettirdiğı mushafın ismi için "İncil", "es-Sifr" ve benzeri birçok isimler teklif edilse de İbn Mes'û'dun önerdiği "el-Mushaf" kelimesi kabul edilmiştir.¹³³ Cem' edilen bu evraklar vefat edene kadar Hiz. Ebû Bekir'in yanında kalmıştır. Daha sonra Hiz. Ömer, ondan da kızı Hafsa'ya nakledilmiştir.¹³⁴

1.2.2.3. Hiz. Osman Dönemi (644-656)

Asıl adı; Ebû Abdillâh (Ebû Amr) Zü'n-nûreyn Osmân b. Affân b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye el-Kureşî el-Ümevî (ö. 35/656) olan Hiz. Osman (r.a.) ilk Müslümanlardan olup Hulefâ-yi Râşidîn'in üçüncüsüdür.

1.2.2.3.1. Hiz. Osman Zamanında Cem' (İkinci Derleme)

Hiz. Osman (r.a.) zamanında Kur'ân'ın cem' edilmesinin sebebi Hiz. Ebûbekir (r.a.) zamanındakinden farklıdır. Hiz. Ebûbekir döneminde yazılı dokümanlar bir araya getirilirken Hiz. Osman döneminde ise kıraat birliği sağlanmaya çalışıldığı için mushaflar halinde çoğaltılmıştır. İstinsâh faaliyeti yalnızca gerçekleştirildiği dönemi değil sonrasını da etkilemiştir. İstinsâh faaliyeti sonucunda oluşturulan Hiz. Osman mushafına muvafakat, sahih ve şâz kıraatlerin sınıflandırılmasında sened ve Arap gramerinden

¹³² Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kıraât Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fî'l-Ulûmi's-Ser'iyye*, 96; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*.

¹³³ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, 175.

¹³⁴ Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, IV,1907; Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'ânî'l-kırâ'ât*, 60.

sonra üçüncü öncül olarak kabul edilmiştir. Üç öncüle aynı anda uyan kıraatlere sahih kıraat denilirken, bu öncüllere uymayan kıraatler ise şâz olarak değerlendirilmiştir.¹³⁵

Şöyle ki; Hz. Osman (r.a.) zamanında fethedilen yerler artmış ve farklı dillere, kültürlere sahip ülkelerle karşılaşmıştır. Yeni fethedilen bu bölgelerde Müslüman sayısı hızla arttığı için Arapça bilmeyen Müslümanların Kur'ân'ı okuma sorunu ortaya çıkmıştır. Bunlardan ötürü her bölgeye muallimler yollanarak Müslümanlar eğitime başlanmıştır. Bu eğitimler sırasında muallimler kendi kıraatleri ile eğitim vermiştir. Şam'da Ubey b. Ka'b, Kûfe'de İbn Mes'ud', Basra'da ise Ebû Mûsâ ders verdiği için bu bölgelerde bu kişilerin kıraati ile okumak yaygınlaşmış olup buna Arapların kendi aralarındaki lehçe, şive farklılıkları da eklenince birçok farklı okuma şekli ortaya çıkmıştır. Eğitim alan bu kişiler farklı kıraat vecihlerini bilmeden sadece tek okuyuş şeklinin doğru olduğunu tasavvur ettiklerinden ötürü farklı bir okuyuşa denk geldiklerinde bunu kabullenememişlerdir. Bu ise tekfir ile ithama yol açacak şekilde büyük sorunların başlamasına neden olmuştur. Kitap ve sünnet konusunda çok titiz davrandığı bilinen Huzeyfetü'l-Yemân'ın; Ermenistan ve Azerbaycan'ın fethinde Irak halkı ile Levant halkının çekiştiğini görmesi ve bu durumdan endişelenmesi sonucunda Hz. Osman'a "Yahudiler ve Hristiyanların kitapta ihtilafa düştükleri gibi Müslümanların da ayrılığa düşmemesi için ümmete yetiş" demesi de eklenince Hz. Osman'ın mushaf nüshalarının çoğaltılması hususundaki çalışmaları başlamıştır.¹³⁶

Hz. Osman, kopyalandıktan sonra iade edileceği teminatıyla, Hz. Hafsa'dan yanındaki mushaf nüshasını istemiştir. Hz. Hafsa onu Hz. Osman'a göndermiştir. Hz. Osman'ın sahâbenin âlimlerini toplayıp istişare etmesinin ardından, birtakım mushafların istinsâh edilmesi ve farklı İslâm merkezlerine gönderilmesi hususunda

¹³⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9; İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetu'n-Neşr fi'l-Kırâ'âtî'l-'Aşr*, 32.

¹³⁶ Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî Ebû 'Ubeyd, *Feğâ'ilu'l-Kur'ân*, thk. Mervân el-'Afiyye v.dğr. (Dimaşk; Beyrut: y.y., 1416/1995), 282; Ebû Zeyd 'Omer b. Şebbe en-Numeyrî 'Omer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: y.y., 1399), 3/1002; Selman Başaran, "Huzeyfe b. Yemân", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1998), 18: 434; Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehrîstânî - M. Ali Âzerşeb, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihi'l-ebrâr*, 9.

icma' edilmiştir. Hz. Osman seçkin sahâbeden on dört kişiyi seçip Kur'ân'ın ikinci bir düzenlemeye tabi tutularak cem' edilip çoğaltılması işinde görevlendirmek üzere bir komisyon oluşturmuştur. Bu komisyonda Zeyd b. Sâbit başkanlığında olmak üzere Abdullah b. Zübeyr, Sâ'd İbn el-As, İbn Abbâs, Abdurrahman b. Hâris, Abdurrahmân b. Amr b. As bulunmaktadır.¹³⁷ Oluşturulan bu komisyon Hz. Hafsa'dan gelen bu mushafı tashih edilen yeni mushafa kopyalamışlardır.¹³⁸ Hz. Osman herhangi bir hususta anlaşmazlığa düşülmesi durumunda Kureyş lehçesiyle yazılmasını buyurmuştur. Zira Kur'ân'ın Kureyş lehçesiyle nazil olduğunu dile getirmiştir. Hz. Hafsa'dan alınan mushaf kopyalandıktan sonra tekrar ona iade edilmiştir.¹³⁹

Komisyon cem' ve çoğaltma görevini beş sene sürmüş olup kimi rivâyetlere göre beş kimi rivâyetlere göre ise yedi nüsha oluşturulmuştur. Yazılan bu nüshalar halkın huzurunda okunmuş ardından bir nüsha Medine'de kalmak üzere diğer nüshalar İslâm topraklarının merkezlerinden olan Kûfe, Basra, Şam, Mekke, hatta Yemen ve Bahreyn'e, yanlarında bir kâri ile birlikte gönderilmiştir.¹⁴⁰

Tashih edilen mushaflar, siyah mürekkeple parşömene yazılmıştır. Mekkî ve Medenî hat yazıları kullanılan bu mushaflardan Halife için ayrılan nüshaya "İmâm Mushaf" denilmiştir. Bu nüshalarda noktalama, harekeleme tezhip vb. gibi araçlar henüz eklenmemiştir.¹⁴¹

¹³⁷ Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, IV, 1907.

¹³⁸ Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî - M. Ali Âzerşeb, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbiḥu'l-ibrâr*, 11; Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fî'l-Ulûmi's-Şer'iyye*, 96.

¹³⁹ Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, 4/1908/4702; Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Vehb el-Mısrî el-Kureşî İbn Vehb, *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-Câmi'*, thk. Mikloş Muranyi (b.y.: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 3/62/143; Ebû el-Hasan 'Alî b. Halef b. 'Abdumelik İbn Battâl İbn Battâl, *Şerḥu Şaḥîḥi'l-Buḥârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003), 10/221; Selman Başaran, "Huzeyfe b. Yemân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 434.

¹⁴⁰ Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî - M. Ali Âzerşeb, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbiḥu'l-ibrâr*, 11.

¹⁴¹ Özkafa, "Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabetinin Tarihî Seyri", 309.

Komisyon çok az yerde ihtilaf etmiş olup bunlar “التابوت” “tabut” kelimesinin **yuvarklak T “ة”** ile mi **açık T “ت”** ile mi yazılacağı gibi büyük önem arz etmeyen hususlar olmuştur. Hz. Osman bu vb. hususlarda Kureyş lehçesine uyulmasını buyurduğu için ve "açık T" ile yazılmıştır.

Cem‘ faaliyeti gerçekleştirilirken temel alınan prensipler şunlardır:

- Hz. Ebûbekir tarafından derlenen mushafın esas kabul edilmesi¹⁴²
- Son arzada Kur‘ân olduğu kesinleşmiş olan kıraat tarzlarının yazılması geriye kalan vecihlerin terk edilmesi¹⁴³
- Nesh edilmiş âyetler ile tefsir kabilinden mushaflara yazılan açıklama ve özel notların kaydedilmemesi¹⁴⁴
- Bu nüshaların çoğaltılarak çeşitli beldeleri gönderilmesi¹⁴⁵
- Geriye kalan mushafların yakılarak imha edilmesi¹⁴⁶
- Kureyş lehçesinin esas alınması¹⁴⁷

Hz. Osman‘ın cem‘ ettiği mushafın özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Kuran-ı Kerimin, nazıl olduğu Kureyş lisanına göre yazılmıştır. Örneğin; “tabut” kelimesi Kureyş lehçesine uygun olarak açık t ile yazılmıştır.
- Şahsi mushaflarda bulunan tefsir ve şerh maksadıyla yazılmış olan müdrec kıraatleri dışarıda bırakmıştır.
- Yedi kıraate göre de okunmaya uygun olması için nokta, hareke vb. işaretlemeler olmaksızın farklı okuyuşlara müsaade edecek şekilde yazılmıştır.

¹⁴² Buḥârî, *Şaḥîḥu‘l-Buḥârî*, IV/1908/4702.

¹⁴³ Ebû Ca‘fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Ṭaberî, *Câmi‘u‘l-Beyân ‘an Te‘vîli ‘Âyi‘l-Kur‘ân*, thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuḥsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001), 26.

¹⁴⁴ Zürkânî, *Menâhîlül-‘İrfân*, 255-263.

¹⁴⁵ Ebü‘l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî - M. Ali Âzerşeb, *Mefâtîhu‘l-esrâr ve mesâbiḥu‘l-ebrâr*, 11.

¹⁴⁶ Mennâ‘ Halîl Kattân, *Mebâḥiş fî ‘ulûmi‘l-Kur‘ân* (Mektebetü Ma‘rife, 1421), 131.

¹⁴⁷ Buḥârî, *Şaḥîḥu‘l-Buḥârî*, IV/1908/4702; Ebü‘l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî - M. Ali Âzerşeb, *Mefâtîhu‘l-esrâr ve mesâbiḥu‘l-ebrâr*, 9.

Bunların yansıra bu mushafların hangi kıraatleri içerdği ile ilgili olarak çeşitli görüşler dile getirilmiştir. Kimi âlimler Hz. Osman mushaflarının yedi harfin tamamını içerdği görüşünü savunurken kimisi ise Hz. Osman mushaflarının yedi harften sadece bir tanesini içerdğini söylemiştir. Bir kısım âlimler ise Hz. Osman mushaflarının, mushafların imlâlarının okunmasına imkân sağladığı farklı okuyuş şekillerini içerdğini söylemiştir.¹⁴⁸

Hz. Osman tarafından istinsâh edilen mushaflarda kıraat ilminde ferşî okumalar dediğimiz anlam değişimi gerçekleştiren okuyuş şekillerine, mushafın harekesiz ve noktasız bırakılmasıyla yer verilmiştir. Hz. Osman, bu şekilde olan okumaları ayrı ayrı mushaflara yazdırarak zabt ettirmiştir. On kıraat olarak okunan kıraat vecihleri ise sonradan İmâmların tercihinine bağlı olarak ortaya çıktığından ötürü, on kıraat içinde var olan okumaların tamamı Hz. Osman mushaflarında bulunmaktadır.

Hz. Osman'ın gerçekleştirdiği tashih faaliyetiyle gözetttiği amaç Kur'ân kıraatinde okuyuş birliğini sağlamaktır. Bu faaliyetin yalnızca kendi dönemini değil, daha sonraki tüm dönemleri etkileyerek kırâat âlimlerinin, kıraatleri tasnife tabi tutmasında koyduğu şartların arasına bu mushaflardan en azından birine uygun olma şartına da yer verilmesiyle amacının izhar ettiği görülmektedir. Kırâat âlimleri ilerleyen zamanlarda isnad, Arapça ve Hattı Osman-i şartları ile kıraatleri tasnife tabi tutarak sahih olan kıraatler ve diğerlerini birbirinden ayırmışlardır.¹⁴⁹

Hz. Osman ile Hz. Ebû Bekr'in Cem'i Arasındaki Farklar

Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) yaptığı cem', yetmişin üzerinde hafızın şehit edilmesinden ötürü vahyin iki kapak arasındaki bir mushafta toplanıp muhafaza edilmesinden ibaretti. Hz. Osman'ın yapmış olduğu cem'in amacı ise Hz. Ebû Bekir'in cem' ettirdiği mushafın kopyalanıp ve çeşitli merkezlere gönderilerek okuyuş birliğini

¹⁴⁸ Maşalı, "Mushaf", 31: 243,244.

¹⁴⁹ Lokman Şan, "Goldziher'e Göre Kırâatlerin Kaynağı", *Diyanet İlmi Dergi* 53/4 (2017): 15,16.

sağlamaktı. Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) yaptığı cem' olayında yazılan vahiy lafızları bir araya getirilip istinsâh kadar düzenli bir işlem yapılmamıştır. Hz. Osman'ın cem'inde ise daha tertipli bir çalışma yapılmış olup bundan sonraki Kur'ân nüshalarının kabul edilebilmesi için bu resmi kopyalara uygun olması şart koşulmuştur.¹⁵⁰ Bu mushaflara mutabık olmayan mushafların ise bir karışıklığa mahal oluşturmaktan, ihtilafların ortadan kalkması ve fitnenin yok olması amacıyla Hz. Hafsa'nın yanında bulunan mushaf hariç diğerlerinin yakılmasına karar verilmiştir.¹⁵¹

Hz. Osman'ın kendi şahsi mushafı da dâhil olmak üzere mushafların yakılması veya imha edilmesi bir kesim tarafından hoş karşılanmamıştır. Özellikle Abdullah b. Mes'ûd'a mushafının yakılması emredilince bu durum onu ziyadesiyle üzmüş ve “İçinizden her kim mushafını saklamaya güç yetirirse onu saklasın. Şüphesiz ki kim mushafında bir şey saklarsa kıyamet gününde sakladığı şeyle gelir.” diyerek karşı çıkmıştır. Bunun yanı sıra cem' işinde kendisinin değil de Zeyd'in (r.a.) görevlendirilmesinden hoşnut olmayarak “And olsun ki Zeyd daha küçük bir çocukken ben Resûlullah'ın ağzından 70 sûre okumuştum. Resûlullah'ın (s.a.v.) ağzından aldıklarımı terk mi edeyim.”¹⁵² diyerek istinsâh faaliyetine karşı olan tutumunu belli etmiştir.¹⁵³

Şu an bizim kullandığımız mushaflar, Hz. Osman mushaflarından veyahut onlardan aktarılan mushaflardan istinsâh edilmiştir. Hz. Osman'ın şehâdeti esnasında okuduğu iddia edilen altı mushafın da muhafaza edildiği söylenmektedir. Bununla ilgili olarak Tayyar Altıkulaç, bunların birebir orijinal mushaf olmadıklarını fakat onlardan çoğaltılmış olabileceğini söylemektedir. Bu mushafların muhafaza edildiği merkezler şunlardır: Taşkent Eski Eserler Müzesi, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul Türk

¹⁵⁰ Kattân, *Mebâhiş fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 133.

¹⁵¹ Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, IV, 1907.

¹⁵² Mekî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-kur'ân*, 112-113.

¹⁵³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 21.

İslâm Eserleri Müzesi, Kahire el-Meşhedü'l-Hüseynî, Londra British Library, St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi.¹⁵⁴

1.2.2.4. Raşit Halifeler Sonrası Dönem

İlk dönemlerde mushaflarla ilgili çalışmalarda asıl gaye mushafın korunması ve muhafaza edilmesi olduğu için noktalama, harekeleme, tezyin vb. gibi çalışmalar yapılmamıştır.¹⁵⁵ Daha sonra ise Hz. Osman mushaflarının yazım hattının ve sayfa düzeninin olduğu gibi korunmasının bir gereklilik olduğunu düşünülmüştür. Hiçbir sûrette ekleme, düzenleme gibi herhangi bir unsurun dâhil edilmesi hoş karşılanmayıp mushafın başka hatla yazılması dahi kabul edilmemiştir. Fakat daha sonraki süreçte bu gibi unsurların mushafı okumayı kolaylaştıran unsurlar olduğu, aslına dâhil edilmediği kabul görmeye başlamıştır. Özellikle harekeleme ve noktalamanın gerekliliğinin anlaşılması ile birlikte sûrelerin başlangıçlarını ayırt etmek için isimlerinin yazıldığı işaretler koyulması, mushafı okumayı ve hıfz etmeyi kolaylaştıracak şekilde cüzlere, hiziplere ayrılması gibi hususlarında kabul edilmesi kaçınılmaz olmuştur.¹⁵⁶ Bunlarla birlikte zaman içerisinde günümüzdeki mushaflarda karşılaştığımız ayet ve sûreleri ayıran, belirli âyet ve sayfa sayılarının anlaşılmasını sağlayan secavend, tahmis, ta'şir, hizb, cüz sembolleri ve tezyinatlar da kullanılmaya başlanmıştır.¹⁵⁷

Bildiğimiz üzere Hz. Osman mushafları noktalama, harekeleme ve tezyin gibi işaretleri barındırmamaktaydı. İlk defa noktalamanın yapıldığı dönem olarak anılan Abdülmelik b. Mervan döneminde kariler nokta ve işaretler olmadığından, okudukları kıraatin sahih olup olmadığını bilmeksine “ننشرها” veya “ننشرنا” şeklinde “ز” ve “ر” şeklinde “لتكون آية لمن خلفك” âyetini ise “ف” veya “ق” harfiyle “لمن خافك” şeklinde okumuşlardır. Bu gibi okumaların artmasıyla hatalar yayılmış ve Irak valisi Haccac, bu durumdan endişelenerek Abdülmelik zamanındaki kâtiplere endişesini bildirerek benzer

¹⁵⁴ Özkafa, “Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabedinin Tarihî Seyri”, 309.

¹⁵⁵ 3 Taşkale, “Kur'an-ı Kerim'de Açan Çiçekler”, M. Uğur DERMAN 65. Yaş Armağanı, s. 538.

¹⁵⁶ Muhittin Serin, “Mushaf (Hat)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 250.

¹⁵⁷ Ali Fuat Baysal, “Mushaf Tezyinatının Tarih İçindeki Gelişimi”, *Marife*, 3 (2010): 366.

olan harfleri ayırmak için işaretlerin konulmasını istemiştir. Bu hataların giderilmesi, mushafı ezbere bilmeyenlerin de rahat ve doğru bir şekilde okuyabilmesi amacıyla mushafı harekeleme ve noktalama çalışmaları için Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi (ö.69/688) görevlendirmiştir.¹⁵⁸ Ebü'l-Esved Hicrî birinci asrın ikinci yarısında fetha için harfin üstüne, kesra için altına ve damme için ise önüne birer nokta ekleyerek mushafı bir bütün olarak ilk defa harekeleme işini yapan kişi olmuştur. Tenvinleri belirtmek için ise nokta sayısı iki olarak yazılmıştır. Kur'ân'ı muhafaza etmek, ziyade bir şeyin dahil olup tahrif olmasını engelleme gayesiyle bu işaretlemeler Kur'ân'dan sayılmamış ve bundan ötürü kırmızı renkle yazılmıştır. Noktalama işaretlerini ise Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin talebeleri Nâsır b. Âsım (ö.89/708) ve Yahyâ b. Ya'mer (ö.129/46) benzer harf şekillerini kalem ucu kalınlığı kadar eğik çizgi ile ifade ederek yapmışlardır.¹⁵⁹ Günümüzde mushaflarımızda kullanılan harekeleme ve noktalama işaretleri ise Hicrî ikinci asrın ortalarında Halîl b. Ahmed (ö.175/791) tarafından oluşturulmuştur. Mushafa vasıl ve katı' hemzeleri, teşdîd, revm ve işmâm gibi işaretleri ilk defa o dâhil etmiştir.¹⁶⁰ Başlangıçta iptidai olan bu işaretlemeler zamanla kâmileşip en iyi formuna Sâmi Efendi (ö.1912) ile ulaşmıştır.

İlk mushaflardaki sayfa düzeni elimizdeki mushaflar gibi olmayıp günümüzdeki gibi kendine has Kur'ân formlarının oluşması belli bir süreç dâhilinde gerçekleşmiştir. Miladi 700'lü yılların sonunda Bağdat'ta Abbâsi Halifesi Hârûn Reşîd tarafından kurulan kâğıt fabrikasıyla birlikte farklı hammaddelerden yapılmış çeşitli kâğıtlar üretilmeye başlanmıştır. Bu durum mushafların yazıldığı maddelerin de değişip, çeşitlenmesini sağlamıştır. Mushaflar daha kaliteli sayfeler üzerine aktarılmış ve bu durum mushafın sahife düzenini de etkilemiştir. 110x73 ve 98x65cm¹⁶¹ ölçülerinde

¹⁵⁸ Zencânî, *Târihul Kur'an*, 111-112.

¹⁵⁹ Serin, "Mushaf", 31: 249.

¹⁶⁰ Dâni, *el-Muhkem*, 6,7; Zencânî, *Târihul Kur'an*, 112.

¹⁶¹ Serin, "Mushaf", 31: 252.

üretildiği düşünölen Bağdadî kâğıtlar ile daha önce yatay olarak kullanılan mushaf formatı dikey bir form kazanmıştır.¹⁶²

İbnü'n-Nedîm, mushafı hüsn-ü hatla ilk defa yazanın Hâlid b. Ebî Heyyâc olduğunu, Velid b. Abdulmelik için şiirler hazırlayıp Mescid-i Nebevî'nin duvarına “وَالشَّمْسُ وَضُحَيْهَا” dan Kur'ân'ın sonuna kadar olan bölümünü altınla yazdığını ve Ömer b. Abdülazîz'in de kendisinden bir mushaf hazırlamasını istediği zikretmiştir.¹⁶³ Kûfî hat dışında başka hatla yazılması hoş görölmeyen mushaflar, diğör tezyinatlar ve Kur'ân'ı okumayı kolaylaştıran diğör unsurların kabul edildiği gibi daha sonraki süreçte kabul edilmiş ve çeşitli hatlarla mushafların yazılması caiz görölmüştür. Müslömanların mushafın muhafaza edilememesi endişesinden kaynaklanan bu şekildeki ihtilâflar V. (XI.) yüzyıla kadar devam etmiştir.¹⁶⁴

¹⁶²Baysal, “Mushaf Tezyinatının Tarih İçindeki Gelişimi”, 367.

¹⁶³ Ebû'l-Ferec Muḥammed b. İshâk b. Muḥammed el-Verrâk el-Bağdâdî İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramadân (Beyrut: y.y., 1417/1997), 9,10.

¹⁶⁴ Serin, “Mushaf”, 31: 250.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞAHSİ MUSHAFALAR VE KIRAAT FARKLILIKLARI

Hız. Osmân'ın çoğalttığı mushafların yanı sıra bazı sahâbîlerlerin de kendi şahsi mushafları bulunmaktaydı. Bu mushafların bazıları bütün Kur'ân'ı kapsarken bazıları ise belli bazı sûreleri kapsamaktaydı. Bu durum tabiîn döneminde de devam etmiştir. Daha sonraki dönemlerde söz konusu mushaflar ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

İslâm'ın IV. asrında eski Kur'ân nüshaları hakkında yazılmış üç ana kitap bulunmaktaydı. Konu ile ilgili sonraki çalışmaları da etkileyen bu eserler İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940), İbn Ashta ve İbn Ebî Dâvûd'a aittir. “*Kitâbü'l Mesâhif*” olarak geçen her üç eser de Hız. Osman'ın cem faaliyetini ve Hatt-ı Osmânî'yi anlatmıştır.¹⁶⁵ Daha sonra bu mushafın oluşturulmasına zemin hazırlayan olaylarla birlikte şahsi mushaflara da değinilmiştir. Bu mushaflardan en meşhuru, İbn Mücâhid'in yedi kıraati kabul etmesinden önce kaleme alınan, İbnü'l-Enbârî'ye ait olan eserdir. Günümüze ulaşmamakla beraber, eserden faydalanan Süyûtî gibi âlimlerin çalışmaları incelendiğinde eserin nüshalarına ait kıraat farklılıkları görülmektedir. Konuyla ilgili diğer bir çalışma olan İbn Ashta'ya ait kitap da benzer özellikler taşımaktadır. İbn Mücâhid'in talebesi olan İbn Ashta, eski nüshalar hakkında Süyûtî'nin de istifade ettiği bir eser yazmasının yanında, “el-Müfîd” adlı bir diğer eserinde standart nüshanın dışında kalan eski nüshaları incelemiştir. Mesâhif kitaplarından sadece İbn Ebî Dâvûd'a ait olanı günümüze ulaşmakla birlik bu çalışma diğer iki çalışmaya göre daha dar kapsamlıdır.¹⁶⁶

Fazl b. Şâzân A'meş'ten rivâyetle, Muhammed b. İshak'ın bu şahsi mushaflarla ilgili olarak yazarlarının bizzat kendilerinin söz ettiği bu mushaflardan birkaç tanesini gördüğünü ve çoğunun ince deriye yazıldığı bu mushafların birbiriyle ittifak etmediğini

¹⁶⁵ Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fî'l-Ulûmî 'ş-Şer'îyye*, 154.

¹⁶⁶ Alparslan Sarı - Kemal Atik, “Kur'an Tarihi * Arthur JEFFERY”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2008): 174,175.

söylemiştir. Bu mushaflardan bir tanesinin iki yüz yıl önce yazıldığı ve Fâtiha Suresi'nin de yer aldığını zikretmiştir.¹⁶⁷

Meşhur muhaddis ve Sünen isimli hadis eserinin sahibi Ebû Dâvûd'un oğlu olan İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) en önemli eseri “*Kitâbü'l-Mesâhif*” olup bu eserde, Kur'ân'ın mushaflaşma süreci, sahâbe ve tâbiîn mushafları ve bu mushaflar arasındaki farkları konu edinir. Bunun yanı sıra *Kitâbü'l-Mesâhif*'te kıraat ihtilaflarının kaynağı, imla ve noktalama işaretleri vb. birçok konuya da yer verilmiştir.¹⁶⁸ Mushafın kronolojik olarak oluşum ve gelişim aşamalarını ortaya koyması ve bu evrelerin dönemselsel olarak nasıl bir Kur'ân tasavvuru oluşturduğunu ortaya koyması bakımından en önemli eserdir.¹⁶⁹

Bunun yanı sıra Müsteşriklerden Kur'ân tarihçisi Arthur Jeffery *Materials for the history of the text of the Kur'ân* adlı eserinde bu şahsi mushaflara İslâmi kaynaklardan elde edilen bilgilerden yola çıkarak yer vermiştir. İslâm'ın erken dönemlerinde yirmi sekiz adet şahsi mushaf olduğunu tespit ettiğini zikretmiş ve bunları primary codices (Birincil Mushaflar) ve secondary codices (İkincil Mushaflar) olarak iki şekilde sınıflandırmıştır. Bunlardan on beş tanesi sahâbeden (Birincil Mushaflar) Hz. Ali (ö. 40/660), Hz. Ömer (ö. 23/643), Hz. Âişe (ö. 58/677), Ubey b. Ka'b (ö. 29/649), Abdullah İbn Mes'ûd (ö. 32/652), Ebû Musa el-Eş'arî (ö. 44/664), Hafsa (ö. 45/665), Zeyd b. Sabit (ö. 48/668), Sâlim Mevla Ebû Huzeyfe (ö. 12/633), Ümmü Seleme (ö. Abdullah b. Amr (ö. 65/684), Abdullah İbn Abbas (ö. 68/687), Abdullah İbn Zübeyr (ö. 73/692), Ubeyd b. Umeyr (ö. 74/693) ve Enes b. Malik'e (ö. 91/709) aittir. Kalan on üç mushaf ise tabiinden (İkincil Mushaflar) Alkame b. Kays (ö. 62/682), Rebî' b. Huteym (ö. 64/683), Hâris b. Suveyd (ö. 70/689), Hittân (ö. 73/692), el-Esved b. Yezîd en-Nehâî (ö. 74/693), Talha b. Musarraf, A'meş (ö. 112/730), Saîd b. Cubeyr (ö. 94/712), Mucâhid

¹⁶⁷ Zencânî, *Târihul Kur'an*, 90.

¹⁶⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 7-135.

¹⁶⁹ Kanarya, “Mushafın Form Değişikliğinin Panaromasi”, 29.

(ö. 101/719), İkrime (ö. 105/723), Atâ (ö. 115/733), Salih b. Keysân (ö. 144/764) ve Ca'fer es-Sadık'a (ö. 148/765) atfedilmiştir.¹⁷⁰

2.1.ŞAHSİ MUSHAF SAHİP SAHÂBÎLER

Sahâbe kelimesi az veya çok birliktelik yapan, komşu olan anlamlarına gelmektedir. Konuşma, hitap etme ve vurma sözünün, çağırma, hitap etme ve vurmadan türetildiği gibi sahâbe kelimesi de “الصَّحْبَة” yani arkadaşlık kelimesinden türetilmiştir. Usul âlimlerinden Ebû'l-Hüseyn ise *El-Mutamid* adlı eserinde “O, ona tabi olma ve ondan alma yolunda onunla uzun süre oturandır.” diyerek açıklamıştır.¹⁷¹

Sahâbîlerin vahyi, nazıl olduğu süreçte ezberlemek ve öğrenmek için yazıya aktardıkları bilinmektedir. Bu daha sonraki süreçte de devam etmiş ve Peygamber eşleri dahi kendilerine ait mushaf edinmişlerdir.¹⁷² Kitâbü'l-Mesâhif türü eserlerde de şu an elimizdeki Kur'ân metninden farklı olan mushafların mevcut olduğu aktarılmaktadır. Fazl b. Şâzân A'meş'ten rivâyetle, Muhammed b. İshak'ın bu şahsi mushaflarla ilgili olarak; yazarlarının bizzat kendilerinin söz ettiği bu mushaflardan birkaç tanesini gördüğünü ve çoğunun ince deriye yazıldığı bu mushafların birbiriyle ittifak etmediğini söylemiştir. Bu mushaflardan bir tanesinin iki yüz yıl önce yazıldığını ve Fâtiha Suresi'ni de içerdiğini zikretmiştir.¹⁷³

İbn Ebî Dâvûd'un en önemli eseri olan *Kitâbü'l-Mesâhif* bu sahâbe mushaflarına içeriği ile birlikte ayrıntılı olarak yer vermiştir. Eserinde yer verdiği şahsi mushafa sahip sahâbîler “Hz. Ömer, Hz. Ali, Ubey b. Kâb, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbâs,

¹⁷⁰ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an* (Eiden E. J. Brill, 1937), 14; Mustafa Ötürk, “Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'ya Nisbet Edilen Mushafların Mahiyeti”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (t.y.): 17.

¹⁷¹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *el-İşâbe fî Temyîzi's-Şahâbe*, thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd ve 'Alî Muhammed Mu'avvağ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/7.

¹⁷² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 93-98.

¹⁷³ Zencânî, *Târîhul Kur'an*, 90.

Abdullah b. Zübeyr'in mushafı, Abdullah b. Amr'ın mushafı, Hz. Âişe, Hz. Hafsa ve Hz. Ümmü Seleme'nin mushafı'dır.¹⁷⁴

Bu mushaflardaki kıraat farklılıklarıyla ilgili olarak yedi harf vechinin yanı sıra müdrec olarak tefsiri amaçla dahil edilen ve daha sonraki süreçte yanlış anlaşılacak Kur'ân'dan olduğu sanılan rivâyetlerden de bahsedilecektir. Zürkânî *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde tefsir alanında İbn Abbas'ı özellikle zikredip onun tefsirinden bahsettikten sonra sahâbeden özellikle tefsirde iyi olan üç sahâbe olduğunu söylemiştir. Bu sahâbîler, aynı zamanda şahsi mushafları olan ve kendilerinden müdrec kabilinden de olmak üzere birçok farklı okuyuş ile tanınan Abdullah b. Mes'ûd, Alî b. Ebî Tâlib ve Übey b. Kâ'b'dır.¹⁷⁵ Tefsir alanında böyle yetkin olan bu sahâbîlerin kendi şahısları adına olan mushaflara not tutmaları kadar tabi bir durum yoktur. Ancak daha sonraki süreçte kendileri dışında bazılarının bu okuyuşları Kur'ân olarak algılamaları onların bunları o cihetten tuttukları anlamına gelmemekle birlikte açıklayıcı nitelikte olan notlardan ibaret olarak ele alınmalı ve bunlardan faydalanılmaya çalışılmalıdır.¹⁷⁶ Çalışmada da görüleceği üzere özellikle bu üç isimden aktarılan farklı rivâyet vecihleri oldukça fazla olup bir kısmına yer verilmeye çalışılmıştır.

2.1.1. Ömer b. el-Hattâb'ın (r.a.) Mushaf'ı

Asıl ismi Ebû Hafs Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl b. Abdiluzzâ el-Kureşî el-Adevîdir (ö. 23/644). Raşit halifelerden ikincisidir (634-644). Fil Vak'asından on üç yıl kadar sonra Mekke'de doğmuştur. Adî b. Kâ'b kabilesindendir ve soyu Kâ'b b. Lüey'de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) nesebiyle birleşir.¹⁷⁷

¹⁷⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 60-98.

¹⁷⁵ Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Bs (Issa Al-Babi Al-Halabi, 1367), 2/19-20.

¹⁷⁶ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/424-425.

¹⁷⁷ Mustafa Fayda, "Ömer", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007), 34: 44.

H. Ömer'in (r.a.) okuma yazmasının olduğu ve kendine ait bir mushaf tuttuğu rivâyet edilmektedir. Bazı rivâyetlerden yola çıkarak bu mushaf hakkında edinilen bilgileri aktaracağız. Arthur Jeffery, bu mushafın varlığının şüpheli olduğunu zira İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif*'i dışında hiçbir kaynaktan H. Ömer'e ait bir yazıya atıfta bulunulmadığını dile getirmiştir. Bununla birlikte *Kitâbü'l-Mesâhif* te aktarılan üç varyantta çeşitli kişilerin bu rivâyetleri bizzat H. Ömer'den aktarmadığı, bu şekilde okuduğunu duyduğu aktarılmaktadır. Eserde kaydedilen varyantlardan ise sadece dördü ona özgüdür. Bunun yanı sıra okumalarının on üçünde İbn Mes'ûd'la, yedisinde ise diğer eski koleksiyonlarla hemfikir olduğu aktarılmıştır.¹⁷⁸

H. Ömer “وَمَنْ عِنْدَهُ” (Ra'd 13/43) kelimesini “وَمَنْ عِنْدِهِ” şeklinde okumuştur. Ubey b. Ka'b ve başkaları da bu okuyuşu desteklemektedir.¹⁷⁹

H. Ömer “قَطْرَانٍ” (İbrahim 14/50) kelimesini “قَطْرَانٍ” şeklinde okumuştur. İbn Abbas ve H. Ali de bu şekilde okumuştur.¹⁸⁰

2.1.1.1. Müdrec Kıraatler

Müdrec Kıraatler; Kur'ân-ı Kerîm'in aslından olmadığı halde bazı sahâbîlerin tefsir ve açıklama maksadıyla kendilerine ait şahsi mushaflarına ilâve ettikleri kelime ve cümlelerden meydana gelmektedir.

¹⁷⁸ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hamdân İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 1. Bs (Tanta: Darü's-Sahabe li't-Türas, 1428), 39; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 50-51.

¹⁷⁹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm eş-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Heyet (Cidde: y.y., 1436/2015), 15/343; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Şurţubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964), 2/263; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 221.

¹⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 13/742; Ebû Muhammed 'Abdulhaq b. Gâlib b. 'Abdirrahman b. Temmâm el-Endelûsî İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l- 'Azîz*, thk. 'Abdusselâm 'Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: y.y., 1422), 3/348; Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Muhtesab fî Tebyini Vucûhi Şevâzi'l-Kırâ'ât ve'l-İdâhi 'anhâ* (b.y.: Vezâratu'l-Evkâf, 1420/1999), 2/42; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 221.

Yedi harf ruhsatıyla ortaya çıkan farklı okuma çeşitleri daha sonraki süreçlerde Müslümanlar arasında ihtilafların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra ihtilaf konusu olan diğer bir hususta sahâbîlerin kendilerine ait şahsi mushaflarına yazdıkları tefsir kabilinden notlardır. Sahâbîler; mushaflar kendi şahıslarına ait olduğu ve vahiy kaynaklı olarak yazılan yazılar ile kendi notlarını ayırt edebildikleri için ve bunların birbirine karışması gibi bir ihtimal düşüncesi taşımamışlardır.¹⁸¹

Hz. Ömer'den “صِرَاطٌ مِّنْ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَغَيْرِ الضَّالِّينَ” (Fâtiha 1/7)¹⁸² şeklinde rivâyet edilen âyet Hz. Osman mushaflarında “صِرَاطُ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” şeklindedir. “مِّنْ أَنْعَمْتَ” yerine “الَّذِينَ أَنْعَمْتَ” yazılmış olup “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” kısmı ise tek “غَيْرِ” kelimesi ile okunmuştur. Birinci “غَيْرِ” kelimesi esreli okunurken ikinci “غَيْرِ” kelimesi yerine “وَلَا” yazılmaktadır. Hz. Ali ve İbn Mes'ûd da bu şekilde okumuştur. Bu kıraat müdrec olup güzel olarak kabul edilmiş ve başkalarının da bu şekilde okuduğu aktarılmıştır. Hz. Ebûbekir de bu şekilde rivâyet edenlerden biridir.¹⁸³

Abdullah b. Zübeyr'in, “فِي جَنَّتٍ يَتَسَاءَلُونَ” (Müddessir 74/40), “عَنِ الْمَجْرِمِينَ” (Müddessir 74/41) ve “مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ” Müddessir (74/43) şeklinde yazılan âyetleri “فِي جَنَّتٍ يَتَسَاءَلُونَ يَا” (Müddessir 74/40-42) şeklinde okuduğu ve bu okuyuşu bizzat Hz. Ömer'den işittiği rivâyet edilmiştir.¹⁸⁴

2.1.1.2. Şâz Kıraatler

Senedin sahih olması, bir vecihle olsa dahi Arapça gramer kurallarına uyma ve Hz. Osman mushaflarından birine muvafakat gösterme şeklinde olan sahih kıraatin şartlarından en az birine uymayan kıraat çeşididir. Rivâyet senedindeki kesintiden veya

¹⁸¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/32.

¹⁸² Ebubekir Abdullah b. Ebi Davud Süleyman el-As'es es-Sicistani, *Kitabul Mesahif* (Beyrut: Darul Kutubil İlmîyye, 1985), 60.

¹⁸³ Mekî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'ânî'l-kırâ'ât*, 125; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 220.

¹⁸⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 62; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 50.

râvinin güvenilirliğini ortadan kaldıracak durumlardan ötürü senedi sahih değilse, kıraatin diğer şartlarından bir veya ikisine birden uygun olsa dahi şâz olarak isimlendirilir.¹⁸⁵

Şâz kıraatlere kıraat kitaplarında ve tefsirlerde dağınık olarak yer verilmekle birlikte sadece şâz kıraatleri konu alan eserlerde bulunmaktadır. İlgili bilgilere şu eserlerden ulaşılabilir: “İbn Hâleveyh, *Muhtaşar fî Şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî*”; İbn Cinnî, *el-Muhtesab fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâ'ât ve'l-îzâhi 'anhâ*; Ebü'l-Bekâ el-Ukberî, *İmlâ'ü mâ menne bihi'r-raḥmân 'an vücûhi'l-i'râb ve'l-kırâ'ât fî cemî'i'l-Kur'ân*, İbnü'l-Cezerî, *el-Kırâ'âtü's-şâzze*; Bennâ, *İthâfû fuḫalâ'i'l-beşer bi'l-kırâ'âti'l-erba'ate aşer*.”¹⁸⁶

Hiz. Ömer'in mushafında “**اَلَمْ يَلِكْ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ**” (Âl-i İmrân 3/1) âyetindeki “**اَلْقَيُّومُ**” kelimesi “**اَلْقَيَّامُ**” şeklinde yazılmaktadır.¹⁸⁷ Mutû'i “**اَلْقَيَّامُ**” kelimesini mübalağa sigasıyla merfu' olarak okumuştur. Kurtûbî ise feaal vezninde geldiğini zikretmiştir.¹⁸⁸ “*Allah, O'ndan başka ilah yoktur, diridir, ebedîdir.*” şeklinde olan âyetin anlamı Hiz. Ömer'in kıraatıyla “*O, diridir, diriltiren O'ndan başka ilah yoktur.*” şeklindedir.

2.1.1.3. Aynı veya Yakın Anlamlı Kelimelerin Birbirinin Yerine Kullanılması

Hiz. Ömer, bazı yerlerde eş anlamlı kelimeleri birbirinin yerine kullanmıştır. Bu da Hiz. Peygamber Efendimiz'in verdiği ruhsat çerçevesindedir. Yedi harfin müteradif okumalar olduğuna dair görüşler bulunup Taberî, tefsirinin mukaddimesinde yedi harf ile kastedilmek istenen şeyin manası aynı, lafızları farklı olan vecih olduğunu zikretmiştir. Bununla ilgili olarak çeşitli rivâyetler de bulunmaktadır. Hiz. Peygamber'in

¹⁸⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9; İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetu'n-Neşr fî'l-Kırâ'âti'l-Aşr*, 32.

¹⁸⁶ Birişik, “Kıraat”, 25: 431-432; Nabil bin Muhammed, *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fî'l-Ulûmi's-Şer'iyye*, 154-156.

¹⁸⁷ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 39.

¹⁸⁸ Abdülfettâh Abdülganî el-Kâdî, *Budurul Zahire fil Kıraatil Aşr* (Darul Beyruti, 1428), 39-40.

(s.a.v.) “Rahmet âyetini azap, azap âyetini rahmet yapmadıkça hepsi doğrudur” şeklindeki Ebû Talha’nın aktardığı hadisle, Ubey b. Ka’b’dan aktarılan; “غفورا رحيمًا”, “سميعا عليما” veya “عليما سميعا” şeklinde okunabileceği fakat azab ve rahmet âyetlerinin anlamının değişmemesi gerektiği ile ilgili aktarılan rivâyet de yakın veya aynı anlamlı kelimelerin birbiri yerine kullanıldığını göstermektedir.¹⁸⁹ Bunun yanı sıra Enes b. Malik de “وَأَقْوَمُ قِيْلًا” (Müzemmil 73/6) âyetinin “وَأَقْوَمُ قِيْلًا” bölümü yerine “أهيا-اصوب-اقوم” şeklinde okumuştur. Kendisine itiraz edenlere ise “و اصبوب قيلا” kelimelerinin aynı olduğunu dile getirmiştir.¹⁹⁰

Hiz. Ömer “فَأَسْعَوْا” (Cuma 62/9) kelimesini “فَأَمْضُوا” şeklinde okumuştur. İki kelime de “devam et” ve “hızlı git” anlamlarına gelmekte olup İbn Mes‘ûd ve İbn Abbas da bu şekilde okumuştur.¹⁹¹

2.1.1.4. Hazf ve Ziyade

Hiz. Ömer “بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ” (Tevbe 9/111) âyetini “بِأَنَّ لَهُمُ” yazılmaksızın “الْجَنَّةَ” yerine “بِالْجَنَّةَ” olarak okumuştur. İbn Mes‘ûd ve A‘meş de bu okuyuşa iştirak etmiştir.¹⁹²

Hiz. Ömer “وَالَّذِينَ” (Tevbe 9/89) kelimesini “و” olmaksızın “الَّذِينَ” şeklinde okumuştur.¹⁹³

¹⁸⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne ‘an me‘âni’l-kırâ’ât*, 109; Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu‘ayb el-‘Arna’ût ve ‘Âdil Murşid v.dğr (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1421/2001), 35/85/21150.

¹⁹⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma‘în Yahyâ b. Ma‘în, *Târîhu İbn Ma‘în- Rivâyetu’d-Dûrî*, thk. Ahmed Muhammed Nûru Seyf (Mekke: Merkezu’l-Bağşi’l-‘İlmî, 1399/1979), 3/328/1572; Ebû Bekr Ahmed b. ‘Amr el-‘İtkî el-Bezzâr, *el-Bağru’z-Zehhâr*, thk. Mağfûzurrahmân Zeynullâh v.dğr. (Medine: Mektebetu’l-‘Ulûm ve’l-Hikem, 1988/2009), 14/88/7565; Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân fî Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, thk. ‘Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Mu’essesetu’r-Risâle, 1420/2000), 23/685.

¹⁹¹ Ebû ‘Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta’*, thk. Muhammed Fu‘âd ‘Abdubbâkî (Beyrut: y.y., 1406/1985), 1/106/13; Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Vehb el-Mısrî el-Kureşî İbn Vehb, *el-Câmi’*, thk. Rıf at Fevzî ‘Abdulmuţtalib, ‘Alî ‘Abdubbâsî Mezîd (b.y.: y.y., 2005), 130/222; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 221.

¹⁹² eş-Şa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, 1436/2015, 14/71; Muhammed b. Yûsuf b. ‘Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî Ebû Hayyân, *el-Bağru’l-Muḥîṭ fî t-Tefsîr*, thk. Şıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: y.y., 1420), 5/509; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 220.

2.1.1.5. Birbirinin Yerine Kullanılan Tekil-Çoğul Kelimeler

Hiz. Ömer “الصِّعْقَةُ” (Bakara 2/55) kelimesini “الصَّعْقَةُ” şeklinde okumuştur. Hiz. Ali de bu şekilde okumuştur.¹⁹⁴

Hiz. Ömer “جَمَلَتٌ” (Murselat 77/33) kelimesini “جَمَلَاتٌ” şeklinde okumuştur.¹⁹⁵

Hiz. Ömer “بِمَوْقِعٍ” (Vakia 56/75) kelimesini “بِمَوْقَعٍ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd, Hamza ve Kisâî de bu şekilde okumuştur.¹⁹⁶

Hiz. Ömer “الصِّعْقَةُ” (Nisâ 4/153) kelimesini “الصَّعْقَةُ” şeklinde okumuştur. Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692 [?]) ve Nehaî de bu şekilde okumuştur.¹⁹⁷

Hiz. Ömer “آيَةُ بَيْتَةٍ” (Âl-i İmrân 3/97) kelimesini “آيَةِ بَيْتَةٍ” şeklinde okumuştur. Ubey b. Ka‘b ve İbn Abbas da bu şekilde okumuştur.¹⁹⁸

Hiz. Ömer “الصِّعْقَةُ” (Zâriyât 51/44) kelimesini “الصَّعْقَةُ” şeklinde okumuştur. Kisâî ve İbn Muhaysın da bu okuyuşu desteklemiştir. Hiz. Osman ve Hiz. Ali de bu şekilde okumuştur.¹⁹⁹

¹⁹³ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Kur‘ân*, 11/589; İbn ‘Atiyye, *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 1/75; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 220.

¹⁹⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-Ferrâ‘, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâî v.dğr. (Mısır: y.y., t.y.), 3/88; Ebû ‘Osmân Sa‘îd b. Mansûr el-Horâsânî Sa‘îd b. Mansûr, *et-Tefsîr min Suneni Sa‘îd b. Mansûr*, thk. Sa‘îd b. ‘Abdullâh b. ‘Abdulâzîz Âl-i Hamîd (b.y.: Dâru’s-Şamî‘î, 1417/1997), 4/1427/708; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 220; İbn ‘Atiyye, *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 1/147.

¹⁹⁵ Ferrâ‘, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/225; İbn ‘Atiyye, *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 6/124; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 221.

¹⁹⁶ Ebû Osmân Sâîd b. Mansûr el-Horâsânî Sâîd b. Mansûr, *Suneni Sâîd b. Mansûr* (Riyad: Darel-Aluka, 1433), 8/17/2163; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 221.

¹⁹⁷ Maḥmûd b. ‘Abdullâh el-Huseynî el-Âlûsî, *Rûhu’l-Me‘âni fî Tefsîr el-Kur‘âni’l-‘Azîm ve’s-Seb‘u’l-Meḡânî*, thk. ‘Alî ‘Abdubârî ‘Atiyye (Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye; Beyrut: y.y., 1415), 3/182; Sa‘îd b. Mansûr, *et-Tefsîr min Suneni Sa‘îd b. Mansûr*, 4/1427/708; *Mevsû‘atu’t-tefsîri’l-meḡsûr* (Cidde; Beyrut: Merkezu’d-Dirâsât ve’l-Ma‘lûmâtî’l-Kur‘âniyye; Dâru İbn Hâzm, 1439/2017), 7/215/20846; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 220.

¹⁹⁸ Ebû’l-Fidâ İsmâîl b. ‘Omer b. Keşîr ed-Dimeşķî İbn Keşîr, *Tefsîru’l-Kur‘âni’l-‘Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999), 2/79; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 220.

2.1.1.6. Farklı Kalp Kullanılması

Hız. Ömer “أَسْتَحْدُ” (Mücadele 58/19) kelimesini “أَسْتَحَادَ” şeklinde okumuştur.²⁰⁰

2.1.1.7. Siga farklılıkları

Hız. Ömer “أَلْقِيَوْمَ” (Bakara 2/255) kelimesini “أَلْقِيَامَ” şeklinde feaal (فَعَال) vezniyle okumuştur. Aynı şekilde Âl-i İmrân sûresindeki “أَلْقِيَوْمَ” (Âl-i İmrân 3/2) kelimesini de aynı okumuştur. Alkame ve İbn Mes‘ûd da bu okuyuşa iştirak etmekle beraber “أَلْقِيَمَ” şeklinde okuyanlarda bulunmaktadır.²⁰¹

Hız. Ömer “تَنْسَاهَا” (Bakara 2/106) kelimesini “تَنْسَاهَا” şeklinde okumuştur. İbn Abbas, Mücâhid, Ubey b. Kâb, Ata b. Ebî Rebâh, Nehaî, Ubeyd b. Ömer, Kisâî ve Ebû Amr da bu şekilde okumaktadır.²⁰²

Hız. Ömer “تَأْخِرَةً” (Naziat 79/11) kelimesini “تَأْخِرَةً” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd da bu şekilde okumuştur.²⁰³

Hız. Ömer “مَلِكٍ” (Fâtiha 1/4) kelimesini “مَلِكٍ” şeklinde okumuştur.²⁰⁴

¹⁹⁹ Câmî ‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân, 21/542; Ebû ‘Amr ‘Oşmân b. Sa’îd ed-Dânî, *et-Teyssîr fî l-Kırâ’ati’s-Seb’*, thk. Hâlef Maḥmûd Sâlim (Hâil: y.y., 1436/2015), 519; eş-Şa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, 1436/2015, 3/314; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 221.

²⁰⁰ İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 5/281; Ebû Hayyân, *el-Baḥru’l-Muḥîṭ fî t-Tefsîr*, 10/130; İsmâ’il Hakkî b. Muştafâ el-İstânbûlî el-Hanefî el-Halvetî İsmâ’il Hakkî Bursevî, *Rûḥu’l-Beyân* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, t.y.), 9/409; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 221.

²⁰¹ Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/190; Taberî, *Câmî ‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, 5/175; İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 1/397; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 242.

²⁰² Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Ğarîbu’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Şakr (b.y.: y.y., 1398/1978), 61; Ebû ‘Abdurrahmân Ahmed b. Şu‘ayb el-Ḥorâsânî en-Nesâî, *es-Sunenu’l-Kubrâ*, thk. Hasan ‘Abdulmun’im (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1421/2001), 10/14/10928.

²⁰³ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-Ferrâ’, *Kitâbun fîhi Luğâtu’l-Kur’ân*, thk. Câbir b. ‘Abdullâh es-Serî (b.y.: y.y., 1435), 152; Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/231; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm eş-Şa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, thk. Ebû Muhammed b. ‘Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1422/2002), 10/125; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 221.

Hız. Ömer “تَضَارَّرَ” (Bakara 2/233) kelimesini “تَضَارَّرُ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd ve Hasan da bu şekilde okumuştur.²⁰⁵

Hız. Ömer “يُضَارَّرُ” (Bakara 2/282) kelimesini “يُضَارَّرُ” şeklinde okumuştur. İbn Abbas, İbn Ebû İshak da bu şekilde okumuştur.²⁰⁶

2.1.1.8. Farklı Edatların Kullanılması

Hız. Ömer “وَإِنْ كَانُ” (İbrahim 14/46) kelimesini “وَإِنْ كَادُ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd, Hız. Ali ve Mücâhid de bu okuyuşu desteklemiştir.²⁰⁷

2.1.1.9. Farklı Kelimelerin Kullanılması

Hız. Ömer “عَبْدُ” (Zuhuf 43/19) kelimesini “عِنْدُ” şeklinde okumuştur. Bu okuyuş Kûfe okuyuşu ile de uyuşmaktadır.²⁰⁸

2.1.1.10. Ferşi Farklılıklar

Hız. Ömer “سَيْنِينَ” (Tin 95/2) kelimesini “سَيْنَاءُ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd ve Talha da bu şekilde okumuştur.²⁰⁹

²⁰⁴ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Suleymân el-Belhî Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, thk. ‘Abdullâh Maḥmûd Şehâte (Beyrut: y.y., 1423/2002), 1/150; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 220.

²⁰⁵ es-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1436/2015, 6/270; Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî't-Tefsîr*, 2/503; İbn ‘Aṭiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 6/15; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 220.

²⁰⁶ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Neḥḥâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, thk. ‘Abdumun'im Ḥalîl İbrâhîm (Beyrut: Menşûrât Muhammed ‘Alî Beydûn; Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1421), 1/138; İbn ‘Aṭiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 1/385; Kurtubî, *el-Câmi li-Âḥkâmi'l-Kur'ân*, 3/405; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 220.

²⁰⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî et-Taberî, *Camîu'l-Beyan an Tefsîri Âyi'l-Kur'an* (Mekke: Daru't-Terbiyyeti ve't-Turasi, t.y.), 14: 17/40; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 221.

²⁰⁸ Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'ân*, 3/29; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 221.

²⁰⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Me'ânî'l-Kur'ân* (Suudi Arabistan: Câmi'atu'l-Melik Su'ûd, 1412/1991), 3/153; İbn ‘Aṭiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 5/499; Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî't-Tefsîr*, 10/503; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 221.

2.1.2. Ali b. Ebî Tâlib'in (r.a.) Mushafı

Asıl adı; Ebü'l-Hasen Alî b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Hâşimî'dir (ö. 40/661). İlk çocuk Müslüman olup Hz. Peygamber'in (s.a.v.) çatısında onun terbiyesi altında yetişmiştir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) damadı olup Hulefâ-yi Râşidîn'in dördüncüsüdür. Hz. Ali ve bazı sahâbîler de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ahirete irtihalini müteakiben kendi şahıslarına özel koleksiyonlar oluşturmuşlardır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra "Kur'ân'ı cem' edinceye kadar cuma dışında ridamı sırtıma almayacağım." rivâyeti mushafı olduğuna dair delil olarak gösterilmiştir. Bunun yanı sıra aktarılan diğer bir rivayette; Hz. Ali'in, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatının ardından cem' ettiği bu mushafı deveye yükleyip, Kur'ân'ı cem' ettiğini söylediği aktarılmıştır.²¹⁰ Bazıları özellikle de Şîîler bunu Kur'ân'ın fiili olarak cem'i olarak yorumlarken bazıları ise "Hz. Ali'nin Kur'ân'ı cem' etmesinden maksat ezberlemesidir."²¹¹ şeklinde yorumlamışlardır.²¹² Bunun yanı sıra bu mushafın cem'edilen ilk mushaf olduğu ve Ca'fer (r.a.) ve ailesinin yanında muhafaza edildiği aktarılmıştır. Bazılarının bu mushafı gördüğü ve Hz. Ali'nin el yazısıyla yazıldığı zikredilmiştir.²¹³ Arthur Jeffery de aktarılan bu rivâyetin sahih olduğunu, Hz. Ali'nin vahiy koleksiyonu yaptığını ve bunda şüpheye yer olmadığını dile getirmiştir.²¹⁴

Hz. Ali'nin, mushafını cem' etmesiyle ilgili iki husus zikredilmektedir. Bu hususlardan ilki Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ahirete irtihal etmeden kısa bir süre önce Hz. Ali'yi çağırarak ona Kur'ân'ı toplama görevini vermesidir. Hz. Ali bu görevi yerine getirmiş ve sarı bir beze sarmak sûretiyle onu muhafaza etmiştir. İkinci görüş ise Hz. Ali'nin halifelik beklentisi içinde olduğu fakat Hz. Ebûbekir'in halife olmasıyla yaşadığı

²¹⁰ Zencânî, *Târihul Kur'an*, 75.

²¹¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 16; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, 2/338.

²¹² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 16; Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*, I/204.

²¹³ Zencânî, *Târihul Kur'an*, 75.

²¹⁴ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 51-52.

hayal kırıklığından ötürü ona biat etmemek için evden çıkmayarak Kur'ân'ı cemetmeye dair verdiği yemin sonucu mushafı cem' etmesidir.²¹⁵

Hiz. Ali'nin mushafıyla ilgili olarak Harezmi Menâkib Kur'ân'ı Kerim'i Hiz. Peygamber döneminde cem' edenlerin Ubey b. Ka'b ve Hiz. Ali olduğunu rivâyet etmiştir. Bunun yanı sıra bu mushafla ilgili olarak İbn Eşte'nin *el-Mesafih* adlı eserinde İbn Sîrîn'den rivâyetle Hiz. Ali'nin mushafına nâsih ve mensuhu da yazdığını zikretmekle birlikte bu mushafı elde edemediğini zikretmiştir. İbn Hacer ise Hiz. Ali'nin, Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) ahirete irtihalinin ardından mushafı tertip üzere cem' ettiğini aktarmıştır. İmamiye Şiası'nın önde gelen âlimlerinden Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî (ö. 413/1022) imamların biyografilerini ihtiva eden *el-İrşâd*²¹⁶ ve *er-Risaletü's-Sereviyye* adlı eserlerinde Hiz. Ali'nin mensuh âyetleri, nasih âyetlerden önce yazdığı ve bazı âyetlerin ise açıklama, tefsir ve tevillerini de yazdığı aktarılmıştır.²¹⁷

Hiz. Ali'nin mushafında sûreler nüzûl sırasına göre tertip edilmiş olup bu mushaf yedi bölümden oluşmaktadır.²¹⁸ Arthur Jeffery, Bu mushaftaki 31 yerdeki okuyuş biçiminin İbn Mes'ûd ile uyuştüğünü, 10 yerde Ubey b. Ka'b'ın metniyle ve 8 yerde İbn Mes'ûd dışındaki şahsi mushaflarla uyuşmakta olup bunlardan yedisinde İbn Abbas'la okuyuşlarının örtüştüğünü söylemiştir. 13 yerde ise okuma şeklinin ona has olduğunu ve diğer mushaflarla örtüşmediğini dile getirmiştir.²¹⁹ Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonraki altı ayda Ebûbekir dönemindeki tedvinden önce Kur'ân'ı Peygamberimizin talimatı üzerine mushaflaştırdığı nakledilir. Bunun yanında özellikle Şiîler Zeyd b. Sâbit'in Kur'ân'ın cem'i esnasında Ahzâb 33/23. âyetini başta bulamayıp daha sonra Huzeyme b. Sâbit'in yanında bulması ve Kur'ân'daki yerine kaydetmesi ile ilgili

²¹⁵ İbn Sa'd, *eş-Tabakâtu'l-Kubrâ*, C.2 s.338; Zencânî, *Târihul Kur'an*, 49.

²¹⁶ Avni İlhan, "Müfid, Şeyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 500.

²¹⁷ Zencânî, *Târihul Kur'an*, 49.

²¹⁸ Zencânî, *Târihul Kur'an*, 25.

²¹⁹ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 53.

rivâyetini kullanıp Hz. Ali'nin faziletine dair birçok âyetin böyle kaybedildiğini iddia ederler.²²⁰

Tayyar Altıkulaç İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (nr. 458), Topkapı Sarayı (Emanetler, nr. 2,29) ve Kahirede'ki el-Meşhedü'l-Hüseyni'de bulunan dört nüshayı incelemiş ve bunların hiçbirinin günümüzde olan mushaflardan farklı olmadığını tespit etmiştir. Bunların dışında özellikle Hz. Ali'nin valisi ve çocukları tarafından okunmasıyla bilinen San'a mushafının da günümüzdeki mushaflarla tertip ve muhteva açısından uyumlu olduğu görülmüştür.²²¹

2.1.2. 1. Şâz Kiraatler

Hz. Ali'nin kiraatinde “أَفْحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا” (Kehf 18/102) âyeti “أَفْحَسِبَ” şeklindedir. İbn Abbas, Mücâhid ve İkrime de bu şekilde okumuştur. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.²²²

Hz. Ali “فَأَخَذْتُمُ الصُّعْفَةَ” (Bakara 2/55) âyetini “فَأَخَذْتُمُ الصُّعْفَةَ” şeklinde okumuştur.²²³

2.1.2. 2. Müdrec

Hz. Ali mushafında “ءَامَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ” (Bakara 2/285) âyetinin “ءَامَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ وَالْمُؤْمِنُونَ” şeklinde “مِنْ رَبِّهِ” yerine “وَأَمَنَ” yazıldığı rivâyet edilmektedir.²²⁴

Hz. Ali mushafında “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” (Fâtiha 1/7) âyeti “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” şeklinde tek “غَيْرِ” ile yazılmıştır. İbn Mes'ûd ve Hz. Ömer'in mushafında da bu şekildedir.²²⁵

²²⁰ Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî - M. Ali Âzerşeb, *Mefâtîhu'l-esrâr ve mesâbîhu'l-ebrâr*, I/9-10.

²²¹ Tayyar Altıkulaç, “Hz. Ali ve İlk Mushaf Nüshaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 21 (2012): 6-7.

²²² İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 128.

²²³ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 19.

²²⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 63.

2.1.2. 3. Aynı veya Yakın Anlamlı Kelimelerin Birbirinin Yerine Kullanılması

Hiz. Ali mushafında “وَأَقِيمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ” (Bakara 2/196) âyeti “وَأَقِيمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ” şeklinde “وَأَقِيمُوا” kelimesi yerine müradifi olan “وَأَقِيمُوا” kelimesi kullanılarak yazılmıştır. Bunun yanı sıra “لِلْبَيْتِ” kelimesi de ziyade olarak kullanmıştır.²²⁶

Hiz. Ali mushafında “حَصَبٌ” (Enbiya 21/98) kelimesi “حَطَبٌ” şeklindedir. Hiz. Âişe, İbn Zübeyr ve başkaları da bu şekilde okumuştur.²²⁷ “حَصَبٌ” kelimesi “odun, yakıt malzemesi”, “حَطَبٌ” kelimesi ise “odun” anlamlarındadır. Âyetin anlamı “Hiç şüphesiz siz ve Allah'tan başka kulluk ettikleriniz cehennem odunusunuz.” şeklindedir.

2.1.2. 4. Kelimelerin Cümlede Farklı Dizilmesi

Hiz. Ali mushafında “أَلَمْ يَمُوتْ بِالْحَقِّ” (Kâf 50/19) âyetindeki kelimelerin yerleri değiştirilerek “أَلَمْ يَمُوتْ بِالْحَقِّ” şeklinde yazılmıştır.²²⁸

2.1.2. 5. Siga farklılıkları

Hiz. Ali'nin kıraatinde “مَلِكِ يَوْمَ الدِّينِ” (Fâtiha 1/4) âyeti “مَلِكِ يَوْمَ الدِّينِ” şeklinde mazi fiil olarak gelmiştir. Asım ve Kisâî bu âyeti elif ile “مَالِكِ” olarak, Bâki “مَلِكِ” şeklinde elifsiz olarak ve Ebû Amr ise “الرَّحِيمِ مَلِكِ” şeklinde idgamla okumuştur.²²⁹

2.1.2. 6. Farklı Kalıp Kullanılması

Hiz. Ali mushafında “وَدَّرَسُوا” (A'raf 7/169) kelimesi “وَدَّرَسُوا” şeklindedir.²³⁰

²²⁵ Ebubekir Abdullah b. Ebi Davud Süleyman el-Aş'es es-Sicistani, *Kitabul Mesahif* (Beyrut: Darul Kutub ilmiyye, 1985), 60.

²²⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'an*, 3/334; Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî İbnu'l-Eşîr, *Câmi'u'l-Uşûl*, thk. 'Abdulkâdir el-Arnaûf (b.y.: Dâru'l-Hulvânî, 1389/1969-1392/1972), 3/10/1274; *Mevsû'atu't-tefsîri'l-me'sûr*, 3/477/6269; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 185.

²²⁷ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 232, 188.

²²⁸ Neḥḥâs, *İ'râbu'l-Kur'an*, 4/150; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 190.

²²⁹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-kurâ'ât*, 121, 118, 119.

2.1.2. 7. Birbirinin Yerine Kullanılan Tekil-Çoğul Kelimeler

Hiz. Ali mushafında “ضَعْفًا” (Nisâ 4/9) kelimesi “ضُعْفَاء” şeklindedir. İbn Mes‘ûd ve Said b. Cübeyr de bu şekilde okumuştur.²³¹

Hiz. Ali mushafında “مَثَلٌ” (Ra’d 13/35) kelimesi “أَمْثَالٌ” şeklinde yazılmıştır.²³²

2.1.2. 8. Zamir Farklılıkları

Hiz. Ali’nin kıraatinde “وَمِنْهَا جَائِرٌ” (Nahl 16/9) âyeti muhatap zamiri kullanılarak “وَمِنْكُمْ جَائِرٌ” şeklinde yazılmıştır. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.²³³

Hiz. Ali mushafında “وَمِنْهَا” (Nahl 16/9) kelimesi “فَمِنْكُمْ” şeklinde yazılmıştır.²³⁴

2.1.3. Übey b. Kâ‘b’ın (r.a.) Mushafı

Asıl adı Ebü’l-Münzir (Ebü’t-Tufeyl) Übey b. Kâ‘b b. Kays el-Ensârî’dir (ö. 33/654). Hiz. Peygamber’in (s.a.v.) vahiy kâtiplerinden olup Hiz. Ebûbekir ve Hiz. Osman dönemlerinde gerçekleştirilen Kur’ân’ın cem‘ ve tashih faaliyetlerinin başında yer alan Kur’ân bilimcisidir.²³⁵ Kendisine ait bir mushafının olduğuna dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Örneğin; Üvey b. Kâ‘b’ın mushafında Kunut dualarının bulunduğu ve bu duaların mushafta yazılı olarak nereye yerleştirileceği hususundaki tartışmalar bu mushafın varlığına delil olarak gösterilmektedir.²³⁶ İbn Nedim de Hicri 3. yy. da onun bir mushafının bulunduğunu aktarmakta ve mushaf tertibine yer vermektedir. Süyûtî’nin eserinde de İbn Abbas’ın Ubey’e göre yazılmış bir mushafın bir adama takdim

²³⁰ Muhammed Abdülhalık Azime, *Dirasat li Üslub’il Kuran-ı Kerim* (Kahire: Darul Hadis, t.y.), 4/640; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 187.

²³¹ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, 4/690; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 186.

²³² Ferrâ’, *Me‘ânî’l-Kur’ân*, 2/65; İbn ‘Atiyye, *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 3/315; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 187.

²³³ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 116.

²³⁴ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 188.

²³⁵ Bünyamin Erul, “Übey b. Kâ‘b”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 272.

²³⁶ Zencânî, *Târîhul Kur’an*, 83; Ebü’l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî - M. Ali Âzerşeb, *Mefâtihu’l-esrâr ve mesâbihu’l-ebrâr*, 11.

edilmesinden bahsedilmektedir.²³⁷ Bunun yanı sıra Ebû Davut da Ebû Derda'dan aktarılan, Suriye'den Medine'ye bazı el yazmalarının kontrol edilmesi için gelinmesinden bahsedilen rivâyette de Zeyd b. Sabit ve bu mushaftan bahsedilmektedir. Tüm bunlar bu mushafın sadece sözlü olarak değil yazılı olarak da bulunduğunun göstergesidir.

Okumalarının istatistiksel incelemesi de bu mushafın bağımsız bir mushaf olduğunu göstermektedir. Örneğin ikinci sûrede 86 okuyuş biçiminin 23'ü İbn Mes'ûd ve ona bağlı metinlerle örtüşürken 4'ü diğer mushaf sahiplerinin okuyuşuyla örtüşmekte, 11 yerde ise İbn Mes'ûd'dan farklı okuduğu şâz okumaları bulunmaktadır.²³⁸ Adulmelik b. Ensari, Basra da birinin Ubey b. Ka'b'ın kıraatine göre sûrelerin yazılıp tertip edildiği bir mushaf çıkardığını ve bu mushafla sûrelerin âyet sayılarını, başlangıçlarını, bitişlerini tespit ettiğini söylemiştir. Onun mushafında 105 sûre bulunup 92. sûresi “اللهم إياك نعبد” şeklinde başlayıp “بالكفار ملحق المزمز” şeklinde bitmektedir.²³⁹

2.1.3. 1. Müdrec Kıraatleri

Übey b. Ka'b'ın kıraatinde “فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً” (Nisâ 4/24) âyeti “فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى” şeklindedir. Übey b. Ka'b'ın mushafında “مِنْهُنَّ” kelimesinden sonra yazılan “إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى” kısmı ise ziyadedir.²⁴⁰

2.1.3.2. Şâz Kıraatler

Hiz. Osman mushaflarında “قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَأَلْقُوهُ فِي غَيِّبَتِ الْجُبِّ” (Yûsuf 12/10) ve “فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَاجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غَيِّبَتِ الْجُبِّ” (Yûsuf 12/15) şeklinde geçen âyetlerin

²³⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 44-45; Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî - M. Ali Âzerşeb, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihi'l-ebrâr*, 24-28.

²³⁸ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 56-57.

²³⁹ Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî - M. Ali Âzerşeb, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihi'l-ebrâr*, 24-28; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 44-45.

²⁴⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 63.

ikisi de Übey b. Ka‘b’ın kıraatinde “فِي غَيْبَةِ الْجَبِّ” şeklinde geçmektedir. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.²⁴¹

Übey b. Ka‘b’ın mushafında “كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً” (Bakara 2/213) âyetinde “فَاخْتَلَفُوا” ilavesi yer almakta olup âyet “كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا عَنْهُ” şeklinde yazılmaktadır.²⁴² Übey b. Ka‘b’ın kıraatinde âyetin anlamı “İnsanlar tek bir millettir, ardından ihtilafa düştüler.” şeklindedir. Hz. Osman mushaflarında âyetin devamında peygamberlerin ve kitabın ihtilafı gidermek için geldiğinden bahsedilmiştir. Yani Übey b. Ka‘b’ın okuyuşunda açıklama mahiyette ziyade yazım bulunmaktadır.

Übey b. Ka‘b’ın mushafında “وَدَانٍ عَلَيْهِمْ ظِلُّهَا” (İnsan 76/14) âyeti “وَدَانٍ عَلَيْهِمْ ظِلُّهَا” şeklinde yazılmıştır. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.²⁴³

Übey b. Ka‘b’ın mushafında “يَنْبُتْ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعُ وَالزَّيْتُونُ وَالنَّخِيلُ وَالْأَعْنَبُ” (Nahl 16/11) âyeti “يَنْبُتْ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعُ وَالزَّيْتُونُ وَالنَّخِيلُ وَالْأَعْنَبُ” şeklinde olup hepsinin sonu ref’ olarak yazılmıştır. Bu okuyuş İbn Hâleveyh’e göre şâzdır.²⁴⁴

Übey b. Ka‘b’ın kıraatinde “وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ” (Bakara 2/281) âyeti “وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ” şeklindedir. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.²⁴⁵

2.1.3.3. Birden fazla şekli bulunduran

Übey b. Ka‘b’ın kıraatinde “فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ” (Nahl 16/37) âyetini “فَإِنَّ اللَّهَ لَا هَادِيَ لِمَنْ يَضِلُّ” ve “فَإِنَّ اللَّهَ لَا هَادِيَ لِمَنْ أَضَلَّ” olmak üzere iki farklı şekilde okumuştur. İbn Hâleveyh’e göre bu iki okuyuşta şâzdır.²⁴⁶

²⁴¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 101.

²⁴² Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vili ‘Âyi’l-Kur’ân*, III/621.

²⁴³ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 245.

²⁴⁴ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 116.

²⁴⁵ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 38.

²⁴⁶ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 117.

2.1.3.4. Kelimelerin cümlede farklı dizilmesi

Übey b. Ka‘b ve İbn Mes‘ûd “لِبَاسِ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ” (Nahl 16/112) âyetini kelimelerin yerini değiştirerek “لِبَاسِ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ” şeklinde okumuşlardır. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.²⁴⁷

2.1.3.5. Siga farklılıkları

Übey b. Ka‘b “وَيَوْمَ يَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا” (Nahl 16/84) âyetini “وَيَوْمَ يَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا” şeklinde okumuştur. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.²⁴⁸

2.1.3.6. Hazf ve Ziyade

Übey b. Ka‘b’ın mushafında “فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ إِلَّا يَطُوفَ بِهِمَا” (Bakara 2/158) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطُوفَ بِهِمَا” şeklinde olup “إِلَّا يَطُوفَ” yerine “أَنْ يَطُوفَ” yazılmaktadır.

Übey b. Ka‘b’ın kıraatinde “ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةٌ لِمَنْكُمْ” (Mâide 5/89) âyeti “فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ” şeklindedir.²⁴⁹ Bu âyet yemin kefaretinin ardından tutulacak oruçla ilgili olup Übey b. Ka‘b ve İbn Mes‘ûd’un kıraatiyle bu orucun peş peşe tutulması gerektiği anlaşılmaktadır. Fakat bu kıraat şâz görülerek kabul edilmemiştir. Bu rivâyeti İbn Mes‘ûd da aynı şekilde aktarmıştır.²⁵⁰

Übey b. Ka‘b’ın kıraatinde “سَكْرَةُ الْحَقِّ بِالْمَوْتِ” (Kâf 50/19) âyeti “سَكْرَةُ الْحَقِّ بِالْمَوْتِ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.²⁵¹

Übey b. Ka‘b “لَيْسُوا” (İsrâ 17/7) kelimesini tahfif ile “ليسوان” şeklinde okumuştur. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.²⁵²

²⁴⁷ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 118.

²⁴⁸ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 118.

²⁴⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 64.

²⁵⁰ Ebû ‘Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1420), XXII/422.

²⁵¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 213.

²⁵² İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 119.

2.1.3.7. Farklı Fiil ve İsim Kalıplarının Kullanılması

Übey b. Ka‘b ve İbn Mes‘ûd “وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهَرْنَ” (Bakara 2/222) âyetindeki “يَطْهَرْنَ” kelimesine “ت” harfini ekleyerek “يَتَطَهَّرْنَ” şeklinde okumuşlardır.²⁵³ Bu âyete Enes b. Mâlik de tefsir maksadıyla eklemeler yaparak bu şekilde okumuştur.

2.1.3.8. Farklı kelimelerin kullanılması

Übey b. Ka‘b’ın mushafında “لِّلَّذِينَ يُقْسِمُونَ” (Bakara 2/226) âyeti “لِّلَّذِينَ يُقْسِمُونَ” şeklindedir.

Übey b. Ka‘b’ın mushafında “ضَرًّا وَلَا رِشْدًا” (Cin 72/21) âyeti “الغَىٰ والرَّشْدَ” şeklinde yazılmaktadır.²⁵⁴

2.1.3.9. Farklı Olumsuzluk Edatlarının Birbiri Yerine Kullanılması

Übey b. Ka‘b’ın kıraatinde “وَلَا تَسْلُ” (Bakara 2/119) kelimesi “وَمَا تَسْلُ” şeklindedir. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.²⁵⁵

2.1.3.10. Ferşi Farklılıklar

Übey b. Ka‘b “إِيَّاكَ” (Fâtiha 1/5) kelimesini “إِيَّاكَ” şeklinde okumuştur.²⁵⁶

2.1.4. Abdullah b. Mes‘ûd (r.a.) Mushaf’ı

Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Mes‘ûd b. Gâfil b. Habîb el-Hüzeli’dir.(ö. 32/652-53) İlk Müslümanlardan olup bizzat kendisi altıncı Müslüman olduğunu zikreder.²⁵⁷ İbn Mes‘ûd vahyin cem‘ edilmesi ve çoğaltılması faaliyetlerinde Zeyd b. Sabit’in görevlendirilmesini hoş karşılamamış ve bunu açıkça dile getiren rivâyetlerde

²⁵³ Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğalib b. Temam İbn Atiyye, *Muharrerü’l-Vecîz* (Beyrut: Darü’l-Kütubi’l-İlmiyye, 2001), 1: 298.

²⁵⁴ Ebû’l-Kâsım Maḥmûd b. ‘Amr ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf ‘an Ḥaḳâiki Ğavâmiḳi t-Tenzîl* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabi, 1407), 631.

²⁵⁵ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 24.

²⁵⁶ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 117.

²⁵⁷ İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes‘ûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 114.

bulunmuştur. Cem' faaliyetleri sonrasında şahsi mushafların imha edilmesi kararının verilmesi ve İbn Mes'ûd'dan da mushafını imha etmesinin istenmesiyle mushafını imha etmeyeceğini söyleyip etrafında bulunanlara da yakmamaları telkininde bulunmuştur.²⁵⁸ Daha sonra kendisi de ikna olup cem' faaliyetine iştirak etmiştir.²⁵⁹ İbn Mes'ûd'un mushafı Hâ Mîm'ler ve müsebbihat ile birlikte 110 sûreden oluşmakta olup Tûr sûresi Zâriyât'tan önce yazılmıştır.²⁶⁰ Fâtiha, Felak ve Nâs sûrelerinin yazılı olmadığı aktarılmıştır. Bunların aktarılmama nedenleri çeşitli şekillerde açıklanmıştır. Bazıları bunların Kur'ân'a dahil etmediğini iddia ederken bazıları ise "O dönemde yazıya aktarılma nedeninin unutma kaygısı olduğunu ve bu sûrelerin Kur'ân'dan olduğuna dair ihtilaf ve unutulma gibi ihtimaller olmadığından dahil etmemiştir." şeklinde açıklama yapmışlardır. Hz. Osman mushafları ile İbn Mes'ûd mushafları arasındaki farklar genel olarak sûrelerin tertibinin farklı olması, bazı kelimelerin imlâsı ve tefsir kabilinden ziyadelerin bulunması olarak tespit edilmiştir.²⁶¹ Ayrıca Fâtiha ve Muavizeteyn Sûrelerinin onun mushafında yer almadığı, İnşirâh ve Duhâ sûrelerini ise tek bir sûre olarak kabul ettiği de bilinmektedir.²⁶²

2.1.4.1. İbn Mes'ûd'un Mütevâtir Kıraatlere Uyan Okuyuşları

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا يَغْبُؤْنَ إِلَّا اللَّهَ" (Bakara 2/83) şeklinde olan âyet Hz. Osman mushaflarında "لَا يَغْبُؤْنَ" ifadesi yerine "لَا تَغْبُؤْنَ" şeklinde yazılmaktadır.²⁶³ İbn Kesir ve Hamza ve Kisâî de bu şekilde okumaktadır.²⁶⁴

²⁵⁸ Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî İbn Keşîr, *Feğâilu'l-Kur'ân* (b.y.: y.y., 1416/1995), 79,80.

²⁵⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*.

²⁶⁰ Zencânî, *Târihul Kur'an*, 89-90.

²⁶¹ Süyûtî, *el-İtķân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, I/225-230.

²⁶² Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî - M. Ali Âzerşeb, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ebrâr*, 24-28; Zencânî, *Târihul Kur'an*, 85-90; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 43-44.

²⁶³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/218.

²⁶⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 68; Abdülfettâh Abdülganî el-Kâdî, *Budurul Zahire fil Kıraatil Aşr*, 47.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “و” harfî olmaksızın “جَزَاء” kelimesiyle yazılan “عَلَىٰ كُلِّ” (Bakara 2/260) âyeti “جَزَوًا” şeklinde “و” harfiyle yazılmaktadır. Bu rivâyet Âsım'ın Ebûbekir Şu'be ravisıyla “جَزَوًا” şeklinde aktarılırken, Hafs ravisıyla “جَزَوًا” şeklinde aktarılmıştır.²⁶⁵ Burada şu hususa değinmek yerinde olacaktır. Âsım'ın Ebûbekir Şu'be'ye aktardığı rivâyet Abdullah b. Mes'ûd aracılığıyla Hz. Peygamber'e (s.a.v.) dayanırken Hafs rivâyeti ise Hz. Ali aracılığıyla Hz. Peygamber'e (s.a.v.) dayanmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ” (Âl-i İmrân 3/19) âyeti “إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ” şeklinde olup aynı zamanda meşhur bir kıraatin okuyuş şeklidir.²⁶⁶

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “أُولَٰئِكَ سَنُوْتِيْهِمْ أَجْرَهُمْ وَقَدْ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ” (Nisâ 4/152) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “أُولَٰئِكَ سَوَفَ يُؤْتِيْهِمْ أَجْرَهُمْ” şeklinde “سَنُوْتِيْهِمْ” kelimesi yerine “سَوَفَ يُؤْتِيْهِمْ” yazılmaktadır. Hafs ve Ya'kûb dışındaki cumhur “فَسَوَفَ يُؤْتِيْهِمْ” şeklinde okumaktadır.²⁶⁷

İbn Mes'ûd “وَنُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ” (Âl-i İmrân 3/48) âyetini “وَنُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ” şeklinde “ن” harfiyle okumuştur. Basra, Kûfe ve Şam kurrâları da bu okuyuş şeklini benimsemiş olup Nâfi', Asım, Ebû Cafer “ي” harfiyle okurken geriye kalanlar “ن” harfiyle okumuştur.²⁶⁸

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيْهِ” (Nisâ 4/114) âyeti “فَسَوْفَ نُؤْتِيْهِ” şeklindedir. İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فَسَيُؤْتِيْهِ” şeklinde olan kısım “فَسَيُؤْتِيْهِ” olarak yazılmaktadır. Hamza ve Halef de “فَسَوْفَ يُؤْتِيْهِ” şeklinde okumuşlardır.²⁶⁹

²⁶⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 68.

²⁶⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 69.

²⁶⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 71; Abdülfettâh Abdülganî el-Kâdî, *Budurul Zahire fil Kıraatil Aşr*, 141.

²⁶⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 70; Abdülfettâh Abdülganî el-Kâdî, *Budurul Zahire fil Kıraatil Aşr*, 93.

²⁶⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 71; Abdülfettâh Abdülganî el-Kâdî, *Budurul Zahire fil Kıraatil Aşr*, 136.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ” (Mâide 5/55) âyeti “مولاكم” şeklindedir.²⁷⁰

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “إِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَعِبَادُكَ” (Mâide 5/118) âyeti “إِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ” şeklindedir.²⁷¹

Meşhur bir kıraat ve İbn Mes'ûd'un kıraatinde “يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بِآيَاتِ رَبِّنَا” (En'âm 6/27) âyeti “ولا” yerine “فلا” getirilerek “يَلَيْتَنَا نُرَدُّ فَلَإِ نَكْذِبُ بِآيَاتِ رَبِّنَا” şeklinde okunmuştur. Taberî bu âyetteki “نُكَذِّبُ” kelimesinin “و” ya da “ف” ile mi mansub okunacağından bahsederken âyette yer alan temenni edatının “يَلَيْتَنَا” cevabının “و” veya “ثم” ile cevaplandığını görmediğini, bilakis “ف” ile geldiğini söyleyerek İbn Mes'ûd'un bu kıraatini desteklemiştir.²⁷²

Hiz. Osman mushaflarında “يَوْمَ ظَعْنِكُمْ” (Nahl 16/80) âyetindeki “ظَعْنِكُمْ” kelimesi ‘ع’ harfinin tahfifiyle okunmaktadır. İbn Mes'ûd'un kıraatinde de tahfif ile ‘ع’ harfinin sükûnuyla “حِينَ ظَعْنِكُمْ” şeklinde okunmuştur. Bu âyeti Şam ve Kûfeliler İbn Mes'ûd gibi ‘ع’ harfinin tahfifiyle okurken geriye kalan kıraatlerde ise İbn Mes'ûd'un okuyuşunun hilafına ‘ع’ harfini kesra ile okumuşlardır.²⁷³

İbn Mes'ûd'un kıraatinde İnsan Sûresi'nde geçen her iki “فَوَارِيرًا” kelimeleri ‘ا’ harfî ile “كَانَتْ فَوَارِيرًا” (İnsân 76/15) olarak yazılmıştır. Söz konusu kelimeler, Irak ve Basra mushaflarında birincisi elif ile ikincisi ise elifsiz olarak yazılmıştır. Bu yazılış şekilleri okuyuş biçimlerine de etki etmiştir. Buna göre birinci “فَوَارِيرًا” vasıl halinde elifsiz, vakf halinde ise elif ile okunmaktadır. İkinci “فَوَارِيرًا” ise hem vasıl hem de vakıf halinde elifsiz okunur.²⁷⁴

²⁷⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 82.

²⁷¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 71.

²⁷² Taberî, *Câmi' u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 9/210-211; İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 72.

²⁷³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 74; Abdülfettâh Abdülganî el-Kâdî, *Budurul Zahire fil Kıraatil Aşr*, 319.

²⁷⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 82.

2.1.4.2. Şâz Kiraatler

Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatinde “يَخْطِفُ” (Bakara 2/20) kelimesi “يَخْطِفُ” şeklinde yazılmaktadır. Enes b. Malik'te bu şekilde okumakta olup İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.²⁷⁵

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَأَنَا مِنَ الْجَاهِلِينَ” (Şu'arâ 26/20) âyeti “وَأَنَا مِنَ الْجَاهِلِينَ” şeklindedir. Bu âyet Hz. Mûsâ'nın bir adama vurması sonucu adamın ölmesi ve Firavun'la arasında bu hususta geçen diyalogu anlatmaktadır. “Ben dalaletle düşenlerdenken yaptım.” şeklinde olan âyetin anlamı İbn Mes'ûd'un okuyuşuyla “Ben bilmezken yaptım.” şeklindedir. Burada bilmediği şey öldürme hususunda vahyin henüz gelmemiş olmasıdır. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır ve İbn Abbas da bu şekilde okumaktadır.²⁷⁶

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “تَسْتَنْدِنُوا حَتَّى وَتَسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا” (Nûr 24/27) şeklinde yazılan âyet, Hz. Osman mushaflarında “حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتَسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا” şeklinde “تَسْتَأْنِسُوا” kelimesinin yerine müradifi olan “تَسْتَنْدِنُوا” kelimesi kullanılıp, kelime dizilişinde farklılık yapılarak yazılmıştır. Manada bir değişiklik oluşturmamakla birlikte İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır ve İbn Abbas da bu şekilde okumuştur.²⁷⁷

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “هَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ” (Neml 27/25) âyeti “هَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ” şeklindedir. İbn Mes'ûd'un kıraatinde “هَلَّا” yerine “هَلَّا” şeklinde yazılan âyet, İbn Hâleveyh'e göre şâzdır ve Abdullah, Ubey ve A'meş te bu şekilde okumuştur.²⁷⁸

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “أَفْتَمَرُونَهُ” (Necm 53/12) kelimesi “أَفْتَمَرُونَهُ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh bu kıraatin şâz olduğunu ve bu kelimeyi Şu'be'nin de bu şekilde okuduğunu söylemiştir.²⁷⁹ Bu âyetlerde İsrâ hadisesiyle müşriklerin Peygambere

²⁷⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 2/318; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 15.

²⁷⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 17/558; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 160.

²⁷⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 17/241; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 153.

²⁷⁸ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 164.

²⁷⁹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 216.

(s.a.v.) ilettiği âyetleri inkâr ederek onunla mücadele ettiklerinden bahsedilir. “Onunla bu hususta mücadele mi ediyorsunuz?” şeklinde olan âyetin anlamı İbn Mes’ûd kıraatinde “Onu inkâr mı ediyorsunuz?” şeklindedir. Taberî, bu iki okuyuşunda manaya dalaletinin sahih olduğunu zikretmiştir.²⁸⁰

İbn Mes’ûd’un kıraatinde “وَإِنَّ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ”, “إِنَّ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ” (Câsiye 45/3- 4) şeklinde olan âyetler, Hz. Osman mushaflarında “وَإِنَّ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ” şeklindedir. “Her iki âyetteki “لَآيَاتٍ” yerine “لَآيَاتٍ” ve “لَآيَاتٍ” yazılmaktadır. İbn Hâleveyh’e göre şâzdir.²⁸¹

İbn Mes’ûd’un kıraatinde “وَلَا تَمْنُنَ تَسْتَكْثِرُ” (Müdesir 74/6) âyeti “وَلَا تَمْنُنَ أَنْ تَسْتَكْثِرَ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh’e göre şâzdir.²⁸²

Hz. Osman mushaflarında “فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ” (Sâffât 37/93) şeklinde olan âyet İbn Mes’ûd’un kıraatinde “فَرَاغَ عَلَيْهِمْ صَفْقًا بِالْيَمِينِ” şeklindedir. Bu kıraat İbn Hâleveyh’e göre şâzdir.²⁸³

İbn Mes’ûd’un kıraatinde “أَفْعَلْ مَا أَمَرْتُ بِهِ” (Sâffât 37/102) âyeti “أَفْعَلْ مَا تَوَمَّرُ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh’e göre bu kıraat şâzdir.²⁸⁴

İbn Mes’ûd’un kıraatinde “سَلَامًا قَوْلًا” (Yâsîn 36/58) âyeti “سَلَامًا قَوْلًا” şeklinde nasb ile yazılmıştır.²⁸⁵ İbn Hâleveyh Übey ve İbn Mes’ûd’un bu okuyuşunun şâz olduğunu söylemiştir.²⁸⁶

²⁸⁰ Taberî, *Câmi’u l-Beyân ‘an Te’vili ‘Âyi l-Kur’ân*, 4/136.

²⁸¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 206.

²⁸² Taberî, *Câmi’u l-Beyân ‘an Te’vili ‘Âyi l-Kur’ân*, 23/416; İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 242.

²⁸³ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 191.

²⁸⁴ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 191.

²⁸⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 78.

²⁸⁶ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 187.

2.1.4.3. İbn Mes'ûd'un Müdrec Kıraatleri

İbn Mes'ûd “تَنْزِيلُ الْكِتَابِ” (Bakara 2/2) âyetini “*Bu indirilen kitap*” anlamına gelecek şekilde okumuştur.²⁸⁷

İbn Mes'ûd'un mushafında “وَإِنْ يَأْتِوكُمُ اسْرَى تَفْدُوهُمْ” (Bakara 2/85) âyeti “*وَأِنْ يُؤْخَذُوا*” şeklindedir²⁸⁸ “*Ve eğer sana esir olarak gelirlerse, onları fidye olarak ödeyeceksin.*” şeklinde olan âyetin anlamı İbn Mes'ûd'un kıraatıyla “*Ve eğer alınırlarsa, onları fidye olarak ödeyeceksiniz.*” şeklindedir.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا” (Bakara 2/106) âyeti “*مَا نُنْسَخُهَا*” şeklindedir. Hz. Osman mushaflarında kelimelerin dizilişi farklı olup İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır. “*Bir âyeti nesh etmeyiz veya unutmayız.*” şeklinde olan âyetin anlamı İbn Mes'ûd'un kıraatinde “*Bir âyeti unutursak veya onu nesh edersek*” şeklindedir.²⁸⁹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا” (Bakara 2/127) âyeti “*وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ يَقُولَانِ رَبَّنَا*” şeklinde olup, “*يَقُولَانِ*” ifadesi ziyade olarak yazılmıştır. Anlamında ise herhangi bir değişiklik hâsıl olmamakla birlikte İbn Hâleveyh'e göre bu kıraat şâzdır.²⁹⁰

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ” (Bakara 2/144) âyeti “*وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَهُ*” şeklindedir.²⁹¹ Yani “*شَطْرَهُ*” yerine “*قِبَلَهُ*” yazılmaktadır.²⁹²

İbn Mes'ûd'un mushafında “لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا” (Bakara 2/177) âyeti “*لَا تَحْسَبَنَّ أَنَّ الْبِرَّ*” şeklinde yazılmaktadır.²⁹³

²⁸⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 2/265.

²⁸⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 68.

²⁸⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 2/390-391; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 24.

²⁹⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 68; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 28.

²⁹¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 67.

²⁹² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 67.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ” (Bakara 2/198) şeklinde olan “فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ” âyetinde “لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ” kısmı yoktur. İbn Abbas, İkrime, Amr b. Abid'de bu şekilde okumuş olup İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.²⁹⁴

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً” (Bakara 2/213) âyeti “كَانَ فَاخْتَلَفُوا عَنْهُ” şeklinde olan âyetin anlamı “İnsanlar tek bir millettir.” şeklindedir. “İnsanlar tek bir millettir. Ardından ayrılığa düştüler.” şeklinde değişmiştir.²⁹⁵ İbn Mes'ûd'un rivâyetinde ziyade olarak bulunan “ف” harfi peygamberlerin ancak ihtilafların ardından gönderileceğini ifade eder. Razi'nin tefsirinde “عنه” yerine “فَبَعَثَ اللَّهُ” yazılmıştır.²⁹⁶

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “الَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ” (Bakara 2/226) âyeti “الانبياء من نساءهم” şeklindedir. Âyetin bu kısmının anlamı “Erkekler kadınlara yaklaşmamaya yemin ettiler” şeklinde iken, devamında ise İbn Mes'ûd “فَإِنْ فَأَعُو” ifadesinin sonuna “فِيهِنَّ” ekleyerek “فَإِنْ فَأَعُو فِيهِنَّ” olarak “Eğer o kadınlara dönerlerse” şeklinde okumuştur.²⁹⁷ İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâz kabul edilmekle birlikte²⁹⁸ Ebû Hanîfe, İbn Mes'ûd'un bu kıraatini Şâfiîlerin reddetmesine rağmen yemin konusunda müdrec kabilinden delil olarak kabul etmiştir.²⁹⁹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَنَادَاهُ الْمَلَكَةُ يَا زَكَرِيَّا إِنَّ اللَّهَ” (Âl-i İmrân 3/39) şeklinde olan “فَنَادَتْهُ الْمَلَكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ” âyeti³⁰⁰ İbn Hâleveyh'e göre şâzdır.³⁰¹ Bu âyeti İbn Mes'ûd'un “وَنَادَاهُ الْمَلَكَةُ” yerine “فَنَادَاهُ جِبْرِيلُ” şeklinde okuduğuna dair

²⁹³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 68.

²⁹⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 65; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 29.

²⁹⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 6/373-375.

²⁹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 3/621.

²⁹⁷ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakaîka Gavâmiği't-Tenzil*, 1/268; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 6/429.

²⁹⁸ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 31.

²⁹⁹ Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî er-Râzî el-Ceşşâs, *Âhkâmu'l-Kur'an*, thk. Muhammed Şâdık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1405), 2/51.

³⁰⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 70.

³⁰¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 43.

rivâyet de bulunmaktadır. Anlamı “*Melek seslendi*”, yerine “*Cebrail seslendi*” şeklinde değişmektedir.³⁰²

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ” (Âl-i İmrân 3/156) âyeti “وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَاللَّهُ بِصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ” şeklindedir.³⁰³

İbn Mes‘ûd’un mushafında “قَالَ اللَّهُ إِنِّي مُنَزِّلُهَا عَلَيْكُمْ” (Mâide 5/115) âyeti “قَالَ سَأُنَزِّلُهَا” şeklindedir.³⁰⁴ “Allah dedi ki, onu senin üzerine indireceğim.” şeklinde olan âyetin anlamı İbn Mes‘ûd’un okuyuşuyla “Sana göndereceğim dedi.” şeklinde olup âyetin muhtevası değişmemiştir.

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا” (A‘râf 7/23) âyeti “قَالُوا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا” şeklindedir.³⁰⁵

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ الْاَصْفَرُ” (A‘râf 7/40) âyeti “حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ” şeklinde yazılmaktadır.³⁰⁶

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَقَدْ تَرَكُوكَ أَنْ يَغْبُوكَ” (A‘râf 7/127) âyeti “وَقَدْ تَرَكُوكَ وَأَلِهَتَكَ” şeklindedir.³⁰⁷

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “قُلْ أَذُنُ خَيْرٍ وَرَحْمَةٍ لَكُمْ” (Tevbe 9/61) şeklinde olan “قُلْ أَذُنُ” âyetinde “وَرَحْمَةٍ” kelimesi ziyade olup İbn Mes‘ûd tefsir kabilinden ziyade olarak okumuştur.³⁰⁸

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ” (Hûd 11/25) şeklinde olan âyet,³⁰⁹ Hz. Osman mushaflarında “وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ” şeklindedir.

³⁰² Taberî, *Câmi‘u l-Beyân ‘an Te‘vîli ‘Âyi l-Kur‘ân*, 5/364.

³⁰³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 70.

³⁰⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 71.

³⁰⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 72.

³⁰⁶ Ebû ‘Ubeyd, *Fedâ‘ilu l-Kur‘ân*, 300; Taberî, *Câmi‘u l-Beyân ‘an Te‘vîli ‘Âyi l-Kur‘ân*, 10/190.

³⁰⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 72.

³⁰⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 73.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "وَأَمْرَأَتُهُ قَانِمَةٌ" (Hûd 11/71) âyeti "وَأَمْرَأَتُهُ قَانِمَةٌ وَهُوَ جَالِسٌ" şeklinde yazılmaktadır.³¹⁰

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "وَلَا تُخَافِتْ بِصَوْتِكَ وَلَا تَعَالِ" (İsra 17/110) âyeti "وَلَا تُخَافِتْ بِهَا" şeklinde yazılmaktadır.³¹¹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "كُلَّ سَفِينَةٍ صِلْحَةٍ" (Kehf 18/79) âyeti "كُلَّ سَفِينَةٍ" şeklinde yazılmaktadır.³¹²

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ" (Yûsuf 12/96) âyeti "جَاءَ الْبَشِيرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْ" şeklinde yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "ظَلَّتْ عَلَيْهِ عَاكِفًا" (Tâhâ 20/97) âyeti "ظَلَّتْ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَنَحْرِ قَفْئِهِ ثُمَّ" şeklinde yazılmaktadır.³¹³ İbn Mes'ûd, Katade ve A'meş bu âyeti "ظَلَّتْ" şeklinde okumuşlardır ve İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.³¹⁴

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "يَسْبِخُونَ لَهُ فِيهَا رِجَالٌ" (Nûr 24/36) şeklinde olan bu âyet "يَسْبِخُونَ لَهُ فِيهَا" şeklinde yazılmaktadır.³¹⁵

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ" (Ankebût 29/25) âyeti "وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا إِنَّمَا" şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu kıraat şâzdır.³¹⁶

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "وَمَنْ يَقْنُتْ مِنْكُمْ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ" (Ahzâb 33/31) âyeti "مَنْ تَعْمَلْ مِنْكُمْ" şeklinde yazılmaktadır.³¹⁷

³⁰⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 73.

³¹⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 12/473-474.

³¹¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 67.

³¹² Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 15/359.

³¹³ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 16/156.

³¹⁴ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 138.

³¹⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 76.

³¹⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 77; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 172.

³¹⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 78.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “اللهُ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا” (Zümer 39/53) âyeti “انه يَغْفِرُ الذُّنُوبَ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu kıraat şâzdır.³¹⁸

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَسَلَّ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ” (Zuhruf 43/45) âyeti “وَسَلَّ الَّذِينَ” şeklinde yazılmaktadır.³¹⁹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي يُكَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ” (Rahmân 55/43-44) âyeti “هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبَانِ تَصْلِيَانَهَا لَا تَمُوتَانِ فِيهَا وَلَا تَحْيَا تَطُوفَانِ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre şâz olan âyetin anlamı “Bu, mücrimlerin yalanladığı cehennemdir” şeklinde iken “Bu, siz ikinizin yalanladığı cehennemdir. Oraya yaslanacak, orada ölmeyeceksiniz, yaşamayacaksınız da.” olarak değişmiştir.³²⁰

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ” (Kıyâme 75/9) âyeti “بين” kelimesi ziyade olarak “وَجُمِعَ بَيْنَ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ” şeklinde yazılmaktadır.³²¹

İbn Mes'ûd “وَالْعَصْرِ ١ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ ٢ إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصَوْا بِالْحَقِّ” (Asr 103/1-3) âyetlerini, “وَالْعَصْرِ. إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ. وَإِنَّهُ فِيهِ إِلَى آخِرِ الدَّهْرِ. إِلَّا” “وَتَوَّصَوْا بِالصَّبْرِ ٣” “الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصَوْا بِالصَّبْرِ” şeklinde okumuştur.³²²

2.1.4.4. İbn Mes'ûd'un Aynı veya Yakın Anlamlı Kelimelerin Birbirinin Yerine Kullanılması

Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatinde “فَازَلَهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا” (Bakara 2/36) âyetinde bulunan “فَازَلَهُمَا” kelimesi “فَازَلَهُمَا لَهَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا” şeklindedir. A'meş “فَازَلَهُمَا” kelimesini “فَوَسَّوَسَ” olarak okuduğunu söylemiştir. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.³²³

³¹⁸ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 197.

³¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 20/604-605.

³²⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 22/232; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 220.

³²¹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 23/481.

³²² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 65.

³²³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 68; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 18.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفْعَةٌ” (Bakara 2/48) âyetinde bulunan “وَلَا” kelimesi “لَا يُؤْخَذُ” şeklindedir.³²⁴ “Ve ondan şefaât kabul edilmeyecektir.” şeklinde olan âyetin anlamı İbn Mes'ûd'un kıraatinde “alınmayacaktır” şeklindedir.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا” (Bakara 2/61) âyeti “مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَتُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا” şeklinde yazılmaktadır. Yani “وَتُومِهَا” kelimesi yerine “وَفُومِهَا” yazılmaktadır. “ثوم” ve “فوم” kelimelerinde kullanılan harfler yakın mahreçli olup, her iki kelime de sarımsak anlamına gelmektedir. Bundan ötürü anlam bakımından bir fark yoktur. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır. İbn Abbas'ta bu şekilde okumuştur.³²⁵

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “تَبَذَّ فَرِيقٌ” (Bakara 2/100) âyetinde “تَبَذَّ” kelimesi yerine müradifi olan “نَقَضَ” kelimesi kullanılmıştır. Âyetin anlamında bir değişiklik olmayıp, Taberî, bu okuyuşu tefsir amaçlı kullanmıştır.³²⁶

İbn Mes'ûd “وَأَقِيمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلْبَيْتِ” (Bakara 2/196) âyetini “وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ” şeklinde rivâyet etmiştir. “وَأَتِمُّوا” kelimesi yerine müradifi olan “وَأَقِيمُوا” kelimesini kullanmıştır. Bunun yanı sıra “لِلْبَيْتِ” kelimesi de Hz. Osman mushaflarında mevcut olmayıp İbn Mes'ûd ziyade olarak kullanmıştır. “Hac ve umreyi Allah için tamamlayın” şeklinde olan âyetin anlamı İbn Mes'ûd'un kıraatinde “Hac ve umreyi Kâbe'de yapın” şeklindedir. Başka bir rivâyette İbn Mes'ûd'un “وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ إِلَى الْبَيْتِ” şeklinde okuduğu ve “Resûlullah'tan duymadığım bir şekilde ibadet etmeyi sakıncalı bulmasaydım “إِنَّ الْعُمْرَةَ وَاجِبَةٌ مِثْلُ الْحَجِّ” (umre hac gibi farzdır) derdim” dediği de rivâyet edilmektedir.³²⁷

İbn Mes'ûd “وَلَا تَوَمُّوا” (Bakara 2/267) âyetini müradifi olan “وَلَا تَيَمَّمُوا” kelimesi ile okumuştur.

³²⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 68.

³²⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 65; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 2/18; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 20.

³²⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 2/309.

³²⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 3/334-335; İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 66.

İbn Mes'ûd "مِنْ قَبْلِ أَنْ تَجَامِعُوهُمْ" (Bakara 2/237) âyetini "Onlara dokunmadan önce" şeklinde okumuş olup Kûfelilerin ekserisinin kıraatı de bu şekildedir. "Onları bir araya toplamadan önce" şeklindedir.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَتِمَّ الرِّضَاعَةَ" (Bakara 2/233) âyeti, "لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَتِمَّ الرِّضَاعَةَ" şeklindedir.³²⁸

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ" (Âl-i İmrân 3/64) âyeti, "إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ" şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.³²⁹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "بِقِنطَارٍ يُؤْفِهِ إِلَيْكَ" (Âl-i İmrân 3/75) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında "بِقِنطَارٍ يُؤْدِهِ إِلَيْكَ" şeklinde "يُؤْفِهِ" yerine "يُؤْدِهِ" "gerçekleştir" yerine "o yerine getirir" olarak yazılmaktadır.³³⁰

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "وَسَيُؤْتِي اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ" (Nisâ 4/146) şeklinde olan âyet,³³¹ Hz. Osman mushaflarında "وَسَوْفَ يُؤْتِي اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ" şeklinde "وَسَيُؤْتِي" yerine "وَسَوْفَ يُؤْتِي" kelimesi ile yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "يَقْضُ الْحَقَّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ" (En'âm 6/57) âyeti "يَقْضُ الْحَقَّ" yerine "يَقْضِي بِالْحَقِّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ" şeklinde yazılmaktadır. Abdullah'ın "خَيْرٌ" yerine müradıfı olan "أسرع" şeklinde okuduğuna dair rivâyet de bulunmaktadır. "Allah hak olanı söyler. O doğru hüküm verenlerin en hayırlısıdır." şeklinde olan âyetin anlamı İbn Mes'ûd'un kıraatinde "Allah hak olanı hüküm verir. O, doğru hükmü en çabuk verendir" şeklindedir.³³²

³²⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 69.

³²⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 5/475-476; İbn Hâleveyh, *Kıraatü 'ş-Şâzze*, 45.

³³⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 70.

³³¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 71.

³³² Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 9/279-280; İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 71-72.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “أَعَصِرْ عَنَّا” (Yûsuf 12/36) âyeti müradifi olan “أَعَصِرْ عَنَّا” kelimesiyle yazılmaktadır.³³³

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَأَوْفِرْ رُكْبَانَا” (Yûsuf 12/88) âyeti “وأوفر ركابنا” şeklinde yazılmaktadır.³³⁴ İbn Mes'ûd'un kıraatinde âyetin anlamı “Bize ölçüyü tam koy” yerine “Bineklerimize tam yük yükle” şeklindedir.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “يَمْرُونُ” (Yûsuf 12/105) âyeti “يَمْشُونُ” şeklinde yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ” (İbrâhim 14/7) âyeti “رَبُّكُمْ وَإِذْ قَالَ” şeklinde yazılmaktadır.³³⁵

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَلْيُؤْفِقَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ” (Nahl 16/96) âyeti “وَلْيُؤْفِقَنَّ” veya “وَلْيُؤْفِقَنَّ” olarak “وَلْيُؤْفِقَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ” şeklinde yazılmıştır.³³⁶ Yani “وَلْيُؤْفِقَنَّ” kelimesi yerine müradifi olan “وَلْيُؤْفِقَنَّ” kelimesi yazılmıştır. Müradif olan “Ceza” ve “Vefa” kelimeleri birbirinin yerine kullanıldığından alanda değişiklik olmamıştır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “حَيَاةٌ طَيِّبَةٌ وَلْيُؤْفِقَنَّ” şeklinde olan “حَيَاةٌ طَيِّبَةٌ وَلْيُؤْفِقَنَّ” (Nahl 16/97) âyeti “وَلْيُؤْفِقَنَّ” kelimesi yerine önceki âyetteki gibi “وَلْيُؤْفِقَنَّ” olarak yazılmıştır.³³⁷

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ” (İsrâ 17/23) âyeti “ووصي ربك ألا” şeklinde yazılmaktadır.³³⁸ İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâz olup İbn Abbas da bu kelimeyle okumuştur.³³⁹

³³³ Taberî, Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an, 13/154.

³³⁴ Taberî, Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an, 13/320.

³³⁵ Taberî, Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an, 13/601.

³³⁶ İbn Ebi Dâvûd, Kitâbul Mesahif, 74.

³³⁷ İbn Ebi Dâvûd, Kitâbul Mesahif, 74.

³³⁸ Taberî, Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an, 14/542.

³³⁹ İbn Hâleveyh, Kıraatü's-Şâzze, 120.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “مَنْ زُخْرَفَ” (İsrâ 17/93) âyeti “مَنْ ذَهَبَ” şeklinde yazılmaktadır.³⁴⁰

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَمَا يَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ” (Kehf 18/16) âyeti “وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ” şeklinde yazılmaktadır.³⁴¹ İstisna edatı ile âyet “Sadece Allaha ibadet ederiz, Allah dışında hiçbir şeye ibadet etmeyiz.” anlamına gelmektedir. Kullanılmadığı durumda ise cümlede şekilsel olarak fark oluştursa da manaya etkisi bakımından bir farklılık bulunmamaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “قَبْلَ أَنْ تَقْضَىٰ” (Kehf 18/109) âyeti “قَبْلَ أَنْ تَقْضَىٰ رَبِّي” (Kehf 18/109) âyeti “قَبْلَ أَنْ تَقْضَىٰ” yerine “تَقْضَىٰ” kelimesiyle yazılmaktadır.³⁴²

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “سَأُخْرِجُ حَيًّا” (Meryem 19/66) âyeti “سَأُخْرِجُ حَيًّا” yerine “لَسَوْفَ أُخْرِجُ حَيًّا” şeklinde yazılmaktadır.³⁴³

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “تَكَادُ السَّمَوَاتُ لَتَتصدَّعَ مِنْهُ” (Meryem 19/90) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ” şeklindedir.³⁴⁴ “Parçalanma yarılma” anlamında müradif olan “لَتَتصدَّعَ” ve “يَتَفَطَّرْنَ” kelimeleri birbirinin yerine kullanılmıştır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “ظَلَّتْ عَلَيْهِ عَافِيَا” (Tâhâ 20/97) âyeti “ظَلَّتْ عَلَيْهِ عَافِيَا” (Tâhâ 20/97) âyeti “ظَلَّتْ” şeklinde yazılmaktadır.³⁴⁵ İbn Mes'ûd, Katade ve A'meş bu âyeti “ظَلَّتْ” şeklinde okumuşlardır. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzıdır.³⁴⁶

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَلَكِنَّ نَبِيًّا” (Ahzâb 33/40) âyeti “وَلَكِنَّ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ” (Ahzâb 33/40) âyeti “وَلَكِنَّ نَبِيًّا” şeklinde yazılmaktadır.³⁴⁷

³⁴⁰ Taberî, Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân, 15/84-85.

³⁴¹ Taberî, Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân, 15/182.

³⁴² İbn Ebi Dâvûd, Kitâbul Mesahif, 75.

³⁴³ İbn Ebi Dâvûd, Kitâbul Mesahif, 75.

³⁴⁴ İbn Ebi Dâvûd, Kitâbul Mesahif.

³⁴⁵ Taberî, Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân, 16/156.

³⁴⁶ İbn Hâleveyh, Kıraatü's-Şâzze, 138.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “لَعْنَا كَبِيرًا” (Ahzâb 33/68) âyeti peltek ‘ث’ harfî ile “لَعْنَا” olarak “كَبِيرًا” yerine “كَثِيرًا” yazılmaktadır.³⁴⁸

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “تَخْرُجُ” (Sâffât 37/64) kelimesi yerine “نَابِتَةٌ” kelimesiyle yazılmaktadır.³⁴⁹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ إِلَى الْجَحِيمِ” (Sâffât 37/68) âyeti “ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ إِلَى الْجَحِيمِ” şeklindedir. “Dönüş, sığınılacak yer” ve “Ahiret, dönüşüm yeri” anlamına gelen kelimeler birbirinin yerine kullanılmıştır.³⁵⁰

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “تُجِدُكَ” (Mücâdele 58/1) kelimesi müradifi olan “تَحَاوِرُكَ” kelimesiyle yazılmaktadır.³⁵¹ Bunun yanı sıra bu âyetle ilgili olarak İbn Mes'ûd'un İbn Hâleveyh'e göre şâz olan “فَقَدْ يَسْمَعُ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجِدُكَ فِي” şeklinde bir okuyuşu daha bulunmaktadır.³⁵²

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَوَجَدَكَ عَانِلًا فَاَعْنَى” (Duhâ 93/8) âyeti “وَوَجَدَكَ عَدَمِيَا فَاَوَى” şeklinde müradifi olan bir kelime yazılmıştır. İbn Hâleveyh'e göre şâz olan bu âyetin anlamı “Seni fakir buldu da zengin kıldı” şeklindeyken İbn Mes'ûd'un kıraatinde “Seni fakir buldu da barındırdı.” şeklindedir.³⁵³

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “تُحَدِّثُ” (Zilzâl 99/4) kelimesi müradifi olan “تُنَبِّئُ” kelimesiyle yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd “أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” (Fâtîha 1/6) âyetini manasını değiştirmeyecek şekilde “أَهْدِنَا” kelimesi yerine “أَرْشِدْنَا” kelimesiyle okumuştur. “Bize hidâyet et.” olan

³⁴⁷ Taberî, Câmi' u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân, 19/122.

³⁴⁸ İbn Ebi Dâvûd, Kitâbul Mesahif, 78.

³⁴⁹ İbn Ebi Dâvûd, Kitâbul Mesahif, 79.

³⁵⁰ İbn Ebi Dâvûd, Kitâbul Mesahif, 79.

³⁵¹ Taberî, Câmi' u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân, 22/446-447.

³⁵² İbn Hâleveyh, Kıraatü's-Şâzze, 226.

³⁵³ Taberî, Câmi' u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân, 24/489.

âyetin manası İbn Mes'ûd'un kıraatinde “*Bizi doğru yola ulaştır.*” şeklinde aynı anlamı ifade edecek şekilde kullanılmıştır.³⁵⁴

2.1.4.5. İbn Mes'ûd Mushaflarında Hazf ve Ziyade

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “إِهْبِطُوا مِصْرًا” (Bakara 2/61) âyetinde bulunan “مِصْرًا” kelimesi elif “ي” harfi olmaksızın “إِهْبِطُوا مِصْرَ” şeklinde yazılmıştır. Hz. Osman mushaflarında “ر” hafinden sonra “ي” ile “إِهْبِطُوا مِصْرًا” şeklinde yazılmaktadır. “*Mısır'a gitmek*” şeklinde olan âyetin manası her iki okuyuşta da aynıdır. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâz olup A'meş'te bu şekilde tenvinsiz okumuştur.³⁵⁵

İbn Mes'ûd'un mushafında “تُمْ تَوَلَّوْا” (Bakara 2/83) ifadesi, “تُمْ تَوَلَّوْ” şeklinde yazılmaktadır.³⁵⁶

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَلَا رَفَتْ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ” (Bakara 2/197) âyeti “فَلَا رَفَتْ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ” şeklindedir. İbn Mes'ûd “رَفَتْ” kelimesini “رَفُوتَ” olarak ref ile okumuştur. Âyetin anlamı her iki duruda da “*Hacda müstehcenlik, ahlaksızlık ve münakaşa yoktur.*” şeklindedir. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır. Ebû Cafer el-Medenî'de böyle okumuştur.³⁵⁷

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “أَوْ يَغْلِبَ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا” (Nisâ 4/74) âyetindeki “فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ” kelimesi, “أَوْ يَغْلِبَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا” şeklinde sadece “نُؤْتِيهِ” olarak yazılmaktadır.³⁵⁸

İbn Mes'ûd “وَعَبَدَ الطُّغُوتَ” (Mâide 5/60) âyetine ilave yaparak “وَمَنْ عَبَدُوا الطُّغُوتَ” şeklinde okumuştur. Âyetin anlamı “*Ve kim tağuta ibadet ederse*” şeklindedir.³⁵⁹

³⁵⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'ânî'l-karâ'ât*, 126.

³⁵⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 68; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 20.

³⁵⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 68.

³⁵⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 69; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 29.

³⁵⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 71.

İbn Mes'ûd'un mushafında “لَقَدْ تَقَطَّعَ مَا بَيْنَكُمْ” (En'âm 6/94) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “ما” olmaksın “لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ” şeklindedir. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdir.³⁶⁰

İbn Mes'ûd'un mushafında “كَأَنَّمَا يَتَصَدَّدُ فِي السَّمَاءِ” (En'âm 6/125) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “كَأَنَّمَا يَصَدَّدُ فِي السَّمَاءِ” olarak “يَتَصَدَّدُ” yerine “يَصَدَّدُ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdir.³⁶¹

İbn Mes'ûd'un mushafında “وَهَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا” (En'âm 6/153) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا” olmaksızın “أَنَّ” şeklindedir.³⁶²

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ” (A'râf 7/170) âyeti “إِنَّ الَّذِينَ اسْتَمْسَكُوا” şeklindedir.³⁶³

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ” (Enfâl 8/1) âyeti “يَسْأَلُونَكَ الْأَنْفَالِ” şeklinde harfî cer olmaksızın yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdir.³⁶⁴

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَأَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ” (Enfâl 8/19) âyeti “وَاللَّهُ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ” şeklindedir.³⁶⁵

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَاسْرِبْ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا أَمْرَاتُكَ” (Hûd 11/81) âyeti “فَاسْرِبْ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ إِلَّا أَمْرَاتُكَ” bölümü olmaksızın “وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ” şeklindedir.³⁶⁶

³⁵⁹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakaîki Ğavâmiği 't-Tenzîl*, 1/652.

³⁶⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 72; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 69.

³⁶¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 72; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 72.

³⁶² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 72.

³⁶³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 72.

³⁶⁴ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 11/19; Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1995), 2/263/1567; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 82.

³⁶⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 72.

³⁶⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 73.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَقُلْنَ حُشَّ اللَّهِ” (Yûsuf 12/31) âyeti “وَقُلْنَ حُشَّ اللَّهِ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.³⁶⁷

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَفَوْقَ كُلِّ عَالِمٍ” (Yûsuf 12/76) âyeti “وَفَوْقَ كُلِّ عَالِمٍ” şeklinde yazılmaktadır.³⁶⁸

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “قُلْ أَفَتَخْتُمُنَّ مِنْ دُونِهِ” (Ra'd 13/16) âyeti “قُلْ أَفَتَخْتُمُنَّ مِنْ دُونِهِ” şeklinde “أَفَتَخْتُمُنَّ” kelimesindeki “” hazfedilip idgam edilerek yazılmıştır.³⁶⁹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَعَادًا وَتَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ” (İbrâhim 14/9) âyeti “وَعَادًا وَتَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ” şeklinde yazılmaktadır.³⁷⁰

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَقَالَ لَبِثُوا” (Kehf 18/25) kelimesi “وَقَالَ لَبِثُوا” şeklinde yazılmaktadır. Bu âyette Ashâb-ı Kehf'in mağarada ne kadar süre kaldığından söz etmektedir. Başına ekleme yapılmaksızın yalnızca “ولبثوا” şeklinde okunduğunda Allah'ın bu Ashâb-ı Kehf'in mağarada ne kadar süre kaldığı ile ilgili Yahûdilere cevap vermesi olarak anlaşılırken, İbn Mes'ûd'un kıraati ile “وَقَالَ لَبِثُوا” şeklinde okunduğunda ise bu sözün Yahûdilere ait olduğu anlaşılmaktadır.³⁷¹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “لَكِنَّهُ هُوَ اللَّهُ رَبِّي” (Kehf 18/38) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي” olarak “لَكِنَّ” yerine “لَكِنَّا” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh İbn Mes'ûd'un bu âyeti “لَكِنَّهُ هُوَ اللَّهُ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ” şeklinde şâz bir rivâyetle daha okuduğunu söylemiştir.³⁷²

³⁶⁷ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 103.

³⁶⁸ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 105.

³⁶⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 74.

³⁷⁰ İbn 'Atiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 5/208; Ebû'l-Kâsım İsmail b. Muḥammed Kırâmî's-Sunne et-Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Şâlihîn - İsmail b. Muḥammed el-İşbahânî*, thk. Kerem b. Hilmî b. Ferhât b. Aḥmed (Riyad: y.y., t.y.), 3/760; Ebû Muḥammed 'Abdurrahman b. Muḥammed er-Râzî İbn Ebi Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muḥammed et-Ṭayyib (b.y.: y.y., 1419/1998), 7/2236/12217.

³⁷¹ Kurtûbî, *el-Câmi' li-Âḥkâmi'l-Kur'ân*, 10/386; Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 15/229; es-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1436/2015, 6/165.

³⁷² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 75; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 125.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَيَوْمَ يَقُولُ لَهُم نَادُوا” şeklinde geçen âyet, Hz. Osman mushaflarında “لَهُم” olmaksızın sadece “يَقُولُ” kelimesiyle “وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا” şeklinde yazılmaktadır.³⁷³

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ” (Meryem 19/60) âyeti ‘س’ harfi ilave edilerek “سَيَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ” şeklinde yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “يَدْعُوا لَمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ” (Hac 22/13) âyeti “يَدْعُوا مَنْ” şeklinde yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “أَيَعِدْكُمْ أَنْكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظْمًا أَنْكُمْ مُخْرَجُونَ” (Mü'min ün 23/35) âyeti “أَيَعِدْكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظْمًا أَنْكُمْ مُخْرَجُونَ” şeklinde yazılmaktadır.

Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatinde “بِاللَّهِ الظُّنُونَا” (Ahzâb 33/10), “وَأَطَعْنَا الرَّسُولَا” (Ahzâb 33/66), “فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا” (Ahzâb 33/67) âyetleri sırasıyla “بِاللَّهِ الظُّنُونُ” (Ahzâb 33/10), “وَأَطَعْنَا” (Ahzâb 33/66), “فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَ” (Ahzâb 33/67) şeklinde geçmektedir. Kısaca İbn Mes'ûd'un kıraatinde her üç âyetinde sonlarında “ا” yoktur.³⁷⁴

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “أُولِي الْأَيْدِي” (Sâd 38/45) âyeti “أُولِي الْأَيْدِي” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu kıraat şâz olup A'meş ve Hasan'da “ي” olmaksızın okumuştur.³⁷⁵

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “مَا نَعْبُدُهُمْ” (Zümer 39/3) âyeti “قَالُوا مَا نَعْبُدُهُمْ” şeklinde yazılmaktadır. Ayrıca İbn Mes'ûd'un bu yeri “مَا يَعْبُدُوهُمْ” şeklinde okuduğuna dair rivâyette bulunmakta olup İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.³⁷⁶

³⁷³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 75.

³⁷⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 78.

³⁷⁵ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 193.

³⁷⁶ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 194.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَلْ أَغْتَبِرْ اللَّهُ تَأْمُرُونِي” (Zümer 39/64) âyeti, tekil olarak “أَفْعَبِرْ” şeklinde “فَلْ” kelimesi hazfedilerek yazılmıştır. Meşhur bir kıraate göre de bu şekildedir.³⁷⁷

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “لَا يَسْمُ الْإِنْسُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ” (Fussilet 41/49) âyeti “لَا يَسْمُ” şeklinde yazılmaktadır.³⁷⁸ İbn Hâleveyh'e göre şâzdır.³⁷⁹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “عَسَقَ”, “حَمَ”, “سَقَى” harfî olmaksızın “سَقَى” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre şâzdır.³⁸⁰

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ” (Zuhuf 43/85) âyeti “وَأِنَّهُ عَلِيمٌ لِّلْسَّاعَةِ”³⁸¹ şeklinde yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا” (Câsiye 45/32) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre şâzdır.³⁸²

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمُوتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَغْيِ بِخَلْقِهِنَّ بِقَدْرٍ” (Ahkâf 46/33) âyeti “أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمُوتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَغْيِ بِخَلْقِهِنَّ قَدِيرٌ” şeklinde yazılmaktadır.³⁸³

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً” (Muhammed 47/18) âyeti “فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً” şeklinde “أَنْ تَأْتِيَهُمْ” kelimesi yerine “تَأْتِيَهُمْ” kelimesi yazılmaktadır.³⁸⁴

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَسَيُؤْتِيهِ اللَّهُ أَجْرًا عَظِيمًا” (Fetih 48/10) âyeti “فَسَيُؤْتِيهِ اللَّهُ أَجْرًا” şeklinde “فَسَيُؤْتِيهِ اللَّهُ” yerine “فَسَيُؤْتِيهِ” olarak yazılmaktadır.³⁸⁵

³⁷⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 79.

³⁷⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 20/458.

³⁷⁹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 199.

³⁸⁰ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 199.

³⁸¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 80.

³⁸² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 80; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 201.

³⁸³ Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, 4/30.

³⁸⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 80.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَتَمُودًا فَمَا أَبْقَى” (Necm 53/51) âyetindeki sonu ‘ا’ li “تَمُودًا” kelimesi sonu ‘ا’ siz olarak “تَمُودَ” şeklindedir.³⁸⁶

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَتَصْرِيفِ الرِّيحِ ءَايَتٌ” (Câsiye 45/5) âyeti “وَتَصْرِيفِ الرِّيحِ” şeklindedir. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzıdır.³⁸⁷

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ أَنْ أَنْذِرْ قَوْمَكَ” (Nûh 71/1) âyeti “أَنْ” ifadesi olmaksızın “إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ أَنْذِرْ قَوْمَكَ” şeklinde yazılmaktadır.³⁸⁸

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “يَعُونًا وَيَعُوقًا” şeklinde olan âyet,³⁸⁹ Hz. Osman mushaflarında tenvin kullanılmaksızın “يَعُوثٌ وَيَعُوقٌ” (Nûh 71/23) şeklindedir. A'meş de bu şekilde tenvinli olarak okumaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu kıraat şâzıdır.³⁹⁰

“ان” İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَمَا يَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ” (İnsân 76/30) âyeti olmaksızın “وَمَا يَشَاءُونَ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ” şeklindedir. İbn Hâleveyh'e göre şâzıdır.³⁹¹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَإِنَّهُ يُعَذِّبُهُ اللَّهُ” (Ğâhşiye 88/24) âyeti “فَإِنَّهُ يُعَذِّبُهُ اللَّهُ الْعَذَابُ الْأَكْبَرُ” şeklindedir.³⁹²

فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَاجْتَمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ “(Yûsuf 10), “قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَأَلْقُوهُ فِي غَيِّبَتِ الْجُبِّ” (Yûsuf 15) bölümü bulunurken, İbn Mes'ûd'un kıraatinde ise sadece bir tanesinde bulunmaktadır.³⁹³

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “أَوَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ” (Tevbe 9/126) âyeti “أَوَلَمْ تَرَ” veya “لَمْ” kelimesiyle “أَوَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ” şeklinde yazılmıştır.³⁹⁴

³⁸⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 81.

³⁸⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 81.

³⁸⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 80; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 206.

³⁸⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 23/288.

³⁸⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 82.

³⁹⁰ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 238.

³⁹¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 244.

³⁹² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 82.

³⁹³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 73.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “لَوْلَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بَنَاءُ” (Kasas 28/82) âyeti “لَوْلَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بَنَاءُ” şeklinde yazılmaktadır.³⁹⁵

2.1.4.6. Farklı Fiil ve İsim Kalıplarının Kullanılması

İbn Mes'ûd'un mushafında “الْبَقَرُ تَشْبِيهُ عَلَيْنَا” (Bakara 2/70) âyetindeki “تَشْبِيهُ” kısmı “مُتَشَابِهٌ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.³⁹⁶

İbn Mes'ûd “فِيلٌ أَعْلَمُ” (Bakara 2/259) âyetini “فِيلٌ أَعْلَمُ” olarak okumuştur. İbn Hâleveyh'e göre bu âyet 260. âyet olarak geçmekte olup bu okuyuş şâzdır.³⁹⁷

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “إِلَّا أَنْ يَخَافُوا” (Bakara 2/229) yerine “إِلَّا أَنْ يَخَافُوا” şeklindedir. İbn Abbas ve Haccac b. Yûsuf “ت” harfiyle şâz olarak okumuştur.³⁹⁸ Malum fiil kalıbı yerine meçhul fiil kalıbı kullanılmıştır. Medine ve Kûfe ehli de İbn Mes'ûd'a dayandırarak kelimeyi meçhul okumuşlardır. Hz. Osman mushaflarında “Eğer boşanacak çift Allah'ın sınırlarını çiğnemekten korkarsa” şeklinde anlam verilirken İbn Mes'ûd'un kıraatine ise “Eğer boşanacak çiftin Allah'ın sınırlarını çiğnemelerinden korkarsanız” şeklinde anlam verilmektedir. Hz. Osman mushaflarında Allah'ın hadlerini çiğnemekten korkan kişilerin, boşanacak eşler olduğu anlaşılırken İbn Mes'ûd kıraatinde ise korkacak kişiler, eşler olarak değil yakınları olarak anlaşılmaktadır. Taberî, bu âyeti yorumlamada İbn Mes'ûd'un kıraatini esas alarak anlam bakımından daha uygun olduğunu dile getirmiştir.³⁹⁹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَقَاتِلُوا الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ” (Âl-i İmrân 3/21) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ” şeklinde

³⁹⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 73.

³⁹⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 77.

³⁹⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 68; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 21.

³⁹⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 68; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 20,35; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 31.

³⁹⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 68; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 31.

³⁹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Î-Kur'an*, 4/136.

yazılmaktadır. “وَقَاتِلُوا” şeklindeki mazi fiil yerine müzari olarak “وَيَقْتُلُونَ” yazılmaktadır. Taberî’ Kûfe kıraat imamlarının bu âyetteki “يَقْتُلُونَ” kelimesini, İbn Mes‘ûd’un okuyuşunu esas alarak okuduklarını zikretmiştir. Taberî’ye göre İbn Ebî Dâvûd’un Mesâhif’inde bu âyet şâz olarak geçmektedir.⁴⁰⁰

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَقَتْلُهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَيَقَالُ لَهُمْ دُفُّوا” (Âl-i İmrân 3/181) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında meçhul fiil kalıbı yerine malum fiil kalıbı kullanılarak “وَنَقُولُ دُفُّوا” yerine “وَيَقَالُ لَهُمْ دُفُّوا” yazılmaktadır.⁴⁰¹

İbn Mes‘ûd’un mushafında “الْمَوْتُ يَتَوَفَّاهُ رُسُلُنَا” (En‘âm 6/61) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا” olarak “يَتَوَفَّاهُ” yerine “تَوَفَّتْهُ” kelimesiyle yazılmaktadır.⁴⁰²

İbn Mes‘ûd’un mushafında “وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ” (En‘âm 6/105) âyeti “ت” harfi olmaksızın “لِيَقُولُوا دَرَسَ” şeklinde “دَرَسْتَ” yerine “دَرَسَ” olarak yazılmaktadır. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.⁴⁰³

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا” (Enfâl 8/59) âyeti “يَحْسَبُ” fiilinde “ن” harfi olmaksızın “ب” ile “وَلَا يَحْسَبُ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.⁴⁰⁴

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَلَوْ قُطِعَتْ قُلُوبُهُمْ” (Tevbe 9/110) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ” şeklindedir.⁴⁰⁵

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَلَا يُلْتَفَتْنَ مِنْكُمْ أَحَدٌ” (Hicr 15/65) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “وَلَا يُلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ” şeklindedir. Yani İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “يُلْتَفَتْنَ” olarak yazılan “يُلْتَفِتْ” şeklindedir.⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 70; Taberî, *Câmi‘u l-Beyân ‘an Te‘vili ‘Âyi l-Kur‘ân*, 5/289.

⁴⁰¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 70.

⁴⁰² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 71.

⁴⁰³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 72; İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 70.

⁴⁰⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 72; İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 83.

⁴⁰⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 73.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “كَذِّبَ سِحْرٌ” (Tâhâ 20/69) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında ise “كَذِّبَ سُحْرٌ” şeklindedir. “سِحْرٌ” kelimesi yerine “سَاحِرٌ” kelimesi yazılmıştır. Aynı âyetin devamında olan “حَيْثُ أَتَى” kısmı ise İbn Mes'ûd'un kıraatinde “اَيْنَ أَتَى” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.⁴⁰⁷

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَمَا يَسْتَطِيعُونَ صَرْفًا” (Furkân 25/19) âyeti “فَمَا يَسْتَطِيعُونَ لَكَ” şeklinde yazılmaktadır.⁴⁰⁸

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “السَّمَوَاتُ يَنْفَطِرْنَ” (Şûrâ 42/5) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “السَّمَوَاتُ يَنْفَطِرْنَ” olarak “يَنْفَطِرْنَ” kelimesi yerine “يَنْفَطَرْنَ” kelimesi ile yazılmaktadır.⁴⁰⁹

İbn Mes'ûd'un mushafında “أَنْ تَقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتِهِمْ” (Tevbe 9/54) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “أَنْ تَقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ” şeklindedir. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.⁴¹⁰

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا” (Furkân 25/48) âyeti “وَهُوَ الَّذِي” şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا” şeklindedir. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.⁴¹¹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “إِنْ هَذَا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِينَ” (Şu'arâ 26/137) âyeti “إِنْ هَذَا إِلَّا خُلُقُ” şeklinde yazılmaktadır.⁴¹²

2.1.4.7. Siga Farklılıkları

“وَسَيَعْلَمُ الْكَافِرُونَ لِمَنْ عَقَبَى الدَّارَ” (Ra'd 13/42) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “وَسَيَعْلَمُ الْكَافِرُونَ لِمَنْ عَقَبَى الدَّارَ” şeklinde yazılmaktadır. “وَسَيَعْلَمُ الْكَافِرُونَ” yerine “وَسَيَعْلَمُ الْكَافِرُونَ” kelimesiyle yazılmaktadır.

⁴⁰⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 74.

⁴⁰⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 75; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 136.

⁴⁰⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'an*, 17/421; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, thk. Muhibbuddîn el-Haîb (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959), 9/37; İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 4/204.

⁴⁰⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 80.

⁴¹⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 73; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 88.

⁴¹¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 76.

⁴¹² Ferrâ', *Kitâbun fihi Luğatu'l-Kur'an*, 110.

yazılmıştır.⁴¹³ “كَافِرُونَ” kelimesi Fail sigasında gelirken “الْكَافِرُ” ise mübalağa ismi fail sigasında gelmiştir.

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “الَّذِينَ تَتَوَفَّيْهُمْ الْمَلَائِكَةُ” (Nahl 16/28) âyeti “الَّذِينَ تَوَفَّاهُمْ” şeklinde yazılmıştır. Yani “تَتَوَفَّيْهُمْ” kelimesi yerine “تَوَفَّاهُمْ” kelimesi ile yazılmıştır.⁴¹⁴

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “فَمَكَتْ غَيْرَ بَعِيدٍ” (Neml 27/22) âyeti “فَيَمُكْتُ غَيْرَ بَعِيدٍ” şeklinde olup “فَمَكَتْ” kelimesi yerine “فَيَمُكْتُ” kelimesini kullanılmıştır.⁴¹⁵

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “تَعْلَمَنَّ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ” (Secde 32/17) âyeti “تَعْلَمَنَّ نَفْسٌ مَّا يُخْفَى” şeklinde yazılmıştır. Yani “تَعْلَمَنَّ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ” okuyuşu İbn Hâleveyh’e göre şâzdır.⁴¹⁶

İbn Mes‘ûd’un mushafında “تَقْدِفْ بِالْحَقِّ وَهُوَ عَلَامُ الْغُيُوبِ” (Sebe’ 34/48) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “يَقْدِفْ بِالْحَقِّ عَلَّمَ الْغُيُوبِ” şeklindedir. İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَهُوَ” kelimesi ziyade olup “يَقْدِفْ” kelimesini kıraatinde “تَقْدِفْ” şeklinde seslendirmiştir.⁴¹⁷

İbn Mes‘ûd’un mushafında “أَنْ تَبْدُلُوا كَلَامَ اللَّهِ” (Fetih 48/15) âyeti “أَنْ يُبْدِلُوا كَلَّمَ اللَّهِ” şeklindedir.⁴¹⁸

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “تُؤْمِنُونَ” (Saff 61/11) kelimesi “ءَامِنُوا” şeklinde yazılmaktadır. Bu fiili İbn Mes‘ûd, müzari siga yerine emir olarak kullanmıştır. İbn Hâleveyh Ferra’nın da bu okuyuşu şâz olarak kabul ettiğini zikretmiştir.⁴¹⁹ Anlamı “İman ediyorsunuz.” şeklindeyken “İman edin” olarak değişmiştir.⁴²⁰

⁴¹³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 74.

⁴¹⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 84.

⁴¹⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 77.

⁴¹⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 78; İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 176.

⁴¹⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 78.

⁴¹⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 81.

⁴¹⁹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 229.

⁴²⁰ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, 22/617.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “لَتَرْكَبَنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ” (İnşikâk 84/19) âyeti “لَتَرْكَبَنَّ طَبَقًا عَنْ” şeklinde cem'î muhatap müfret muhataba çevrilerek yazılmaktadır.⁴²¹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “أَذِنَ لِلَّذِينَ قَاتَلُوا بِأَنَّهُمْ” (Hac 22/39) âyeti “أَذِنَ لِلَّذِينَ قَاتَلُوا” yerine “يُقَاتِلُونَ” şeklinde “ظَلَمُوا” şeklinde okuduğu yönündedir.⁴²²

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ” (Tevbe 9/117) âyeti “مِنْ بَعْدِ مَا” şeklinde okuduğu yönündedir.⁴²³ İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzıdır.⁴²⁴

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “قَدْ نَجَّيْنَكُمْ مِنْ عَذَابِكُمْ” (Tâhâ 20/80) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “قَدْ أَنْجَيْنَكُمْ مِنْ عَذَابِكُمْ” şeklindedir. “نَجَّيْنَكُمْ” yerine “أَنْجَيْنَاكُمْ” yazılmaktadır.⁴²⁵

Ebü Hayyân, “وَيَقُولُ ذُقُوا مَا كُنْتُمْ” (Ankebût 29/55) âyeti ile ilgili olarak “وَيَقَالُ” ifadesinin meşhur bir kıraat olduğunu İbn Mes'ûd'un ise kıraatinde “وَيَقَالُ” şeklinde olduğunu söylemiştir.⁴²⁶

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “أَتَمِدُّونِي بِمَالٍ” (Neml 27/36) şeklinde olan kısım Hz. Osman mushaflarında “أَتَمِدُّونَنِي بِمَالٍ” şeklindedir. Yani “أَتَمِدُّونِي” kelimesi yerine “أَتَمِدُّونَنِي” kelimesi yazılmaktadır.⁴²⁷

2.1.4.8. Birbirinin Yerine Kullanılan Tekil-Çoğul Kelimeler

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “لَا تَقُولُوا رُعْنَا” (Bakara 2/104) âyeti tekil emir yerine çoğul emir kullanılarak “لَا تَقُولُوا رَاعُونَا” yazılmıştır. Anlamı ise “Ey Müslümanlar Hz.

⁴²¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*, thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 5/305; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli 'Âyi'l-Kur'an*; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî et-Taberî, *Camîu'l-Beyân an Te'vîri 'Âyi'l-Kur'an* (Mekke: Daru't-Terbiyeti ve't-Turasi, t.y.), 3: 24/325.

⁴²² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'an*, 16/576; İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 76.

⁴²³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 73.

⁴²⁴ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 90.

⁴²⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 75.

⁴²⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 77.

⁴²⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 77.

Muhammed 'e bizi gözet demeyin” şeklinde iken; İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “*Ey Müslümanlar diğer Müslümanlara bizi gözetin demeyin*” şeklindedir. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.⁴²⁸

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “*عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ*” En‘âm 6/154) âyeti tekil fiil ve ismi mevsûlun yerine çoğulu getirilerek “*عَلَى الَّذِينَ أَحْسَنُوا*” şeklinde yazılmaktadır.⁴²⁹

Hiz. Osman mushaflarında “*وَذَرَيْتَنَا*” (Furkân 25/74) şeklinde çoğul olarak yazılan kelime İbn Mes‘ûd’un kıraatinde tekil olarak “*ذَرَيْتَنَا*” yazılmıştır.⁴³⁰

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “*وَجَعَلَ فِيهَا سِرْجًا*” (Furkân 25/61) âyetinde tekil olarak yazılan “*سِرْجًا*” kelimesi yerine “*سُرْجًا*” kelimesi kullanılarak çoğul olarak yazılmıştır.⁴³¹

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “*وَهُمْ فِي الْغُرُفَاتِ*” (Sebe’ 34/37) âyetindeki “*الْغُرُفَاتِ*” kelimesi tekil olarak “*الْغُرْفَةِ*” şeklinde yazılmıştır.⁴³²

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “*فَهُمْ عَلَى بَيْتَةٍ*” (Fâtır 35/40) âyetindeki “*بَيْتَةٍ*” kelimesi kapalı “ة” ile tekil olarak gelirken Hiz. Osman mushaflarında “*فَهُمْ عَلَى بَيْتَتِمَنَّهُ*” şeklinde açık “ت” ile cemi olarak gelmiştir.⁴³³

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “*فِي ظِلِّ عَلَى الْأَرَاكِ مُتَكُونٌ*” (Yâsîn 36/56) âyeti tekil olarak “*فِي ظِلِّ عَلَى الْأَرَاكِ مُتَكِينٌ*” şeklindedir.⁴³⁴

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “*فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى*” (Saffât 37/102) âyeti, “*فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى*” şeklinde tekil olarak “*تَرَى*” yerine “*تَرِي*” kelimesi yazılmıştır.⁴³⁵

⁴²⁸ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 24.

⁴²⁹ Taberî, *Câmi’u l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi l-Kur’ân*, 4/674.

⁴³⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 76.

⁴³¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 76.

⁴³² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 78.

⁴³³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 78.

⁴³⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 8.

⁴³⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 79.

Hiz. Osman mushaflarında “وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ” (Kâf 50/19) olarak yazılan âyet, İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “سَكْرَاتٍ” şeklindedir. Bu okuyuş İbn Hâleveyh’e göre şâzdır.⁴³⁶

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ” (Kamer 54/7) şeklinde olan âyet,⁴³⁷ Hiz. Osman mushaflarında “خُشَعًا أَبْصَرُهُمْ” olarak “خَاشِعَةً” yerine “خُشَعًا” kelimesi ile yazılmaktadır. Çoğul isim yerine tekil isim kullanılmış olup manada önemli bir değişiklik olmamıştır. Ubeyde bu şekilde okumakta olup, İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.⁴³⁸

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “بِمَوْعِ النَّجُومِ” (Vâkı‘a 56/75) olarak yazılan âyet,⁴³⁹ Hiz. Osman mushaflarında “بِمَوْعِ النَّجُومِ” şeklinde, tekil olan “بِمَوْعِ” yerine çoğul olan “بِمَوْعٍ” kelimesi getirilerek yazılmıştır.

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde tekil olarak “عَلَى صَلَاتِهِمْ” (Me‘âric 70/23) şeklinde yazılan âyet, Hiz. Osman mushaflarında “عَلَى صَلَاتِهِمْ” şeklindedir. Hafs kıratında bu âyet tekil olarak “صَلَاتِهِمْ” şeklinde iken bazı kıraatlerde “صَلَوَاتِهِمْ” şeklindedir.⁴⁴⁰

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “فَلَوْلَا أَلْقَىٰ عَلَيْهِ أَسْوَرَةٌ مِّنْ ذَهَبٍ” (Zuhruf 43/53) şeklinde olan âyet, “فَلَوْلَا أَلْقَىٰ عَلَيْهِ أَسَاوِيرُ مِنْذَهَبٍ” şeklinde “أَسْوَرَةٌ” kelimesi “أَسَاوِيرُ” şeklinde yazılmıştır.⁴⁴¹ İbn Hâleveyh’e göre şâz olan bu kıraat Ubey tarafından da okunmuştur.⁴⁴²

2.1.4.9. Farklı Edatların Kullanılması

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا” (Bakara 2/158) ve “فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا” (Bakara 2/184) âyetleri “وَمَنْ تَطَوَّعَ بِخَيْرٍ” şeklinde geçmektedir. Kisâî, Yakûb, Halef “يَطَوَّعَ” olarak “فَلَا” harfini şeddeli olarak okumuşlardır.⁴⁴³ Yine aynı âyetin bir başka bölümünde “فَلَا

⁴³⁶ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 213.

⁴³⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 81.

⁴³⁸ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 217.

⁴³⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 81.

⁴⁴⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 82.

⁴⁴¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 80.

⁴⁴² İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 201.

⁴⁴³ Ezherî, *Me‘âni’l-Kırâ’ât*, 1/182.

”جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطُوفَ بِهِمَا“ (Bakara 2/158) olan kısım İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “لا” olumsuzluk edatının ziyadesiyle “أَنْ لَا يَطُوفَ” olarak geçmektedir. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâz olup Enes b. Malik ve İbn Abbas’ta bu şekilde okumuştur.⁴⁴⁴ Âyetin mealı “Safa ve Merve’yi tavaf etmelerinde bir günah yoktur” şeklinde iken, İbn Mes‘ûd ve Abdullah b. Abbâs’ın kıraatıyla “Safa ve Merve’yi tavaf etmemelerinde bir günah yoktur” şeklinde değişmektedir. Bazı âlimler, say yapmanın hükmünü verirken bu okuyuşu temel alarak Safa ve Merve’yi tavaf etmelerinin serbest olduğunu, farz veya vacip olmadığını söylemişlerdir. Hz. Âişe ve Enes b. Mâlik’e göre farz, Ebû Hanîfe, İmâm Muhammed ve Yûsuf’a göre ise terk edilmesi durumunda iade edilmesi evladır.⁴⁴⁵

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى” (Bakara 2/197) âyeti “وَتَزَوَّدُوا” şeklinde okunmuştur.⁴⁴⁶

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا” (Bakara 2/202) âyetini “أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا” şeklinde okunmuştur.⁴⁴⁷

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ” (Bakara 2/213) şeklinde yazılan kısım, farklı harfî cer kullanılarak “فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ” şeklinde yazılmıştır.⁴⁴⁸

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ” (Bakara 2/217) âyeti “يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ” şeklindedir.

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “حُفِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى” (Bakara 2/238) âyeti “حُفِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى” şeklindedir.

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ” (Âl-i İmrân 3/18) âyeti “شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ” şeklindedir. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.⁴⁴⁹ Abdullah’ın bu

⁴⁴⁴ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 27.

⁴⁴⁵ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vili ‘Âyi’l-Kur‘ân*, 2/727-728.

⁴⁴⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 65.

⁴⁴⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 66.

⁴⁴⁸ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vili ‘Âyi’l-Kur‘ân*, 3/625; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 30.

okuyuşunu rivâyet eden müfessirlerden bazıları İbn Mes‘ûd’un Hz. Osman mushaflarındaki gibi “أَنَّه لَا” yerine “أَنَّ لَا” şeklinde okuduğunu da rivâyet etmişlerdir.⁴⁵⁰

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “إِذْ قَالَتِ الْمَلَكَةُ يَمْرِيمُ إِنَّ اللَّهَ لَيُبَشِّرُكَ” (Âl-i İmrân 3/45) âyeti “وَقَالَتِ الْمَلَكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ لَيُبَشِّرُكَ” şeklindedir.⁴⁵¹ “وَقَالَتِ” kelimesi “إِذْ قَالَتِ” şeklinde yazılırken “لَيُبَشِّرُكَ” kelimesi ise “لَيُبَشِّرُكَ” şeklinde yazılmaktadır.

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “تَبَوُّؤُ الْمُؤْمِنِينَ” (Âl-i İmrân 3/121) âyeti “لِ” harfî ceri eklenerek “تَبَوُّؤُ لِلْمُؤْمِنِينَ” şeklinde yazılmaktadır.⁴⁵²

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ وَاللَّهُ لَا يَضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ” (Âl-i İmrân 3/171) şeklinde olan âyetin “وَاللَّهُ” kelimesinin başına Hz. Osman mushaflarında “وَأَنَّ” yazılmaktadır. İbn Mes‘ûd’un kıraatiyle anlamı “Onlar, Allah’ın lütuf ve keremiyle sevinirler ve Allah, mü’min lerin mükâfatını zayi etmez.” şeklindeyken Hz. Osman mushaflarında “Onlar, Allah’tan gelen nimet ve keremin; Allah’ın, mü’minlerin ecrini zayi etmeyeceği müjdesinin sevinci içindedirler.” şeklindedir.⁴⁵³

İbn Mes‘ûd “وَلَا تَعْصُلُوهُنَّ” (Nisâ 4/19) âyetini “وَلَا أَنْ تَعْصُلُوهُنَّ” şeklinde okumuştur. Âyetin devamında ise “إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَحِشَةٍ” şeklinde geçen yer İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “إِلَّا أَنْ يَفْجِشْنَ” şeklinde yazılmaktadır.⁴⁵⁴

İbn Mes‘ûd “وَمَنْ عَبَدُوا الطَّاغُوتَ” (Mâide 5/60) âyetine ilave yaparak “وَمَنْ عَبَدَ الطَّاغُوتَ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَمَنْ” kim ifadesi eklenerek “Ve kim

⁴⁴⁹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 41.

⁴⁵⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 69.

⁴⁵¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 70.

⁴⁵² es-Sa’lebi, *el-Keşf ve’l-Beyân*, 1436/2015, 9/204; İbn ‘Aţîyye, *el-Muḥarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 1/501; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/179.

⁴⁵³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 70; Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, 6/239.

⁴⁵⁴ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, 4/144.kim

tağuta ibadet ederse” şeklindedir.⁴⁵⁵ İbn Mes‘ûd ve Ubey bu âyeti şâz olarak “عَبَدُوا” şeklinde okumuşlardır. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.⁴⁵⁶

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ” (Tevbe 9/119) âyeti “وَكُونُوا مَنِ” ile yazılmaktadır. Taberî bu âyetin İbn Mes‘ûd’un kıraatindeki gibi “مَنِ” ile okunmasını manaya dalaleti açısından uygun bulsa da mushafa aykırı olduğundan ötürü tasvip etmez. İbn Mes‘ûd’un torunu olan Ebû Ubeyde onun “Yalanın ciddisi de şakası da helal değildir” dediğini ve bunu desteklemek adına âyeti “وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ” (Bakara 2/119) “Ey iman edenler! Allah’tan sakının, doğrulardan olun” şeklinde okuduğunu aktarır.⁴⁵⁷ İbn Hâleveyh’e göre bu âyeti İbn Mes‘ûd ve İbn Abbas “ف” harfiyle “وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ” şeklinde şâz olarak okumuşlardır.⁴⁵⁸

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَإِنْ كَانَ مَكْرَهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ” (İbrâhim 14/46) âyeti “وَإِنْ كَانَ مَكْرَهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh’e göre Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve İbn Abbas bu şekilde şâz olarak okumuşlardır. Bunun yanı sıra İbn Mes‘ûd bu âyeti “وَمَا كَانَ مَكْرَهُمْ لِتَزُولَ” şeklinde de şâz olarak okumuştur.⁴⁵⁹

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتَاكِ الرَّحْمَنُ عَبْدًا” (Meryem 19/93) âyeti “فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَمَّا آتَاكِ الرَّحْمَنُ عَبْدًا” şeklinde “إِلَّا” yerine “لَمَّا” edatıyla yazılmaktadır.⁴⁶⁰ İbn Mes‘ûd, Yakub ve Ebû Hayyat’ın “إِلَّا آتَاكِ الرَّحْمَنُ” şeklinde tevinle okudukları şâz bir okuyuşları da bulunmaktadır.⁴⁶¹

⁴⁵⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâikü Ğavâmiği’t-Tenzîl*, I/652.

⁴⁵⁶ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 62.

⁴⁵⁷ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vili ‘Âyi’l-Kur’ân*, 12/69-70.

⁴⁵⁸ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 91.

⁴⁵⁹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 112.

⁴⁶⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 75.

⁴⁶¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 134.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “تَكْلِمُهُمْ بِأَنَّ النَّاسَ” (Neml 27/82) âyeti “تَكْلِمُهُمْ بِأَنَّ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu kıraat şâzdir.⁴⁶²

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “لَمَّا صَبَرُوا” (Secde 32/24) âyeti “لَمَّا صَبَرُوا” şeklindedir.⁴⁶³

İbn Mes'ûd, İbn Abbas, İkrime'nin kıraatinde “لَنَلَّا هَذِهِ جَهَنَّمَ الَّتِي يُكَذِّبُ بِهَا الْمَجْرُمُونَ” (Hadîd 57/29) âyeti “لَكِي يَعْلَمُ” şeklinde yazılmaktadır.⁴⁶⁴ İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdir.⁴⁶⁵

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فِي عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ” (Hümeze 104/9) âyeti “بَعْدَ مُمَدَّدَةٍ” şeklinde farklı harfî cer kullanılarak yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâz olup A'meş te bu şekilde okumaktadır.⁴⁶⁶

2.1.4.10. Farklı Olumsuzluk Edatlarının Birbiri Yerine Kullanılması

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمَجْرِمِينَ” (Kasas 28/17) âyeti “فَلَا تَجْعَلْنِي” şeklinde yazılmaktadır. Bu âyetin anlamı “*Rabbim, bana ihsan ettiğine karşılık, ben suçluların destekçisi olmayacağım*” şeklindeyken İbn Mes'ûd'un okuyuşuyla “*Rabbim, bana rızık olarak verdiklerinden dolayı beni mücrimlere arka çıkanlardan kılma*” şeklindedir. İbn Mes'ûd'un bu kıraati zalim ve fasık insanlara destek olmanın caiz olmadığına delil gösterilir.⁴⁶⁷

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَلَا تُسَلِّ” (Bakara 2/119) şeklinde olan âyet, farklı edat kullanılarak “لَنْ تُسَلِّ” şeklindedir. İbn Hâleveyh bu okuyuşa şâz derken⁴⁶⁸ Taberî ise İbn Mes'ûd'un buradaki rivâyetini sahih olan kıraati bulmak için kullanır. Taberî İbn

⁴⁶² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 77; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 166.

⁴⁶³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 78.

⁴⁶⁴ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 22/444.

⁴⁶⁵ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 225.

⁴⁶⁶ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 265.

⁴⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 18/191.

⁴⁶⁸ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 24.

Mes'ûd'un "وَلَنْ تَسْأَلَ" şeklindeki okuyuşunu delil göstererek ve söz konusu kelimenin meczum olmadığı ve nehiy anlamı içermediğini, aksine ref üzere haber olduğunu söyleyerek "وَلَا تَسْأَلَ" şeklinde okuyanları eleştirmiş ve bu okuyuşun doğru olmadığını söylemiştir.⁴⁶⁹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "وَلَا يَأْمُرْكُمْ" (Âl-i İmrân 3/80) âyeti "وَلَنْ يَأْمُرْكُمْ" şeklinde yazılmaktadır.⁴⁷⁰

2.1.4.11. "و" ve "ف" Kullanımı

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "وَأَمَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ" (Âl-i İmrân 3/57) âyeti "فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَأُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ" şeklinde yazılmaktadır. "فَيُوَفِّيهِمْ" kelimesi yerine "فَأُوَفِّيهِمْ" gelirken "وَأَمَّا" yerine "فَأَمَّا" yazılmaktadır.⁴⁷¹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "أَحِلَّ لَكُمْ" (Nisâ 4/24) âyeti "كُتِبَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ وَأَحِلَّ لَكُمْ" kelimesinin başında "و" olmaksızın "كُتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ أَحِلَّ لَكُمْ" şeklinde yazılmıştır.⁴⁷²

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرْآنَ" (Hûd 11/102) şeklinde yazılan âyet,⁴⁷³ Hz. Osman mushaflarında "وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرْآنَ" şeklinde "وَكَذَلِكَ" yerine "كَذَلِكَ" olarak yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "وَاتَّبِعُوهُمْ مَشْرِقِينَ" (Şu'arâ 26/60) âyeti "وَاتَّبَعُوهُمْ" şeklinde "وَاتَّبَعُوهُمْ" kelimesi "ف" harfi yerine "و" harfi ile yazılmıştır.⁴⁷⁴

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ" (Bakara 2/284) âyeti "ف" harfi olmaksızın "يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ يَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ" şeklindedir.⁴⁷⁵

⁴⁶⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 2/483.

⁴⁷⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 70.

⁴⁷¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 70.

⁴⁷² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 71.

⁴⁷³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 67.

⁴⁷⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 76.

⁴⁷⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 69.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “يُكَفِّرُ” kelimesinden önce وَ bulunan “فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَيُكَفِّرُ” (Bakara 2/271) âyeti “و” sız olarak “فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ يُكَفِّرُ” şeklindedir.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَعَمِيَّتٌ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ” (Kasas 28/66) veya “فَعَمِيَّتٌ عَلَيْهِمُ” şeklinde yazılan âyet, Hz. Osman mushaflarında “فَعَمِيَّتٌ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ” şeklindedir. Hz. Osman mushaflarında “وَعَمِيَّتٌ” kelimesi yerine “فَعَمِيَّتٌ” kelimesi yazılmaktadır. A'meş ve diğerlerinin kıraatinde “فَعَمِيَّتٌ” şeklinde olduğundan ötürü İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَعَمِيَّتٌ” olma ihtimali vardır. “عَمِيَّتٌ” okuyuşu başında “و” varken şâzdır. İbn Mes'ûd başındaki harfi “ف” olarak okumuştur.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَالَّتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ” (Ahzâb 33/50) âyeti “وَالَّتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ” şeklinde “و” harfi ziyade olarak yazılmaktadır.⁴⁷⁶ Bu ilave ile birlikte âyetin anlamında amca, hala, dayı ve teyze kızları ile birlikte “*seninle beraber hicret eden kadınlar*” şeklindeki kısım da helal kılınanlar arasına dâhil edilmiştir.⁴⁷⁷

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ أَوْ أَنْ يُظْهَرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادُ” (Mü'min 40/26) âyeti “أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ وَ يُظْهَرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادُ” şeklindedir.⁴⁷⁸

2.1.4.12. Fiil-Meful Kalıplarının Yer Değiştirmesi

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ” (Bakara 2/124) âyeti meful yerine fail kullanılarak “لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمُونَ” şeklinde yazılmıştır. Anlamı “*Ahdim zalimlere ulaşmaz.*” iken “*Zalimler ahdime ulaşamaz.*” şeklinde değişmiştir. Talha b. Musarrif de bu şekilde okumuştur.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 19/132.

⁴⁷⁷ İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 6/442.

⁴⁷⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 79.

⁴⁷⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 2/516; Ebû 'Abdullâh el-Huseyn b. Aḥmed b. Hâleveyh İbn Hâleveyh, *Î'râbu'l-kur'âti's-seb'a ve 'ilelihâ*, thk. Ebû Muhammed el-Esyûfî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1327/2006), 54; Kurtubî, *el-Câmi' li-Âḥkâmi'l-Kur'an*, 2/108.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “بَلْ يَدَاهُ بَسُطَانٌ” (Mâide 5/64) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ” şeklinde yazılmaktadır.⁴⁸⁰ Bu rivâyet İbn Hâleveyh'te şâz olarak zikredilmiş olup Asım'da bu şekilde okumuştur. Ayrıyeten İbn Mes'ûd'un “بَلْ يَدَاهُ بَسُطَانٌ” şeklinde okuduğuna dair bir rivâyete de yer vermiştir.⁴⁸¹

İbn Mes'ûd'un mushafında “لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ” (En'âm 6/23) âyeti merfû yerine nasbla “مَا كَانَ فِتْنَتُهُمْ” şeklindedir.

İbn Mes'ûd'un mushafında “فِي شُغْلٍ فَكِهِينَ” (Yâsîn 36/55) şeklinde olan yer, Hz. Osman mushaflarında “فُكِهُونُ فِي شُغْلٍ” şeklindedir. “فُكِهِينِ” kelimesi yerine Hz. Osman mushaflarında “فُكِهُونُ” kelimesi yazılmaktadır.⁴⁸²

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَكَانَ عَقِبَتُهُمَا أَتُهُمَا فِي النَّارِ خُلْدَيْنِ فِيهَا” (Haşr 59/17) âyeti “فَكَانَ عَقِبَتُهُمَا أَتُهُمَا فِي النَّارِ خُلْدَانِ فِيهَا فِي النَّارِ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Mes'ûd'un Mensub olan “خُلْدَيْنِ” kelimesini, merfu yapılarak “خُلْدَانِ” şeklinde okumuştur. İbn Hâleveyh'e göre A'meş te bu şekilde şâz olarak okumuştur.⁴⁸³

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا” (Hûd 11/72) âyeti merfû olarak “وَهَذَا بَعْلِي شَيْخٌ” şeklindedir. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.⁴⁸⁴

2.1.4.13. Zamir Farklılıkları

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَأَرْهَمَ مَنَاسِكُهُمْ” (Bakara 2/128) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “وَأَرْنَا مَنَاسِكُنَا” olarak farklı zamir ile yazılmaktadır. Âyetin anlamı Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in kendilerini kastederek “Bize yollarımızı göster” şeklinde

⁴⁸⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 64.

⁴⁸¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 61.

⁴⁸² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 78.

⁴⁸³ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 227; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 22/545.

⁴⁸⁴ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 99.

iken İbn Mes'ûd'un kıraatinde “Müslüman zürriyetimize yollarını göster (hacla ilgili ibadetleri)” şeklindedir.⁴⁸⁵

Hiz. Osman mushaflarında merfu olarak yazılan “أَنْ تَصِلَ إِحْدَهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَهُمَا الْأُخْرَى” (Bakara 2/282) âyeti, İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَتُذَكِّرُهَا الْأُخْرَى” şeklindedir. “فَتُذَكِّرَ إِحْدَهُمَا” yerine “فَتُذَكِّرُهَا” yazılmıştır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَاللَّهُ وَلِيُّهُمْ” (Âl-i İmrân 3/122) âyeti “وَاللَّهُ وَلِيُّهُمَا” şeklinde yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفَلَكِ وَجَرَيْنَ بِكُمْ” (Yûnus 10/22) şeklinde olan âyet,⁴⁸⁶ Hiz. Osman mushaflarında “بِكُمْ” yerine zamir değişikliğiyle “بِهِمْ” olarak “حَتَّى إِذَا” şeklinde yazılmıştır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُ لَهُ وَيَعْمَلُ وَكُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ” (Enbiyâ 21/82) şeklinde olan âyet,⁴⁸⁷ Hiz. Osman mushaflarında “وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ” şeklindedir. “يَغُوصُ” yerine “يَغُوصُونَ” gelirken “يَعْمَلُ” yerine ise “يَعْمَلُونَ عَمَلًا” gelmektedir.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَإِنَّهُ لَا تَعْمَى الْأَبْصَرُ” (Hac 22/46) âyeti “فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَرُ” şeklinde yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا” (Nûr 24/1) âyeti “سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَا لَكُمْ” şeklinde “وَفَرَضْنَاهَا” kelimesi yerine yazılmaktadır.⁴⁸⁸

İbn Mes'ûd'un mushafında “أَنْسُجِدُ لِمَا تَأْمُرُنَا بِهِ” (Furkân 25/60) şeklinde yazılan âyet, Hiz. Osman mushaflarında “أَنْسُجِدُ لِمَا تَأْمُرُنَا” şeklinde “بِهِ” kelimesi olmaksızın yazılmaktadır.

⁴⁸⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 2/571.

⁴⁸⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 73.

⁴⁸⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 75.

⁴⁸⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 76.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “بِرَسُولِهِمْ” (Mü'min 40/5) kelimesi “بِرَسُولِهَا” şeklinde yazılmaktadır.⁴⁸⁹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ” (Zâriyât 51/40) âyeti “فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ” şeklinde “هم” zahirini “هـ” şeklinde tekil olarak yazılmaktadır.⁴⁹⁰

2.1.4.14. Lamı Tarif Kullanılıp kullanılmaması

İbni Mes'ûd'un kıraatinde “الرَّفَثُ” (Bakara 187) kelimesi farklı kalıpta mastar kullanılarak “رَفُوثٌ” şeklinde yazılmıştır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَأُولُواْ أَلْعَمَ بِأَلْقِسْطِ” (Âl-i İmrân 3/18) âyeti “وَأُولُواْ أَلْعَمَ الْقَائِمُ” şeklinde olup “قَائِمًا” kelimesine marifelik takısı eklenmiştir.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “مَا جِئْتُمْ بِهِ سِحْرٌ” (Yûnus 10/81) âyeti “مَا جِئْتُمْ بِهِ سِحْرُ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.⁴⁹¹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “أَصْحَبُ نَيْكَةٍ” (Şu'arâ 26/176) âyeti “أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ” şeklinde “أَصْحَبُ الْأَيْكَةِ” (Hicr 15/78) âyeti “أَصْحَبُ الْأَيْكَةِ” (Sâd 38/13) âyeti “وَأَصْحَبُ نَيْكَةٍ” şeklinde ve “وَأَصْحَبُ الْأَيْكَةِ” (Kâf 50/14) âyet ise “أَصْحَبُ الْأَيْكَةِ” şeklinde yazılmaktadır. Yani kısaca İbn Mes'ûd'un kıraatinde hepsi de “أَصْحَبُ الْأَيْكَةِ” şeklinde ‘ا’ ve ‘ل’ harfleriyledir. Kıraat imamaları arasında “أَصْحَبُ الْأَيْكَةِ” kelimesindeki elif harfleri olmaksızın “لَيْكَةِ” şeklinde okuyuşlar mevcuttur.⁴⁹²

⁴⁸⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 20/281.

⁴⁹⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 21/536.

⁴⁹¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 95.

⁴⁹² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 76.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "دِينَ الْقِيَمَةِ" (Beyyine 98/5) âyeti "الدين الْقِيَمَةِ" şeklinde maarife takısı dâhil edilerek yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre şâz kıraattir.⁴⁹³

2.1.4.15. Kelimelerin Cümlede Farklı Dizilmesi

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ" (Bakara 2/210) âyeti "هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ وَالْمَلَائِكَةُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ" şeklindedir.

İbn Mes'ûd kıraatinde "وَأَسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ" (Âl-i İmrân 3/43) âyeti "وَأَسْجُدِي" şeklinde yazılmaktadır.⁴⁹⁴

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "رَبُّكُمْ اللَّهُ وَرَبَّ آبَائِكُمْ" (Sâffât 37/126) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında "اللَّهُ رَبُّكُمْ وَرَبَّ آبَائِكُمْ" şeklindedir.⁴⁹⁵

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "وَأَنْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ آمْسُوا وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ" (Sâd 38/6) âyeti "وَأَنْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ يَمْشُونَ أَنْ وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ" şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre şâz olup âyetin "وَأَنْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ يَمْشُونَ أَنْ وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ" bölümünü İbn Mes'ûd, Hasan ve Cemaade bu şekilde şâz olarak okumaktadır.⁴⁹⁶

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ" (Sâd 38/39) şeklinde olan âyet "هَذَا فَاْمْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ عَطَاؤُنَا" şeklinde yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتُمْ مِنَ الْكَافِرِينَ فَتَقَدَّرَ جَاءُكُمْ الرَّسُولُ بِآيَاتِي" (Zümer 39/59) âyeti şeklindedir. Hz. Osman mushaflarında ise bu âyet "بَلَى قَدْ جَاءَتْكَ آيَاتِي" şeklindedir.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde "يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٌ" (Mü'min 40/35) âyeti "يَطْبَعُ" şeklinde "اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٌ" şeklinde "قَلْبٍ" kelimesi yerine "كُلِّ" kelimesi yazılmıştır.⁴⁹⁷ İbn Hâleveyh'e göre bu kıraat şâzdır.⁴⁹⁸

⁴⁹³ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 260.

⁴⁹⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 64.

⁴⁹⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 79.

⁴⁹⁶ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 193.

⁴⁹⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 79.

2.1.4.16. Ferşi Farklılıklar

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “الْحَيُّ الْقَيُّومُ” (Âl-i İmrân 3/2) kelimesi, Hz. Osman mushaflarında “الْحَيُّ الْقَيُّومُ” şeklinde farklı kalıpta ismi fail haliyle gelmiştir. Hz. Ömer de bu şekilde okumuştur. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.⁴⁹⁹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَالَ الْحَقُّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ” (Meryem 19/34) âyeti, Hz. Osman mushaflarında “ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ” şeklindedir. “قَالَ” yerine bizim mushafımızda “قَوْلَ” yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَجَاءَ فِرْعَوْنُ وَمَنْ قَبْلَهُ” (Hâkka 69/9) şeklinde olan âyet,⁵⁰⁰ Hz. Osman mushaflarında “وَجَاءَ فِرْعَوْنُ وَمَنْ قَبْلَهُ” şeklinde “قَبْلَهُ” yerine “قَبْلَهُ” yazılmaktadır.

2.1.4. 17. Müennes Müzekker Kelimelerin Birbiri Yerine Kullanılması

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “بَدَتْ” (Âl-i İmrân 3/118) şeklinde müennes olan kelime, müzekker olarak “بَدَا” şeklinde yazılmaktadır.⁵⁰¹

2.1.4.18. Farklı Kelimelerin Kullanılması

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ” (Âl-i İmrân 3/81) âyeti “وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ” şeklinde yazılmaktadır. “*Ve Allah, Peygamberin ahdini aldığı anda*” şeklinde olan âyetin anlamı İbn Mes'ûd'un kıraatinde “*Ve Allah, kendilerine kitap verilenlerden ahdini aldığı zaman*” şeklindedir. Birinci durumda alınan söz peygamberden alınmışken ikinci ise durumda ehl-i kitaptan alınmıştır.⁵⁰²

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “عَاسْتُمْ” (Nisâ 4/6) âyeti “أَحْسْتُمْ” şeklinde yazılmaktadır.

⁴⁹⁸ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 197.

⁴⁹⁹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 39.

⁵⁰⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 82.

⁵⁰¹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 5/714.

⁵⁰² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 5/538-539.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ” (Nisâ 4/40) şeklinde olan âyet,⁵⁰³ Hz. Osman mushaflarında “إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ” şeklinde yazılmaktadır. “نَمْلَةً” Hz. Osman mushaflarında “ذَرَّةٌ” ilave edilerek “Allah karıncanın ağırlığınca zulmetmez.” şeklinde olan âyetin manası “Allah zerre ağırlığınca zulmetmez” şeklinde değişmiştir. İbn Hâleveyh bu okuyuşun şâz olduğunu zikretmiştir.⁵⁰⁴

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “بَيَّتَ مَبِيتَ مِنْهُمْ” (Nisâ 4/81) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “بَيَّتَ طَائِفَةً مِنْهُمْ” şeklinde olup “مَبِيتَ مِنْهُمْ” yerine “طَائِفَةً مِنْهُمْ” yazılmaktadır. Âyetin anlamı “Plan kurucu geceleyin plan kurdu.” şeklinde olup âyetin anlamındaki muhteva değişmemiştir.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَلَا تَضْرُوهُ شَيْئًا” (Hûd 11/57) âyeti İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَلَا تَضْرُوهُ شَيْئًا” şeklinde yazılmaktadır.⁵⁰⁵ Bunun yanı sıra İbn Mes'ûd'un “وَلَا تَضْرُوهُ شَيْئًا” şeklinde bir şâz okuyuşu daha bulunmaktadır.⁵⁰⁶

İbn Mes'ûd'un kıraatinde (Nahl 16/12) âyette Hz. Osman mushaflarında “وَالنَّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ” olarak yazılan yer “وَالرِّيَّاحُ” şeklinde yazılmaktadır.

“تُخْرِجُ الذُّهْنَ” (Mü'min ûn 23/20) âyeti İbn Mes'ûd'un kıraatinde “تَنْبُتُ بِالذُّهْنِ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır ve İbn Mes'ûd ile Talha da bu şekilde okumuştur.⁵⁰⁷

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ ۚ هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ” (Lokmân 31/ 2-3) âyetleri “تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ. هُدًى وَبُشْرَى لِّلْمُحْسِنِينَ” şeklindedir.⁵⁰⁸ “وَرَحْمَةً” kelimesi yerine “وَبُشْرَى” kelimesi yazılmaktadır.

⁵⁰³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 64.

⁵⁰⁴ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 50.

⁵⁰⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 73.

⁵⁰⁶ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 98.

⁵⁰⁷ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 148.

⁵⁰⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 77.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “صَيِّحَةً” (Yâsîn 36/29) âyeti “زَقِيَّةً” şeklinde yazılmaktadır.⁵⁰⁹ İbn Haleveyh'e göre bu kıraat şâzdır.⁵¹⁰

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “بَيِّضَاءَ” (Sâffât 37/46) âyeti “صَفْرَاءَ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Mes'ûd, Hasan ve Dahhak da bu şekilde okumuştur. İbn Haleveyh'e göre göre bu okuyuş şâzdır.⁵¹¹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَإِذَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ” (Muhammed 47/20) âyeti “فَإِذَا أُنْزِلَتْ” şeklinde yazılmaktadır.⁵¹²

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ نَفْعًا” (Fetih 48/11) âyeti “إِنْ أَرَادَ” şeklinde “رَحْمَةً” kelimesi yerine “نَفْعًا” ile yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “فَتَّبِعُونَا” (Hucurât 49/6) âyeti “فَتَّبِعُوا” şeklinde yazılmaktadır.⁵¹³ Bu kelime Hamza kıraatinde de “فَتَّتَبِعُوا” şeklindedir.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ” (Hucurât 49/13) âyeti “لِتَعَارَفُوا وَخِيَارُكُمْ” şeklinde yazılmaktadır.⁵¹⁴ “إِنَّ أَكْرَمَكُمْ” yerine “وَحِيَارُكُمْ” yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “مُتَقَابِلِينَ” (Vâkı'a 56/16) âyeti “نَاعِمِينَ” şeklinde yazılmaktadır. Taberî kıraatin şâz olduğunu zikreder. Anlamı “Karşılıklı olarak

⁵⁰⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 1/148.

⁵¹⁰ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 186.

⁵¹¹ Ebû Zeyd 'Abdurrahman b. Muhammed b. eş-Se'âlibî eş-Se'âlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'an*, thk. Muhammed 'Alî Mu'avvið ve 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd (Beyrut: y.y., 1418), 5/28; İbn 'Atiyye, *el-Muħarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 4/472; Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 19/531; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 189.

⁵¹² Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 21/209.

⁵¹³ eş-Se'âlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'an*, 5/269; İbn 'Atiyye, *el-Muħarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 67/105; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî et-Taħâvî, *Şerhu Muşkili'l-âşâr*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1415/1994), 8/139/3122.

⁵¹⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 81.

oturacaklardır” şeklinde iken “Nimetler içerisinde oturacaklardır” şeklinde değişmiştir.⁵¹⁵

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “فَاسْعُوا” (Cum’a 62/9) âyeti “فَامضُوا” şeklinde yazılmaktadır. İbn Mes‘ûd, Hz. Ömer ve İbn Züher bu şekilde okumuş olup İbn Hâleveyh’e göre bu kıraat şâzdır.⁵¹⁶ İbn Mes‘ûd’un “فَاسْعُوا” şeklinde okusaydım üzerimdeki aba düşene kadar koşardım dediği de rivâyet edilmiştir.⁵¹⁷

Hz. Osman mushaflarında müennes olarak yazılan “وَدَانِيَّةٌ” (İnsân 76/14) kelimesi İbn Mes‘ûd’un kıraatinde müzekker olarak “وَدَانِيَا” şeklinde yazılmaktadır.⁵¹⁸

2.1.4.19. Yakın Mahreçli Harf Değişikliği

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “كُشِطَتْ” (Tekvîr 81/11) âyeti “قَشِطَتْ”⁵¹⁹ şeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh’e göre şâzdır.⁵²⁰

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “فَلَا تَقْهَرْ” (Duhâ 93/9) kelimesi “فَلَا تَكْهَرْ” şeklindedir.⁵²¹

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ” (İnşirâh 94/2) kelimesi “وَحَلَلْنَا عَنْكَ” şeklinde müradifi ile yazılmaktadır.⁵²²

İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “إِذَا بُعْثِرَ” (Âdiyât 100/9) âyeti “إِذَا بَحْثِرَ” şeklinde yazılmaktadır.⁵²³ İbn Hâleveyh’e göre şâz kıraattir.⁵²⁴

⁵¹⁵ Taberî, *Câmi‘u l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi l-Kur’ân*, 22/294.

⁵¹⁶ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 230.

⁵¹⁷ Taberî, *Câmi‘u l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi l-Kur’ân*, 22/640-641.

⁵¹⁸ Taberî, *Câmi‘u l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi l-Kur’ân*, 23/553.

⁵¹⁹ Taberî, *Câmi‘u l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi l-Kur’ân*, 24/150.

⁵²⁰ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 249.

⁵²¹ Taberî, *Câmi‘u l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi l-Kur’ân*, 24/490; İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 257.

⁵²² İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 258.

⁵²³ Taberî, *Câmi‘u l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi l-Kur’ân*, 24/590.

⁵²⁴ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 262.

2.1.4.20. Özel İsimlerin Farklı Kullanılması

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَإِنَّ إِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ” (Sâffât 37/123) âyeti “وَإِنَّ إِدْرِيسَ لَمِنَ” şeklinde yazılmaktadır. İbn Haleveyh'e göre şâzdır.⁵²⁵

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “سَلَامٌ عَلَى إِدْرِيسِينَ” (Sâffât 37/130) âyeti “سَلَامٌ عَلَى إِدْرِيسِينَ” şeklinde olup isim değişikliği olmuştur. Mana ise “İlyas’a selam olsun” şeklindeyken İbn Mes'ûd'un kıraatinde “İdris’e selam olsun” şeklindedir. Bu okuyuş İbn Haleveyh'e göre şâz olup Übey b. Ka'b'da bu âyeti “سَلَامٌ عَلَى يَاسِينَ” şeklinde şâz olarak okumuştur.⁵²⁶

2.1.4.21. Birden Fazla Şekli Bulunduran

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا” (Nisâ 4/10) âyeti “وَمَنْ يَأْكُلْ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا فَإِنَّمَا يَأْكُلْ فِي بَطْنِهِ نَارًا وَسَوْفَ يُصَلَّى” (Nisâ 4/10) şeklinde yazılmaktadır.⁵²⁷

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “مَنْ رَبِّي وَعَاتِلْنِي رَحْمَةً مِنْ عِنْدِ فَغَمَيْتَ عَلَيْكُمْ” (Hûd 11/28) âyeti “مَنْ رَبِّي وَعَاتِلْنِي رَحْمَةً مِنْ عِنْدِ فَغَمَيْتَ عَلَيْكُمْ” veya “فَعَمَّا عَلَيْكُمْ” şeklindedir. Ubey b. Ka'b'ın da bu şekilde okuduğu kıraat, İbn Hâleveyh'e göre şâzdır.⁵²⁸

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “إِنَّمَا يَبْلُغَانِ عِنْدَكَ الْكِبَرِ إِذَا وَاحِدٌ وَإِنَّمَا كِلَاهُمَا” (İsrâ 17/23) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “إِنَّمَا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرِ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا” şeklindedir. “إِنَّمَا” yerine “وَاحِدٌ وَإِنَّمَا كِلَاهُمَا” yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “تَسْبِيحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ” (İsrâ 17/44) âyeti “سَبَّحَتْ لَهُ” şeklinde yazılmaktadır.⁵²⁹

⁵²⁵ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 190.

⁵²⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 79; İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 190.

⁵²⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 70.

⁵²⁸ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 97.

⁵²⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 74.

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَهُمْ وَلِيَتَمَتَّعُوا” (Ankebût 29/66) âyeti “لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَاهُمْ قُلٌّ تَمَتَّعُوا” şeklindedir.⁵³⁰

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَيَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْنَهُنَّ كُلُّهُنَّ” (Ahzâb 33/51) âyeti “وَيَرْضَيْنَ بِمَا أُوتِينَ” şeklindedir. “آتَيْنَهُنَّ” kelimesi yerine “بِمَا أُوتِينَ” kelimesi yazılmakta olup bu okuyuş İbn Hâleveyh'e göre şâzdır.⁵³¹

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “مَا شَهِدَ خَلْقُهُمْ” (Zuhruf 43/19) şeklinde olan âyet Hz. Osman mushaflarında “أَشْهَدُوا خَلْقَهُمْ” şeklindedir.⁵³²

İbn Mes'ûd tarafından “وَلِكَلِّ جَعَلْنَا قِبْلَةً يَرْضَوْنَهَا” (Bakara 2/148) şeklinde “ى” ile okunan âyet⁵³³ Hz. Osman mushaflarında “وَلِكَلِّ وَجْهَةً هُوَ مُوَلِّيَهَا” şeklinde yazılmaktadır.

İbn Mes'ûd mushafındaki “لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ” (Nûr 24/57) âyeti “أَحْسِبِ الَّذِينَ كَفَرُوا مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ” şeklindedir. “لَا تَحْسَبَنَّ” yerine “أَحْسِبِ” yazılmaktadır.⁵³⁴

İbn Mes'ûd'un kıraatinde “وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا” (Bakara 2/214) âyeti “فَزُلْزِلُوا يَقُولُ حَقِيقَةً الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا” şeklindedir.⁵³⁵

Şahsi mushaflar içerisinde en fazla kıraat farklılığı İbn Mes'ûd mushafında olup, kıraatiyle ilgili olarak kıraat ve tefsir kaynaklarından faydalanılmıştır. Bazı kıraat vecihleri yalnızca kendine ait olarak geçmekteyken, diğer mushaf sahipleri ve başkalarıyla ortak olan okuyuşları da bir hayli bulunmaktadır. İbn Mes'ûd mushafının incelenmesi sonucu oldukça fazla müdrec kıraatin olmasının yanı sıra aynı veya yakın anlamlı kelimeler de birçok yerde birbirinin yerine kullanılmıştır. Birçok ayette hazf ve ziyadeler yapılmış olup bunların çoğunun anlamda büyük değişiklikler yapmadığı görülmüştür.

⁵³⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 77.

⁵³¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 179.

⁵³² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 80.

⁵³³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 66.

⁵³⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 76.

⁵³⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 67.

2.1.5. Abdullah b. Abbâs'nın (r.a.) Mushafı

Asıl adı Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî'dir. (ö. 68/687-88) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcasının oğlu olup özellikle tefsirlerde ismi sıkça Abdullah'ın tefsirinde diye zikredilmektedir. Bunun yanı sıra çok sayıda hadis rivâyet etmiş ve fıkıh alanında da tanınmış bir isimdir.⁵³⁶ İbn Abbas'ın Hz. Ali'nin talebesi olduğu ve müfessirlerin önderi olduğu aktarılmıştır. Bununla birlikte İbn Abbas'ında tefsirini Hz. Ali'ye dayandırdığı ve onun meziyetlerinden bahsettiği rivâyetlerde aktarılmıştır. Şehristani'nin tefsirinin mukaddimesinde İbn Abbas'ın mushaf tertibine yer verilmiş olup onun mushafında 114 sûre bulunmaktadır. İlk sûre "İkra" olup son sûre ise "Nas" sûresidir.⁵³⁷

2.1.5.1. Müdrec

İbn Abbâs'ın "فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً" (Nisâ 4/24) âyetini "فَمَا وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِنَّ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى" şeklinde veya "اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى" şeklinde okuduğu ile ilgili olarak İbn Abbâs'ın "Vallahi onunla nazil oldu" deyip bunu 3 kere tekrar ettiği nakledilmiştir.⁵³⁸ İbn Abbâs'ın kıraatinde "إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى" ziyade olarak dahil edilmiştir.

İbn Abbâs "حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى" (Bakara 2/238) âyetini "حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَصَلَاةِ الْعَصْرِ" şeklindeki kıraatle okumuştur. İbn Abbâs'ın kıraatinde "وَصَلَاةِ الْعَصْرِ" ifadesi ziyade olarak dahil edilmiştir.⁵³⁹ "Namazları ve orta namazı muhafaza ediniz" şeklinde olan âyetin anlamı İbn Abbâs'ın kıratinde "Namazları, orta namazı ve ikinci namazını muhafaza ediniz." şeklindedir.

⁵³⁶ İsmail Lütfi Çakan - Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 76.

⁵³⁷ Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî - M. Ali Âzerşeb, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihi'l-ebrâr*, 19-23; Zencânî, *Târihul Kur'an*, 91-96.

⁵³⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 87-91.

⁵³⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 86.

İbn Abbâs “مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ” (Hac 22/52) âyetini “رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ مُحَدَّثٍ” şeklinde rivâyet etmiştir. İbn Abbâs “مُحَدَّثٍ” kelimesini ziyade olarak okumuştur.⁵⁴⁰

İbn Abbâs’ın “لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ” (Bakara 2/198) âyetini “لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ” şeklinde ve “لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ” şeklinde okuduğuna dair iki rivâyet bulunmaktadır. Âyetin “فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ” bölümü Hz. Osman mushaflarında olmayıp Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Me’sud müdrec kabilinden ziyade olarak kullanmışlardır.⁵⁴¹ “*Rabbinizin lütfunu aramak üzerinize farzdır.*” şeklinde olan âyetin anlamı İbn Abbâs’ın kıraatinde “*Hac mevsimlerinde Rabbinizin lütfunu aramanızda size bir günah yoktur.*” şeklindedir.

2.1.5.2. Şâz Kıraatler

İbn Abbas ve Asım “لَتَعْرِفُوا” (Hucurât 49/13) kelimesini “لَتَعْرِفُوا” olarak okumuştur. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.⁵⁴²

İbn Abbas “لَعَلَّكُمْ تَسْلُمُونَ” (Nahl 16/81) âyetini “لَعَلَّكُمْ تَسْلُمُونَ” şeklinde okumuştur. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.⁵⁴³

İbn Abbas “لَتَفْسِدَنَّ فِي الْأَرْضِ” (İsrâ 17/4) âyetini “لَتَفْسِدَنَّ فِي الْأَرْضِ” şeklinde, ismi fail olmadan okurken İsa b. Ömer “لَتَفْسِدَنَّ فِي الْأَرْضِ” şeklinde okumuştur.⁵⁴⁴

2.1.5.3. Hazf ve Ziyade

İbn Abbâs “طَيِّبَاتٍ أَجَلَّتْ لَهُمْ” (Nisâ 4/160) âyetine, “كَانَتْ” ifadesi dahil edilerek “طَيِّبَاتٍ أَجَلَّتْ لَهُمْ” şeklinde rivâyet etmiştir. Ata b. Ebî Rebah da bu şekilde okumuştur.⁵⁴⁵

⁵⁴⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 85.

⁵⁴¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 84.

⁵⁴² İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 212.

⁵⁴³ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 118.

⁵⁴⁴ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’s-Şâzze*, 119.

⁵⁴⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 87.

“Kendilerine helal kılınan güzel şeyler” şeklinde olan âyetin manası İbn Abbâs’ın kıraatinde “Güzel şeyler onlara helal kılındı” şeklindedir.

İbn Abbâs’ın kıraatinde “فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدْ اهْتَدَوْا” (Bakara 2/137) âyeti “فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ” şeklinde okunması gerektiğini rivâyet etmiştir. İbn Abbâs “فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ” şeklinde okumasını, zira Allah’ın misli olmadığını söylemiştir. Onun yerine “فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ” veya “فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ” şeklinde okunması gerektiğini rivâyet etmiştir. İbn Abbâs “فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ” şeklinde okumuş fakat “بِمِثْلٍ” olarak okumamıştır. Bu hususla ilgili olarak İbn Ebî Dâvûd’un eserinde; Arapçada hoş karşılanmayan birinin “Benim gibi biri böyle mi karşılanır” demesinde bir sorun olmadığı ve Şûrâ 42/11. “لَيْسَ كَمِثْلِ رَبِّي شَيْءٌ” âyetinde Allah (c.c.) bizzat kendi için “مِثْلٍ” kelimesini zikrettiği aktarılmıştır. İbn Ebî Dâvûd; “Hiçbir şey Rabbim gibi değildir” anlamına gelen “بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ” şeklindeki ayetle ilgili olarak, bu âyetin imam mushafta ve çeşitli merkezler gönderilen mushaflarda bu şekilde yazılı olduğunu ve bunun Arapçaya uygun olduğunu söylemiştir. Bunun yansı bu âyetin “بِمِثْلِ مَا” şeklinde yazılmasına ne Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ashâbı ne de gönderilen merkezlerdeki şehir halkından kimsenin itirazı olmadığını aktarmıştır. Bunun yanı sıra Yüce Allah’ın kitabı ve namazın sünnetleri hususunda ashâbın hata ettiklerini düşünmek de kabul edilebilir bir durum değildir.⁵⁴⁶

İbn Abbâs “وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَأَمْنًا بِهِ” (Âl-i İmrân 3/7) âyetini “وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ وَيَقُولُ الرَّاسِخُونَ ءَمْنًا بِهِ” şeklinde rivâyet etmiştir.⁵⁴⁷

İbn Abbâs’ın “يَا حَسْرَةَ الْعِبَادِ” (Yâsîn 36/30) şeklinde okuduğu âyet, Hz. Osman mushaflarında “يُحْسِرَةً عَلَى الْعِبَادِ” şeklinde okunmuştur.⁵⁴⁸

İbn Abbâs’ın kıraatinde “فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا” (Bakara 2/158) âyeti “فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ” şeklinde okunmuştur.⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 86-87.

⁵⁴⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 86.

⁵⁴⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 85.

İbn Abbâs'ın “ إِنَّ الصَّافَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا ” (Bakara 2/158) âyetini “ إِنَّ الصَّافَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ ” (Bakara 2/157) ve “ إِنَّ الصَّافَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ ” (Bakara 2/157) şeklinde okuduğuna dair iki rivâyet bulunmaktadır. Bakara 2/157. âyet olarak geçen bu âyet Hz. Osman mushaflarında Bakara 2/158. âyetin bir bölümüdür. İbn Ebî Dâvûd bu âyetteki “فِيهَا” kelimesindeki “هَا” zamirinin haccı ifade ettiğini söylemiştir.⁵⁵⁰

İbn Abbâs'ın kıraatinde “وَشَاوَرَهُمْ فِي بَعْضِ الْأَمْرِ” (Âl-i İmrân 3/159) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “وَشَاوَرَهُمْ فِي الْأَمْرِ” şeklinde yazılmaktadır. “İş hakkında onlarla istişare edin.” şeklinde olan âyetin anlamı İbn Abbâs'ın kıraatinde “Bazı işlerde onlarla istişare et.” şeklindedir.⁵⁵¹

2.1.5.4. Aynı veya Yakın Anlamlı Kelimelerin Birbirinin Yerine Kullanılması

İbn Abbâs “إِذَا جَاءَ فَتْحُ اللَّهِ وَالنَّصْرُ” (Nasr 110/1) âyetini “إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ” şeklinde rivâyet etmiştir.⁵⁵² İbn Abbâs'ın kıraatinde “نَصْرُ” ve “فَتْحُ” kelimeleri yer değiştirmekle birlikte âyetin muhtevasını değiştirecek bir fark meydana gelmemiştir. “Allah'ın zaferi ve fetih geldiğinde” şeklinde olan âyetin anlamı İbn Abbâs'ın kıraatinde “Allah'ın fethi ve zaferi geldiğinde” şeklindedir.

İbn Abbâs “وَإِنْ عَزَمُوا السَّرَاحَ” (Bakara 2/227) âyetini “وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلُقَ” şeklinde rivâyet etmiştir.⁵⁵³ İbn Abbâs'ın kıraatinde “الطَّلُقَ” kelimesi yerine “السَّرَاحَ” kelimesi kullanılmıştır. “Ve eğer serbest bırakmaya karar verirlerse” şeklinde olan âyetin anlamı “Ve boşanmaya karar verirlerse” şeklinde değişmiştir.

⁵⁴⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 83.

⁵⁵⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 83.

⁵⁵¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 85.

⁵⁵² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 93.

⁵⁵³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 86.

İbn Abbâs “وَأَقِيمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلْبَيْتِ” (Bakara 2/196) âyetini “*Hac ve umreyi Allah rızası için tamamlayın.*” şeklinde okumuştur.⁵⁵⁴ “*Hac ve umreyi yerine getirin*” şeklindedir.

2.1.5.6. Farklı Fiil ve İsim Kalıplarının Kullanılması

İbn Abbâs’ın “أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا” (Bakara 2/202) olarak okuduğu âyet, Hz. Osman mushaflarında “أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا” şeklindedir. İbn Abbâs “كَسَبُوا” kelimesini “اَكْتَسَبُوا” olarak okumuştur. Her iki okuyuşta da âyetin manası aynı olup “*İşte onlara, kazandıklarından bir pay vardır.*” şeklindedir. A‘meş de bu şekildeki kıraatle okumuştur.⁵⁵⁵

İbn Abbâs “إِنَّمَا ذَلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ” (Âl-i İmrân 3/175) âyetini “*İnma dalkum şşaytan uhuwuf uliayehu*” şeklinde “يُخَوِّفُ” kelimesi yerine “يُخَوِّفُكُمْ” olarak okumuştur.⁵⁵⁶

2.1.5.7. Farklı Edatların Kullanılması

İbn Abbâs’ın “كَأَنَّكَ حَفِيٌّ بِهَا” (A‘râf 7/187) şeklinde okuduğu âyet,⁵⁵⁷ Hz. Osman mushaflarında farklı harfî cer kullanılarak “كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا” şeklindedir.

2.1.6. Abdullah b. ez-Zübeyr’in Mushafı

Asıl adı, Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm el-Kureşî’dir. (ö. 73/692) Hz. Ebûbekir’in torunu olup Hz Osman’ın yaptırdığı tashih faaliyetinin komisyonunda bulunmuştur.⁵⁵⁸

⁵⁵⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 85.

⁵⁵⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 85.

⁵⁵⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 84.

⁵⁵⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 86.

⁵⁵⁸ Hakkı Dursun Yıldız, “Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 145.

2.1.6.1. Mütevâtir Kıraatlere Uyan Okuyuşları

Abdullah b. Zübeyr (En'âm 6/105) âyeti ile ilgili “دَارَسْتُ” şeklinde okuyanların olduğunu hâlbuki “دَرَسْتُ” şeklinde okunması gerektiğiyle ilgili bir rivâyet bulunmaktadır. Hz. Osman mushaflarında bu âyet “دَرَسْتُ” şeklinde yazılmaktadır. Mekki ve Basriler de “دَارَسْتُ” şeklinde okumuş olup, İbn Amir ve Yakup “دَرَسْتُ”, geriye kalanlarsa “دَارَسْتُ” şeklinde okumuşlardır.⁵⁵⁹

2.1.6.2. Müdrec

İbn Zübeyr'den “لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ” ve “لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا” (Bakara 2/198) olmak üzere iki şekilde rivâyet edilen âyet, Hz. Osman mushaflarında “فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ” kısmı olmaksızın “لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا” şeklinde yazılmaktadır.⁵⁶⁰

İbn Zübeyr'in “فِي جَنَّتٍ يَتَسَاءَلُونَ ٤٠ عَنْ الْمَجْرِمِينَ ٤١ مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ ٤٢” (Müdesir 74/40- 42) âyetlerini “فِي جَنَّتٍ يَتَسَاءَلُونَ يَا فَلَانُ مَا سَلَكَكَ فِي سَقَرٍ” şeklinde okuduğu rivâyet edilmiştir.⁵⁶¹

İbn Zübeyr “وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ” (Âl-i İmrân 3/104) âyetini “وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيَسْتَعِينُونَ بِاللَّهِ” şeklinde rivâyet etmiştir.⁵⁶² Hz. Osman mushaflarında bu âyet “وَيَسْتَعِينُونَ بِاللَّهِ عَلَى مَا أَصَابَهُمْ” kısmı olmaksızın yazılmaktadır.

⁵⁵⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 92; Abdülfettâh Abdülganî el-Kâdî, *Budurul Zahire fîl Kıraatil Aşr*.

⁵⁶⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 92.

⁵⁶¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 93.

⁵⁶² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 94.

2.1.6.3. Farklı Fiil ve İsim Kalıplarının Kullanılması

İbn Zübeyr (Gaşiye 88/4) ve (Karia 101/11) âyetlerini “حَمِيَّة” şeklinde okuyanların bulunduğunu fakat “حَامِيَّة” şeklinde okunması gerektiğini rivâyet etmiştir.⁵⁶³ Hz. Osman mushaflarında bu âyetler “حَامِيَّة” ve “حَامِيَّة” şeklinde yazılmaktadır.

2.1.6.4. Siga farklılıkları

İbn Zübeyr “فَيُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا أَسْرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ نَادِمِينَ” (Mâide 5/52) âyetini “فَيُصْبِحُ الْفُسَاقُ” şeklinde rivâyet etmiştir. İbn Zübeyr’in kıraatinde âyetin “فَيُصْبِحُوا” kısmı “فَيُصْبِحُ الْفُسَاقُ” şeklindedir. Bu okuyuşu Hz. Ömer’den öğrenmiş olabileceği rivâyetlerde bildirilmiştir.⁵⁶⁴

2.1.6.5. Farklı Edatların Kullanılması

İbn Zübeyr’in mushafında “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” (Fâtiha 1/7) âyeti “صِرَاطَ مَنْ أَنْعَمْتَ” şeklinde “الَّذِينَ” kelimesi yerine “مَنْ” kelimesi kullanılmıştır. Hz. Ömer de bu şekilde okumuştur.⁵⁶⁵

2.1.6.7. Hazf ve Ziyade

Abdullah b. Zübeyr’in mushafında “وَحَرَّمَ” (Enbiya 21/95) kelimesi “وَحَرَمَ” şeklinde yazılmaktadır.⁵⁶⁶

2.1.7. Abdullah b. Amr'ın Mushafı

Asıl adı Ebû Muhammed Abdullâh b. Amr b. el-Âs el-Kureşî’dir (ö. 65/684-85). En çok hadis bilen sahâbe olarak zikredilmekle birlikte rivâyet ettiği hadis sayısı 700 kadardır.⁵⁶⁷

⁵⁶³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 92.

⁵⁶⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 93.

⁵⁶⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 93; Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne ‘an me‘âni’l-kırâ’ât*, 126.

⁵⁶⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 92.

⁵⁶⁷ M. Yaşar Kandemir, “Abdullah b. Amr b. Âs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 85.

Bu mushafla ilgili Ebû Dâvûd'da şöyle bir rivâyet aktarılmaktadır:

Şuayip b. Şuayb b. Muhammed b. Abdullah b. Amr b. el As 'ın Ebûbekir b. Ayyaş'a bir mushaf gösterdiği ve bu mushafın Abdullah b. Amr b. As'a ait olduğu aktarılmaktadır. Ebûbekir b. Ayyaş bu mushafla ilgili olarak, bildiği kıraatlere aykırı olan bazı kıraatleri gördüğünden bahsetmiştir. Ebûbekir b. Ayyaş'ın babasının da bu mushaf hakkında bildiği kıraatlerden farklı olduğunu söylediği aktarılmıştır.⁵⁶⁸ İbn Amr vahiy kâtipliğiyle bilinen sahâbîlerdendir. Ona dair bir okumaya rastlanılmamakla birlikte İbn Davud eserinde ondan bahsetmektedir.

2.1.8. Hz. Âişe'nin Mushafı

Asıl adı Ümmü'l-mü'min in Âişe bint Ebî Bekr es-Sıddîk el-Kureşîyye'dir. (ö. 58/678) Hz. Ebû Bekir'in kızı olup Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ise eşidir. İlmi yönden çok bilgili olup özellikle Hz. Peygamber'den (s.a.v.) çok sayıda hadis rivâyet etmesiyle tanınmaktadır.⁵⁶⁹ Aktardığı okuma şekilleri başkaları tarafından da okunmuştur. Bu mushafın var olup olmadığı konusunda farklı söylemler olmuştur. Bununla ilgili olarak Arthur Jeffery, İbni Ebû Davud'un kendisi için hazırladığı eserinde Hz. Âişe'nin mushafıyla ilgili olarak Hz. Osman ve komitesi tarafından yanlışlıkla ihmal edildiğine inandığı ve bazı küçük ayrıntıların eklenmesinde ısrar ettiği bu metnin, standart Hz. Osman metninin bir kopyasına atıfta bulunduğunu söylemektedir. Hz. Âişe'den kendi kitabını onun mushafına göre düzenlemek isteyen kişinin ondan mushafını göstermesini istediğinden bahsedip, bu mushafının bir tür kronolojik sıraya göre düzenlenmiş Hz. Osman metnin bir kopyası olduğuna işaret ettiğini söylemiştir.⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 93-94.

⁵⁶⁹ Mustafa Fayda, "Âişe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 201.

⁵⁷⁰ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 231.

2.1.8.1. Müdrec

Hiz. ÂiŖe'nin muŖhafında “حَفِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ” (Bakara 2/238) âyeti, “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى وَصَلَاةِ الْعَصْرِ وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ” Ŗeklinde yazılmaktadır. İbn Hâleveyh'e göre bu kıraat Ŗâz olup Hiz. ÂiŖe, Hiz. Hafsa, İbn Abbas ve bir topluluk bu Ŗekilde okumuŖtur.⁵⁷¹ Hiz. Osman muŖhaflarında “وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى” kavramı, “orta namaz” anlamında müphem bir kavram olarak karŖımıza çıkarken bunu müfessir ve fakihler ikindi namazı olarak yorumlamıŖlardır. Buna dayanak olarak ise müdrec olarak tefsir kabilinden olan bu rivâyetleri delil olarak kullanmıŖlardır.

2.1.8.2. Hazf ve Ziyade

Hiz. ÂiŖe'nin muŖhafında “إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ” (Ahzâb 33/56) âyetindeki “وَالَّذِينَ يُصَلُّونَ الصُّفُوفَ الْأُولَى” yazılmıŖtır.⁵⁷² Bu okuyuŖun yanı sıra “يُصَفُّوْا” ve “يُصَلُّونَ” Ŗeklinde olan okuyuŖlar da bulunmaktadır.⁵⁷³

2.1.8.3. Aynı veya Yakın Anlamlı Kelimelerin Birbirinin Yerine Kullanılması

Hiz. ÂiŖe'nin muŖhafında “حَصَبٌ” (Enbiya 21/98) kelimesi “حَطَبٌ” Ŗeklindedir. Hiz. Ali, İbn Zübeyr ve baŖkaları da bu Ŗekilde okumuŖtur.⁵⁷⁴ “حَصَبٌ” kelimesi “odun yakıt malzemesi”, “حَطَبٌ” kelimesi de aynı Ŗekilde “odun” anlamlarındadır. Bu yüzden âyetin içerdiki anlamda bir deęiŖiklik hasıl olmayıp âyetin anlamı “Hiç Ŗüphesiz siz ve Allah'tan baŖka kulluk ettikleriniz cehennem odunusunuz.” Ŗeklindedir.

⁵⁷¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü'Ŗ-Ŗâzze*, 33.

⁵⁷² İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 94-95.

⁵⁷³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 95; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 233.

⁵⁷⁴ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 16/411; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'an*, 2/212; Mevsû'atu't-tefsîri'l-me'sûr, 14/664/49746; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 232.

2.1.8.4. Farklı Kelimelerin Kullanılması

Hiz. ÂiŖe'nin mushafında “بُظْنِيْن” (Tekvir 81/24) kelimesi “بُظْنِيْن” Ŗeklindedir. İbn Mes'ûd, İbn Abbas ve baŖkaları da bu Ŗekilde okumuŖtur.⁵⁷⁵ “بُظْنِيْن” kelimesi “kiskanç, çok tutumlu, cimri” anlamlarına gelirken “بُظْنِيْن” kelimesi ise “güvenilmez” anlamına gelmektedir.

2.1.8.5. Zamir Farklılıkları

Hiz. ÂiŖe'nin mushafında “رُكُوبُهُمْ” (Yâsin 36/72) kelimesi “رُكُوبُهُمْ” Ŗeklindedir. Ubey b. Ka'b da bu Ŗekilde okumuŖtur.⁵⁷⁶

2.1.8.6. Farklı Fiil ve İsim Kalıplarının Kullanılması

Hiz. ÂiŖe'nin mushafında “يُطَوَّقُونَهُ” (Bakara 2/184) kelimesi “يُطَوَّقُونَهُ” Ŗeklindedir. İbn Mücâhid ve İbn Abbas da bu Ŗekilde okumuŖ olup “يُطَوَّقُونَهُ” olarak okuyanlarda mevcuttur.⁵⁷⁷

Hiz. ÂiŖe'nin mushafında “إِنْتَأَى” (Nisâ 4/117) kelimesi “إِنْتَأَى” Ŗeklindedir. İbn Abbas da bu Ŗekilde okumuŖ olup “أَوْتَأَى”, “وُتَوْنَا”, “أَتْنَا” Ŗekillerinde okuyanlarda bulunmaktadır.⁵⁷⁸

2.1.8.7. Siga Farklılıkları

Hiz. ÂiŖe'nin mushafında “يُؤْتُونَ مَا آتَوْا” (Mümünun 23/60) âyeti “يَأْتُونَ مَا آتَوْا” Ŗeklindedir. İbn Abbas, Katade ve Nakha da bu Ŗekilde okumuŖtur.⁵⁷⁹

⁵⁷⁵ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 233.

⁵⁷⁶ Ferrâ', *Kitâbun fihî Luğâtu'l-Kur'an*, 121; Ebû 'Ubeyd, *Fedâ'ilu'l-Kur'an*, 310; Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'an*, 2/381; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 233.

⁵⁷⁷ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 232.

⁵⁷⁸ Ebû Muḥammed 'Abdurrahman b. Muḥammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, thk. Sa'd b. 'Abdullâh el-Ḥamîd ve Ḥâlid b. 'Abdurrahman el-Cerîsî (b.y.: Metâbi'u'l-Ḥamîdî, 1427/2006), 4/680/17371; Ebû Ḥayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî't-Tefsîr*, 4/69; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 232.

⁵⁷⁹ Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'an*, 2/238; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî et-Taberî, *Camîu'l-Beyan an Tefsiri Âyi'l-Kur'an* (Mekke: Daru't-Terbiyeti ve't-Turasi, t.y.),

Hiz. ÂiŖe'nin muŖhafında “مَلِكٌ” (Fâtîha 1/3) kelimesi “مَلِكٌ” Ŗeklindedir. Medine ehli, Ümmü Seleme ve Sâd b. Ebî Vakkas da bu Ŗekilde okumuŖtur.⁵⁸⁰

2.1.8.8. Fiil-Meful Kalıplarının Yer DeđiŖtirmesi

Hiz. ÂiŖe'nin muŖhafında “وَالصَّبُّونَ” (Mâide 5/69) kelimesi “وَالصَّبُّونَ” Ŗeklindedir. Ubey b. Ka'b ve baŖkaları da bu Ŗekilde okumuŖtur. (Ancak bu yalnızca buradaki dil bilgisi hatasını fark ettiği anlamına da gelebilir.)⁵⁸¹

2.1.8.9. Farklı Kelimelerin Kullanılması

Hiz. ÂiŖe'nin muŖhafında “عَلَيْهِمْ” (İnsan 76/21) kelimesi “عَلَيْهِمْ” Ŗeklindedir.⁵⁸²

Hiz. ÂiŖe “بِظَنِّينَ” (Tekvir 81/24) kelimesini “بِظَنِّينَ” Ŗeklinde okumuŖtur. İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Zeyd b. Sâbit ve baŖkaları da bu Ŗekilde okumuŖtur.⁵⁸³

2.1.9. Hiz. Hafsa MuŖhafı

Asıl adı, Ümmü'l-mü'min in Hafsa bint Ömer b. el-Hattâb el-Adeviyye'dir. (ö. 45/665) Hiz. Ömer'in kızı olup Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) ise eŖidir.⁵⁸⁴ Kendi Ŗahsi muŖhafı dıŖında daha sonraları “Hafsa muŖhafı” diye de adlandırılmıŖ olan Hiz. Ebûbekir döneminde cem' edilen muŖhafın ona intikal ettiği bilinmektedir. Hiz. Osman'ın istinsâh faaliyetinde kullanılmak için iade edilmek sûretiyle Hiz. Hafsa'dan muŖhaf aldığı daha sonra söz verildiği üzere iade edildiği bilinmektedir. Burada zikredilen muŖhaf isim benzerliği dıŖında bu muŖhaftan farklı olup Hiz. Osman'ın istinsâhta kullandığı muŖhaf,

7: 19/46; İbn Vehb, *Tefsîru'l-Kur'an mine'l-Câmi'*, 3/47/95; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 232.

⁵⁸⁰ Taĥâvî, *Ŗerĥu MuŖkili'l-âŖâr*, 14/5; Ebû'l-Faẓl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muĥammed el-Ĥudayrî es-Süyûtî, *ed-Durru'l-Menşûr* (Beyrut: y.y., t.y.), 1/37; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 232.

⁵⁸¹ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 232.

⁵⁸² İbn 'Atiyye, *el-Muĥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 6/123; Ebû Ĥayyân, *el-Baĥru'l-Muĥît fî't-Tefsîr*, 10/366; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 233.

⁵⁸³ İbn 'Atiyye, *el-Muĥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 6/127; Taĥâvî, *Ŗerĥu MuŖkili'l-âŖâr*, 14/246/5599; Neĥĥâs, *İ'râbu'l-Kur'an*, 5/102.

⁵⁸⁴ M. YaŖar Kandemir, “Hafsa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 119.

Hiz. Ebûbekir'den aktarılan mushaftır. Hiz. Hafsa'nın bunun dışında bir köleye kendine ait bir mushaf yazdırıldığı rivâyet edilmiştir.

Hiz. Osman muhaflarında “حَفِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ” (Bakara 2/238) şeklinde yazılan âyetin, Hiz. Hafsa'nın mushafında “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ” şeklinde yazıldığı rivâyet edilmiştir. Bu durumla ilgili olarak Übey b. Ka'b yahut Zeyd b. Sabit'e Hiz. Hafsa'nın mushafında “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى” âyetinde “وَصَلَاةِ الْعَصْرِ”nin de yazılı olduğunu söyleyen birine cevap olarak, Hiz. Hafsa'nın doğru söylediği, orta namazın öğle namazı olduğu, ardından ise ikinci namazının vaktinin geldiğini ile ilgili bir rivâyet aktarılmaktadır.⁵⁸⁵

2.1.10. Hiz. Ümmü Seleme Mushafı

Asıl adı, Ümmü Seleme Hind bint Ebî Ümeyye Süheyl (Huzeyfe) b. Mugîre el-Kureşîyye el-Mahzûmiyye (ö. 62/681) olup Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) eşlerindendir.⁵⁸⁶

Peygamberimizin eşlerinin mushaflarıyla ilgili rivâyetlerin hepsi birbirine benzemekte ve birçok varyasyonu bulunmaktadır. Hiz. Âişe, Hiz. Hafsa ve Hiz. Ümmü Seleme ile ilgili aktarılan rivâyetlerin tümünde rivâyet edenler değişse de olay aynı şekilde devam edip sonuçlanmaktadır.

Ebû Tahir, İbn Nâfi', Davut b. Kays ve Ümmü Seleme'nin azatlısı Abdullah b. Rafî vasıtasıyla Ümmü Seleme'nin Abdullah'tan kendisi için bir mushaf yazmasını istediğini ve “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى” âyetine gelince kendisine haber vermesini istediğini aktarmıştır. Abdullah ise o âyete gelince ona haber verdiğini ve âyetin “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى” şeklinde yazdırıldığını zikretmiştir.

⁵⁸⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 95-92.

⁵⁸⁶ M. Yaşar Kandemir, “Ümmü Seleme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 328.

Yani Hz. Ümmü Seleme'ye ithaf edilen mushafta da “وَصَلَاةَ الْعَصْرِ” kısmı ziyade olarak “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَصَلَاةِ الْعَصْرِ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ” (Bakara 2/238) şeklinde yazılmıştır.⁵⁸⁷

2.1.11. Zeyd b. Sâbit

Asıl adı Ebû Hârice (Ebû Saîd) Zeyd b. Sâbit b. Dahhâk el-Hazrecî en-Neccârî (ö. 45/665) olup sahâbe neslindedir.⁵⁸⁸ Arthur Jeffery'in *Materials for the history of the tex of the Kur'ân* adlı eserinde konu edindiği mushaflardan biri de ona aittir. Arthur Jeffery; İbnü'l-Anbar'ın Kitabü'l Mesahif'inde Zeyd b. Sâbit'e ait mushafın bilgilerini sıraladığını söylemiştir.⁵⁸⁹

Zeyd b. Sâbit “أَتَحَاجُّونَا” (Bakara 2/139) kelimesini “أَتَحَاجُّونَا” şeklinde okumuştur. İbn Mes'ûd ve Hasan-ı Basrî de bu şekilde okumuştur.⁵⁹⁰

2.1.11.12. Şâz Kıraatler

Zeyd b. Sâbit “جَنَّتْ عَدْنٌ يَدْخُلُونَهَا” (Nahl 16/31) âyetini “جَنَّتْ عَدْنٌ يَدْخُلُونَهَا” şeklinde okumuştur. Bu okuyuş İbn Hâleveyh'e göre şâzdır.⁵⁹¹

Zeyd b. Sâbit “ذُرِّيَّةٌ مِّنْ حَمَلْنَا” (İsrâ 17/3) âyetini “ذُرِّيَّةٌ مِّنْ حَمَلْنَا” şeklinde, İbn Mücâhid ise ref ile “ذُرِّيَّةٌ مِّنْ حَمَلْنَا” şeklinde okumuştur. İbn Hâleveyh'e göre bu kıraat şâzdır.⁵⁹²

⁵⁸⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 98.

⁵⁸⁸ Bünyamin Erul, “Zeyd b. Sâbit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 321.

⁵⁸⁹ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 70.

⁵⁹⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakaîki Gavâmiği't-Tenzîl*, 1/197; Ebû'l-Munzir Seleme b. Muslim b. İbrâhîm es-Şuhârî, *el-İbâne fî'l-Luğati'l-'Arabîyye*, thk. 'Abdulkerîm Halîfe vd. (Meskat: y.y., 1420/1999), 1/157.

⁵⁹¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 116.

⁵⁹² İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 119.

2.1.11.2. Hazf ve Ziyade

Zeyd b. Sâbit “لَا تُصِيبَنَّ” (Enfâl 8/25) kelimesini “لَتُصِيبَنَّ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve başkaları da bu şekilde okumuştur.⁵⁹³

Zeyd b. Sâbit “يَتَسَنَّنَ” (Bakara 2/259) kelimesini “يَتَسَنَّنَ” şeklinde okumuştur.⁵⁹⁴

2.1.11.3. Birbirinin Yerine Kullanılan Tekil-Çoğul Kelimeler

Zeyd b. Sâbit “فَرُّهُنَّ” (Bakara 2/283) kelimesini “فَرُّهُنَّ” şeklinde okumuştur. “فَرُّهُنَّ” kelimenin cemi haliyken “فَرُّهُنَّ” ise mastar halidir. Bu şekilde okuyan başkaları da bulunmaktadır.⁵⁹⁵

Zeyd b. Sâbit “أَخَوَيْكُمْ” (Hucurât 49/10) kelimesini “إِخْوَانِكُمْ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd, Hasan, Asım, Cahderî (ö. 128/746) İbn Sîrîn ve Hz. Ali de bu şekilde okumuştur. Zeyd b. Sâbit “أَخَوَيْكُمْ” şeklinde tesniye olan kelimeyi “فِعْلَانِ” sigası üzerine cem olarak okumuştur. Ebû Amr ise bu kelimeyi “أَخَوَيْكُمْ” şeklinde okumuştur.⁵⁹⁶

2.1.11.4. Siga Farklılıkları

“لَاؤُلْنَا وَأُخْرْنَا” (Mâide 5/114) kelimesini Zeyd b. Sâbit “لَاؤُلْنَا وَأُخْرْنَا” şeklinde okumuştur. İbn Muhaysin ve Cahderî de bu şekilde okumuştur. “لَاؤُلْنَا”⁵⁹⁷ “sonuncu” anlamına gelip, intiha anlamını barındırmaktadır. “أُخْرْنَا” kelimesi ise “farklılık” anlamını anlamına gelmekte olup cemisi ise “أُخْرْنَا” şeklinde “ر”nın fethasıyla gelmektedir.

⁵⁹³ İbn ‘Aîyye, *el-Muḥarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 6/39.

⁵⁹⁴ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vili ‘Âyi’l-Kur’ân*, 4/602; Ebû ‘Ubeyd, *Feḍâ’ilu’l-Kur’ân*, 287.

⁵⁹⁵ Süyûtî, *ed-Durru’l-Menşûr*, 2/125; Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vili ‘Âyi’l-Kur’ân*, 5/123.

⁵⁹⁶ İbn Cinnî, *el-Muḥteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâzi’l-Kırâ’ât ve’l-İdâhi ‘anhâ*, 2/327; İbn ‘Aîyye, *el-Muḥarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 6/105; Ebû Hayyân, *el-Baḥru’l-Muḥîṭ fî’t-Tefsîr*, 9/516.

⁵⁹⁷ İbn ‘Aîyye, *el-Muḥarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 6/30.

2.1.11.5. Farklı Kalp Kullanılması

“بَيْسٍ” (A’râf 7/165) kelimesini Zeyd b. Sâbit “بَيْسٍ” şeklinde okumuştur. Bu okuyuş Basra ve Kûfe okuyuşlarında çeşitli şekillerde geçmektedir.⁵⁹⁸

2.1.11.6. Farklı Kelimelerin Kullanılması

Zeyd b. Sâbit “بُظَيْنٍ” (Tekvir 81/24) kelimesini “بُظَيْنٍ” şeklinde okumuştur. İbn Mes’ûd, İbn Abbas, Hz. Âişe ve başkaları da bu şekilde okumuştur.⁵⁹⁹

2.1.11.7. Ferşi Farklılıklar

Zeyd b. Sâbit “التَّابُوتُ” (Bakara 2/248) kelimesini “التَّابُوتُ” şeklinde okumuştur. Ubey b. Ka’b da bu şekilde okumuştur.⁶⁰⁰

2.1.12. Enes b. Mâlik

Asıl adı; Ebû Hamza Enes b. Mâlik b. Nadr el-Ensârî (ö. 93/711-12) olup en fazla hadis rivâyet eden sahâbelerdendir.⁶⁰¹ Arthur Jeffery’in *Materials for the history of the text of the Kur’ân* adlı eserinde konu edindiği mushaflardan biri de onun mushafıdır.⁶⁰²

⁵⁹⁸ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 5/220; Ebû Manşûr Muhammed b. Aḥmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, thk. Muhammed ‘Avd Mir‘ab (Beyrut: Dâru İḥyâi’t-Turâṣi’l-‘Arabî, 2001), 13/73.

⁵⁹⁹ Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, 11/321; İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 6/127; Ebû’l-Faḍl Muhammed b. Mukerrem b. ‘Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfi ‘î İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 13/261; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 225.

⁶⁰⁰ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, 1/54; Kurtubî, *el-Câmi’ li-Âḥkâmi’l-Kur’ân*, 3/248; Ebû ‘Abdullâh Sufyân b. Sa’îd b. Mesrûk el-Kûfî Sufyân eş-Şevrî, *Tefsîru’s-Şevrî*, thk. Ebû Ca’fer Muhammed (Beyrut: y.y., 1403/1983), 70.

⁶⁰¹ İbrahim Canan, “Enes b. Mâlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 234.

⁶⁰² Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 69.

Enes b. Mâlik “يَخْطَفُ” (Bakara 2/20) âyetini “يَخْطَفُ” şeklinde okumuştur. İbn Kesir, Ebû Amr, Kisai, İbn Amr, Hz. Âişe, İbn Abbas, İbn Mes‘ûd da bu şekilde okumuştur. Bu kıraati İbn Hâleveyh şâz olarak nitelendirmiştir.⁶⁰³

2.1.12.1. Müdrec

Enes b. Mâlik’in mushafında “قُلْ هُوَ أَذَى فَأَعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ” (Bakara 222) âyeti, “وال تقربوا النساء في محيضهن واعتزلوهن حتى يتطهرن” şeklinde geçmektedir.⁶⁰⁴ “De ki: O rahatsız eden bir şeydir, o halde kadınlar hayız halindeyken onlardan ayrılın ve onlar temizlenmedikçe onlara yaklaşmayın” şeklinde olan âyetin anlamı Enes b. Mâlik’in rivâyetinde “Kadınlara hayız halinde yaklaşmayın ve temizlenene kadar onlardan uzak durun.” şeklindedir.

2.1.12.2. Hazf ve Ziyade

Enes b. Mâlik “أَنْ لَا يَطُوفَ بِهِمَا” (Bakara 2/258) âyetini “أَنْ يَطُوفَ بِهِمَا” şeklinde okumuştur. Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve İbn Abbâs da bu kıraatle okumuştur. İbn Hâleveyh bu okuyuşların hepsini şâz olarak nitelendirmiştir.⁶⁰⁵

2.1.13. Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe’nin Mushafı

Asıl adı; Mevlâ Ebî Huzeyfe Sâlim b. Ubeyd (Ma‘kıl) b. Rebîa (ö. 12/633) olup sahâbîlerdendir. Hâfızasının kuvvetli olması, Kur’ân’ı iyi bilmesi ve güzel okumasıyla tanınan sahâbîlerdendir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu vasıflarından ötürü Kur’ân’ın öğrenilmesinde tavsiye ettiği dört kişiden biridir.⁶⁰⁶

⁶⁰³ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 15.

⁶⁰⁴ İbn Atiyye, *Muharrerü’l-Vecîz*, 1: 298.

⁶⁰⁵ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 27.

⁶⁰⁶ Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Fedâilu’s-Şahâbe*, thk. Vaşıyyullâh Muhammed ‘Abbâs (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1404/1983), 1/390/591; Mehmet Özşenel, “Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 49; Buḥârî, *Şaḥîḥu’l-Buḥârî*, 1/246/660.

Mevlâ Ebî Huzeyfe Sâlim “تَنْسِبُهَا” (Bakara 2/106) kelimesini “تَنْسِبُهَا” şeklinde okumuştur.⁶⁰⁷

2.2.ŞAHSÎ MUSHAF SAHİP TABİİNLER

Tâbiî kelimesi sözlükte; “تَبِعَ” kökünden türetilmiş ismi mensup bir kelime olup “Birinin peşinden gitmek görüşlerini benimsemek.” anlamlarına gelmektedir Tâbiîn ise bu kelimenin çoğul hali olup terim olarak “Sahâbeyi gören ve Müslüman olarak ölen ikinci nesil” için kullanılan isimdir. Tâbiînleri gören ve onlarla görüşen kişilere ise tebeut tabiîn denilir.⁶⁰⁸

Tâbiînler hakkında âlimler farklı şekillerde tasnifler yapmışlardır. Bunlardan Müslim’in tasnifi şu şekildedir:

Kibârı-ı tabiîn: Büyük sahâbîlerden hadis rivâyetinde bulunan tabiînlere denilmektedir. Saîd b. el-Müseyyeb (ö.94/712) bunlardandır.

Mütevâsıt-ı tabiîn: Sahâbe ve tabiînlerden rivâyetlerde bulunan orta yaşlı tabiînlerdir. Hasan el-Basrî (ö.110/728) ve İbn Sîrin (ö.110/728) bunlardandır.

Siğar-ı tabiîn: Genç yaştaki sahâbelerden nakilde bulunan genç tabiînlere denilmektedir. A‘meş (ö.148/765) bunlardandır.⁶⁰⁹

İbn Ebî Davud’un esrine yer verdiği şahsi mushafa sahip tâbiînler; “Ubeydullah b. Ömer, Atâ b. Ebî Rebâh, İkrime, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, Esved b. Yezîd, Alkame b. Kays, Muhammed b. Ebî Mûsâ, Hittan b. Abdillâh er-Rukkâşî, Sâlih b. Keysân, Talha b. Musarriif, Süleymân b. Mihrân el-A‘meş ”tir.⁶¹⁰ Bunun yanı sıra burada geçmeyen fakat mushafı olan bir kaç isme daha değinilecektir.

⁶⁰⁷ İbn ‘Aţîyye, *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 1/193; Ferrâ’, *Me‘ânî’l-Kur‘ân*, 1/64; eş-Şa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, 1436/2015, 4/19.

⁶⁰⁸ Talat Koçyiğit (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1985), 411.

⁶⁰⁹ Subhi Salih, *Ulûmu’l-hadis ve Mustalahuh*, trc. Mehmet Yaşar Kandemir (Ankara, 1973), 167-168.

⁶¹⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 98-102.

2.2.1. Ubeyd b. Umeyr el-Leysî Mushafı

Ubeyd b. Umeyr Kur'an'dan ilk nazıl olan âyetlerin “سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَكَ” (Âlâ 87/1-2) olduğunu rivâyet etmiştir. Hz. Osman mushaflarında bu âyetler “سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى” (Âlâ 87/1-2) şeklinde geçmektedir.⁶¹¹

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “تَهَنُّوْا” (Nisâ 4/104) kelimesi “تَهَانُوْا” şeklindedir. “تَهَنُّوْا” kelimesi “bitkin düşmek, gevşeklik göstermek” anlamındadır.⁶¹² Âyetin anlamı ise “Düşman topluluğunu izlemekte gevşeklik göstermeyin.” şeklindedir.

2.2.1.1. Zamir Farklılıkları

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “بَيْنَهُمَا” (Duhân 44/38) kelimesi “بَيْنَهُنَّ” şeklindedir.⁶¹³

2.2.1.2. Hazf ve Ziyade

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “تَلْبِسُونَ” (Âl-i İmrân 3/71) kelimesi “تَلْبِسُوا” şeklindedir. Zaid b. Ali ve Ebû Nahik de bu şekilde okumuştur. Yahya b. Vessab ise “يَلْبِسُونَ” şeklinde şâz olarak okumuştur. Aynı âyetin “وَتَكْتُمُونَ” kelimesini ise Ubeyd b. Umeyr “وَتَكْتُمُوا” şeklinde okumuştur.⁶¹⁴

⁶¹¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 98; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 238.

⁶¹² Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî't-Tefsîr*, 4/54; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 237.

⁶¹³ Zemaḥşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâiki Ğavâmiḍi't-Tenzîl*, 4/280; Ebû Muḥammed Ḥuseyn b. 'Abdullâh et-Ṭîbî, *Futûḥu'l-Ġayb fî'l-Keşfi 'ân Kınâ'i'r-Rayb*, thk. İyâd Muḥammed el-Ġûc (b.y.: y.y., 1434/2013), 14/220; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 238; Âlûsî, *Rûḥu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*, 13/129.

⁶¹⁴ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 43; İbrahim b. İsmail el-İbârî İbyârî, *Mevsuet'ul Kur'aniyye* (Müessetü'l Sicli'l Arab, 1405), 5/140; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 237.

2.2.1.3. Müdrec

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى” (Bakara 2/238) kelimesi “وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى” şeklindedir. Ubey, Hafsa ve başkaları da bu şekilde okumuştur. Bu kıraat İbn Hâleveyh'e göre şâzdir.⁶¹⁵

2.2.1.4. Birbirinin Yerine Kullanılan Tekil-Çoğul Kelimeler

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “أَقْتَتَلُوا” (Hucurât 49/9) kelimesi “أَقْتَتَلَا” şeklindedir. Ubey ve İbn Mes'ûd da bu şekilde okumuştur.⁶¹⁶

2.2.1.5. Şâz Kıraatler

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “وَعَزَّيْ” (Sâd 38/23) kelimesi “وَعَزَّيْ” şeklindedir. İbn Mes'ûd ve Ebû Razin de bu şekilde okumuştur. İbn Haleveyh'e göre bu kıraat şâz olup Mesrûk (ö. 63/683 [?]), Ebû Vâil (ö. 82/701), Şekîk b. Seleme (ö. 82/701), Dahhâk ve Hasan Basrî de bu şekilde okumuştur.⁶¹⁷

2.2.1.6. Farklı Kalıp Kullanılması

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “تَجَلَّى” (Leyl 92/2) kelimesi “تَجَلَّى” şeklindedir. İbn Mes'ûd da bu şekilde okumuştur.⁶¹⁸

⁶¹⁵ Taberî, *Câmi' u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 4/366; İbn Hâleveyh, *Kıraatü'ş-Şâzze*, 33; 'Alâ' u'd-Dîn 'Alî b. Hisâmi'd-Dîn b. Kâdî Hân el-Kâdirî eş-Şâzelî el-Hindî el-Burhânfü'rî el-Muttaķî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, thk. Bekrî Hayyânî (b.y.: y.y., 1401/1981), 2/370/4273; eş-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1436/2015, 6/382; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 237.

⁶¹⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakaîki Gavâmiği't-Tenzîl*, 4/364; Tîbî, *Futûhu'l-Gayb fî'l-Keşfi 'ân Kınâ'i'r-Rayb*, 14/480; Ebû Muhammed Maĥmûd b. Aĥmed Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Şaĥîhi'l-Buĥârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-Arabî, t.y.), 1/209/31; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 238.

⁶¹⁷ İbn Hâleveyh, *Kıraatü'ş-Şâzze*, 193; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 237.

⁶¹⁸ Ebû Hayyân, *el-Baĥru'l-Muĥîţ fî't-Tefsîr*, 10/492; Ebu'l-Abbâs Şihâb ed-Dîn Aĥmed b. Yûsuf b. 'Abdiddâim es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Maşûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Aĥmed Muhammed el-Harrât (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, t.y.), 11/28; Muhammed Emin Hererî, *Tefsiru Hadaiki Ravh ve er-Reyhân fî Ravab-î Ulumul Kur'an* (Beyrut/Lübnan: Daru Tavki'Necat, 1421), 33: 32/62; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 238.

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “تَلَطَّى” (Leyl 92/14) kelimesi “تَلَطَّى” şeklindedir. İbn Mes‘ûd, Zaid b. Ali ve başkaları da bu şekilde okumuştur.⁶¹⁹

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “ظَلَّى” (Yâsîn 36/56) kelimesi “ظَلَّى” şeklindedir. İbn Mes‘ûd da bu şekilde okumuştur.⁶²⁰

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “غَشُوَّةٌ” (Bakara 2/7) kelimesi “غَشُوَّةٌ” şeklindedir. Bu kelime farklı şekillerde okunmuş olup Mufaddal Asım “غَشُوَّةٌ” olarak, Süfyan ve Ebû Reca “غَشُوَّةٌ” olarak, Hasan “غَشُوَّةٌ” olarak ve Tavus ise “غَشُوَّةٌ” olarak şâz şekilde okumuştur.⁶²¹ “غَشُوَّةٌ” kelimesi “örtü, kaplayan şey” anlamına gelirken “غَشُوَّةٌ” kelimesi ise mastar halidir.⁶²²

2.2.1.7. Siga farklılıkları

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “وَأَكُنْ” (Münafikun 63/10) kelimesi “وَأَكُنْ” şeklinde olup es-Sülemi de bu şekilde okumuştur.⁶²³

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “وَأَعْبَدِ الطُّغُوتِ” (Mâide 5/60) kelimesi “وَأَعْبَدِ الطُّغُوتِ” şeklindedir.⁶²⁴

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “وَقُودَهَا” (Bakara 2/24) kelimesi “وَقُودَهَا” şeklindedir.⁶²⁵

⁶¹⁹ Buḥârî, *Şaḥîhu'l-Buḥârî*, 4/1889; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/272; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 238.

⁶²⁰ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 193; İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, 366; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 237.

⁶²¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 12-13.

⁶²² Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, 8/145; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 237.

⁶²³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, 5/178; Yahyâ b. el-Huseyn b. İsmail el-Curcânî Yahyâ b. el-Huseyn eş-Şecerî, *Tertîbu'l-'Emâli'l-Ĥamîsiyye*, thk. Muḥammed Ḥasen Muḥammed Ḥasen İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), 2/93; Zemaḥşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâiki Ġavâmiḳi't-Tenzîl*, 4/544; Muḥammed b. 'Alî b. Muḥammed el-Yemenî eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* (Dımaşk: y.y., 1414), 5/279; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 238.

⁶²⁴ eş-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1436/2015, 11/418; Kurtubî, *el-Câmi' li-Âḥkâmi'l-Kur'ân*, 6/236; Ebû Ḥayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fi't-Tefsîr*, 4/308; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Maşûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, 4/336; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 237.

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “نُقِيمُ” (Kehf 18/105) kelimesi “يُقُومُ” şeklindedir.⁶²⁶

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “يَذُوقُونَ” (Duhân 44/56) kelimesi “يَذَاقُونَ” şeklindedir.⁶²⁷

2.2.1.8. Birden Fazla Şekli Bulunduran

Ubeyd b. Umeyr'in mushafında “زَيْنَ لَهُ سُوءٌ” (Fatır 35/8) kelimesi “زَيْنَ لَهُ سُوءٌ” şeklindedir. “زَيْنَ” kelimesi ile meçhul olan “زَيْنَ” kelimeleri yer değiştirirken, “سُوءٌ” yerine ise cemi' olan “أَسُوءٌ” kelimesi yazılmıştır. Bu âyeti “سُوءٌ” şeklinde okuyanlar da bulunmaktadır.⁶²⁸

2.2.2. Atâ b. Ebî Rebâh'ın Mushafı

Asıl adı, Ebû Muhammed Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kureşî (ö. 114/732) olup fıkıh, hadis ve tefsir alanlarında tanınmış bir isimdir. Habibe bint Ebû Nehrâ el-Fehriye'nin azatlısıdır. Ebû Nehrâ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* adlı eserinde bu şahsın Habîbe bint Meysere b. Ebî Haşîm'in azatlısı olduğunu zikretmiştir.⁶²⁹

2.2.2.1. Müdrec

Atâ b. Ebî Rebâh “لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ” (Bakara 2/198) âyetini “لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ” şeklinde okumuş olup İbn Abbas ve İbn Zübeyr'den de bu şekilde aktarılmıştır. Aynı âyetin

⁶²⁵ es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1436/2015, 1/191; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî, *el-Ba's ve'n-Nuşûr*, thk. 'Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: y.y., 1406/1986), 286/503; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 237.

⁶²⁶ İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 6/70; Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*, 11/66; Hererî, *Tefsîru Hadaiki Ravh ve er-Reyhân fî Ravab-i Ulumul Kur'an*, 33: 17/63; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 237.

⁶²⁷ Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an Hakaiki Gavâmiği't-Tenzîl*, 4/283; Ebû Hafş Sirâc ed-Dîn 'Omar b. 'Alî b. 'Âdil el-Hanbelî ed-Dimeşki en-Nu'mânî İbn 'Âdil, *el-Lubâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd ve 'Alî Muhammed Mu'avviğ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419/1998), 17/335; Hererî, *Tefsîru Hadaiki Ravh ve er-Reyhân fî Ravab-i Ulumul Kur'an*, 33: 26/397; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 238.

⁶²⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*, 11/344; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 237.

⁶²⁹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1326/1908), VII/199-200.

devamındaki “مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ” kısmını Atâ b. Ebî Rebâh “مِنْ رَبِّكُمْ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd ve İbn Abbas’ın okuyuşu da bu şekildedir.⁶³⁰

2.2.2.2. Şâz Kiraatler

Atâ b. Ebî Rebâh “وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ” (İsrâ 17/20) âyetini, nasb ile “وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ” şeklinde okumuştur. Bu kiraati İbn Hâleveyh şâz olarak nitelendirmiştir.⁶³¹

Atâ b. Ebî Rebâh “فَنَظَرُهُ” (Bakara 2/280) kelimesini “ه” si ile okumuştur. Aynı âyetteki “إِلَى مَيْسَرَةٍ” kelimesi de Atâ b. Ebî Rebâh ve Ebû Sirac tarafından kinaye “ه” si ile “إِلَى مَيْسَرَةٍ” şeklinde okunmuştur. Bu kiraatleri İbn Hâleveyh şâz olarak nitelendirmiştir.⁶³²

2.2.2.3. Hazf ve Ziyade

Atâ b. Ebî Rebâh “يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ” (Enfâl 8/1) âyetini “يَسْأَلُونَكَ الْأَنْفَالِ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd, Talha ve başkaları da bu şekilde okumuştur.⁶³³

Atâ b. Ebî Rebâh ve İbn Abbas “أُحِلَّتْ” (Nisâ 4/160) kelimesini “كَانَتْ أُحِلَّتْ” şeklinde okumuştur.⁶³⁴

Atâ b. Ebî Rebâh’ın mushafında “يُخَوِّفُكُمْ أَوْلِيَاءَهُ” (Âl-i İmrân 3/175) şeklinde olan âyet, Hz. Osman mushaflarında “يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ” olarak “كُمْ” zamiri olmaksızın yazılmaktadır. Âyetin manası zamir ilave edilmeden “İşte o şeytan ancak kendi

⁶³⁰ İbnu’l-Eşîr, *Câmi‘u’l-Uşûl*, 2/34; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 285.

⁶³¹ İbn Hâleveyh, *Kiraatü’ş-Şâzze*, 120.

⁶³² İbn Hâleveyh, *Kiraatü’ş-Şâzze*, 37; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 285.

⁶³³ Süyûtî, *ed-Durru’l-Menşûr*, 4/10; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 286.

⁶³⁴ Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Suleymân b. el-Eş‘as el-Ezdî es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-Meşâhif*, thk. Muhammed b. ‘Abduh (Kahire: y.y., 1423/2002), 199; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 286.

dostlarından korkutuyor” şeklinde iken; zamir ilave edildikten sonra “İşte o şeytan ancak sizi kendi dostlarından korkutuyor” şeklindedir.⁶³⁵

Atâ b. Ebî Rebâh “لَمُسْتَقَرِّ” (Yâsîn 36/38) kelimesini, “لَا مُسْتَقَرِّ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd, İbn Abbas ve İkrime de bu şekilde okumuştur.⁶³⁶

2.2.2.4. Aynı veya Yakın Anlamlı Kelimelerin Birbirinin Yerine Kullanılması

Atâ b. Ebî Rebâh “خُلِّفَكَ” (İsrâ 17/76) kelimesini “بَعْدَكَ” şeklinde okumuştur.⁶³⁷ “خُلِّفَكَ” kelimesi “-den sonra, -den gayrı, anlaşmazlık” anlamına gelirken, “بَعْدَكَ” kelimesi ise “sonra, daha sonra” anlamında kullanılmaktadır.

2.2.2.5. Birbirinin Yerine Kullanılan Tekil-Çoğul Kelimeler

Atâ b. Ebî Rebâh “وَكُتِبَ” (Nisâ 4/136) kelimesini “وَكُتِبَ” şeklinde okumuştur. Cahderi ve başkalarından da bu şekilde okuyanlar bulunmaktadır.⁶³⁸

Atâ b. Ebî Rebâh “مَسْجِدٌ” (Tevbe 9/17) kelimesini “مَسْجِدٌ” şeklinde okumuştur.⁶³⁹

2.2.2.6. Farklı Fiil ve İsim Kalıplarının Kullanılması

Atâ b. Ebî Rebâh “رَجَالًا” (Hac 22/27) kelimesini “رُجَالِي” veya “رُجَالِي” şeklinde okumuştur. İbn Abbas ve Said b. Cübeyr de bu şekilde okumuştur.⁶⁴⁰

⁶³⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 99; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 286.

⁶³⁶ İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 6/91; Bedruddîn el-'Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Şahîhi'l-Buḥârî*, 15/120; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 286.

⁶³⁷ İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 3/476; Kurtubî, *el-Câmi' li-Âḥkâmi'l-Kur'an*, 10/302; Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî't-Tefsîr*, 7/92.

⁶³⁸ İbn Cinnî, *el-Muḥteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâzi'l-Kırâ'ât ve'l-İdâhi 'anhâ*, 1/202; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 286.

⁶³⁹ İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 6/40; Şems ed-Dîn Muhammed b. Ahmed eş-Şâfi'î el-Ḥaṭîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Munîr fî'l-Î'âneti 'alâ Ma'rifeti Ba'di Me'âni Kelâmi Rabbinâ'l-Hakîmi'l-Ḥabîr* (Kahire: Matba'atu Bûlâk, 1285), 1/594; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 286.

Atâ b. Ebî Rebâh “أَنْتَ” (Nisâ 4/117) kelimesini “أَنْتَ”, “أَنْتَا”, “أَنْتَا”, “أَنْتَا” şekillerinden biriyle okumuştur.⁶⁴¹

Atâ b. Ebî Rebâh ve İbn Abbas “يُطِيقُونَهُ” (Bakara 2/184) kelimesini “يُطِيقُونَهُ” şeklinde okumuştur. “يُطِيقُونَهُ” ve “يُطِيقُونَهُ” şeklinde okuyanlar da bulunmaktadır.⁶⁴²

2.2.2.7. Siga Farklılıkları

Atâ b. Ebî Rebâh “نَسَبَهَا” (Bakara 2/106) kelimesini “نَسَبَهَا” şeklinde okumuştur. Ubey, İbn Abbas, Mücâhid ve Ebû Amr da bu şekilde okumuştur.⁶⁴³

2.2.3. İkrime'nin Mushaf'ı

Asıl adı Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî (ö. 105/723) olup İbn Abbâs'ın azatlısıdır. Özellikle tefsir ilmindeki bilgisiyle tanınmaktadır.⁶⁴⁴

İkrime “قَتَلَ فِيهِ” (Bakara 2/217) kelimesini “قَتَلَ فِيهِ” şeklinde okumuştur.⁶⁴⁵

2.2.3.1. Şâz Kiraatler

İkrime “حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ” (Nahl 16/6) âyetindeki “حِينَ” kelimesini tenvinli olarak “حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ” şeklinde okumuştur. Dahhak'ın da böyle okuduğu bu kıraati İbn Hâleveyh şâz olarak nitelendirmiştir.⁶⁴⁶

⁶⁴⁰ İbyârî, *Mevsuet'ul Kur'aniyye*, 6/53; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 286.

⁶⁴¹ İbn Cinnî, *el-Muhtesab fî Tebyîni Vucûhi Şevâzi'l-Kırâ'ât ve'l-İddâhi 'anhâ*, 1/303; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 286.

⁶⁴² Suleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), 4/7; Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*, 2/287; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 285.

⁶⁴³ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Meşâhif*, 237; Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî Ebû 'Ubeyd, *en-Nâsih ve'l-Mensûh fî'l-Kur'âni'l-'Azîz ve mâ fîhi mine'l-Ferâ'idî ve's-Sunen*, thk. Muhammed b. Şâlih el-Mudeyfir (Riyad: y.y., 1418), 1/9; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 285.

⁶⁴⁴ Tayyar Altıkulaç, “İkrime el-Berberî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 40.

⁶⁴⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 99.

⁶⁴⁶ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 115.

Aynı veya Yakın Anlamlı Kelimelerin Birbirinin Yerine Kullanılması

İkrime “الَّذِينَ أَنْعَمْتَ” (Fâtiha 1/7) âyetini “مَنْ أَنْعَمْتَ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd ve Esved de bu şekilde okumuştur.⁶⁴⁷

Zamir Farklılıkları

İkrime “مِنْكُمْ” (Meryem 19/71) kelimesini “مِنْهُمْ” şeklinde okumuştur.⁶⁴⁸

Hazf ve Ziyade

İkrime “بُورِكَ النَّارُ وَمَنْ حَوْلَهَا” (Neml 27/8) âyetini “بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا” şeklinde okumuştur. İbn Abbâs, İbni Mes‘ûd ve Übey b. Kâ‘b da bu şekilde okumuştur.⁶⁴⁹

Farklı Kalıp Kullanılması

İkrime “وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ” (Bakara 2/184) âyetini “وَعَلَى الَّذِينَ يُطَوَّقُونَهُ” şeklinde okumuştur.⁶⁵⁰

2.2.4. Mücâhid'in Mushafı

Asıl adı, Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721) olup tâbiîn devrinin önemli müfessirlerindendir.⁶⁵¹ Ebü'l Haccâc, Cebr'in oğlu Mâhzumoğullarının azatlısıdır. Kûfelidir ve Mekke'de yaşamıştır. Kiraatteki şöhretinden ötürü ona el-Mukri denmiş olup okumasını İbn Abbas'tan aldığı nakledilmiştir.⁶⁵²

⁶⁴⁷ Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 1/41; Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-'Ummâl*, 2/593/4809; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 1/29.

⁶⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*, 11/138; İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 5/253; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Başrî el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-'Uyûn*, thk. es-Seyyid b. 'Abdimağşûd b. 'Abdirrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, t.y.), 3/384.

⁶⁴⁹ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-'Uyûn*, 4/195; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 6/341; *Mevsû'atu't-tefsîri'l-me'sûr*, 16/436/56854.

⁶⁵⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 99.

⁶⁵¹ Muhammed Fatih Kesler, “Mücâhid b. Cebr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 441.

⁶⁵² Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 276.

Mücâhid'in mushafında “فَلَا تَقُومُوا لَهُمْ يَوْمَ” (Kehf 18/105) âyeti “فَلَا نَقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَزَنَّا” şeklinde. İbn Haleveyh'e göre bu okuyuş şâzdır.⁶⁵³

Mücâhid “يُضَارُّ” (Bakara 2/282) kelimesini “يُضَارُّ” şeklinde okumuştur. İbn Abbas ve Ömer de bu şekilde okumuştur.⁶⁵⁴

Mücâhid “فَبِئْسَ الْكِتَابُ” (Bakara 2/283) âyetini “فَبِئْسَ الْكِتَابُ” şeklinde okumuştur. İbn Abbas, Dahhâk ve İkrime de bu şekilde okumuştur.⁶⁵⁵

2.2.4.1. Aynı veya Yakın Anlamlı Kelimelerin Birbirinin Yerine Kullanılması

Mücâhid “وَتَنبِيئًا” (Bakara 2/265) kelimesini “وَتَنبِيئًا” şeklinde okumuştur. Bazıları Hz. Osman mushaflarında olduğu şekilde okuduğunu da rivâyet etmiştir.⁶⁵⁶

2.2.4.2. Birbirinin Yerine Kullanılan Tekil-Çoğul Kelimeler

“الْمَسْجِدِ” (Bakara 2/187) kelimesini Mücâhid, Hz. Âişe ve A'meş “الْمَسْجِدِ” şeklinde okumuştur.⁶⁵⁷

⁶⁵³ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 129.

⁶⁵⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî et-Taberî, *Camîu'l-Beyan an Tefsiri Âyi'l-Kur'an* (Mekke: Daru't-Terbiyyeti ve't-Turasi, t.y.), 17: 6/88; İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'an*, 100; *Mevsû'atu't-tefsîri'l-me'sûr*, 4/701/11524; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 277.

⁶⁵⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî et-Taberî, *Camîu'l-Beyan an Tefsiri Âyi'l-Kur'an* (Mekke: Daru't-Terbiyyeti ve't-Turasi, t.y.), 10: 6/95; Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'an*, 3/407; Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî İbnu'l-Munzir, *Kitâbu Tefsiri'l-Kur'an*, thk. Sa'd b. Muhammed Sa'd (Medine: Dâru'l-Me'âşir, 1423/2002), 1/90/153; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 277.

⁶⁵⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakaiki Gavâmiği't-Tenzîl*, 1/313; Tîbî, *Futûhu'l-Ğayb fî'l-Keşfi 'an Kınâ'i'r-Rayb*, 3/523; Nizâmuddîn el-Hasan b. Muhammed b. Huseyn el-Kummî en-Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'an ve Reğâibu'l-Furkân*, thk. Zekerîyyâ 'Umeyrât (Beyrut: y.y., 1416), 2/39; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*, 2/35; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 277.

⁶⁵⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî et-Taberî, *Camîu'l-Beyan an Tefsiri Âyi'l-Kur'an* (Mekke: Daru't-Terbiyyeti ve't-Turasi, t.y.), 16: 3/541; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1436/2015, 4/558; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 277.

2.2.4.3. Hazf ve Ziyade

Mücâhid'in "فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ إِلَّا يَطُوفَ بِهِمَا" (Bakara 2/158) şeklinde okuduğu âyet, Hz. Osman mushaflarında "فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطُوفَ بِهِمَا" şeklinde "إِلَّا يَطُوفَ" yerine "أَنْ يَطُوفَ" olarak yazılmaktadır.⁶⁵⁸

2.2.4.4. Farklı Fiil ve İsim Kalıplarının Kullanılması

Mücâhid "يُطِيقُونَهُ" (Bakara 2/184) kelimesini "يُطَوَّقُونَهُ" şeklinde okumuştur. Bu kelime aralarında İbn Abbas'ın da okumasının olduğu "يُطِيقُونَهُ", "يُطَوَّقُونَهُ", "يُطِيقُونَهُ", "يُطِيقُونَهُ" şekillerinde okunmuştur.⁶⁵⁹

2.2.4.5. Siga farklılıkları

Mücâhid "نَنْسِئُهَا" (Bakara 2/106) kelimesini "نَنْسَأُهَا" şeklinde okumuştur. İbn Abbas, Ebû Amr ve Ubey de bu şekilde okumaktadır.⁶⁶⁰

Mücâhid "تَظْهَرُونَ" (Bakara 2/85) kelimesini "تَظْهَرُونَ" şeklinde okumaktadır.⁶⁶¹

2.2.5. Saîd b. Cübeyr'in Mushafı

Asıl adı, Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî (ö. 94/713) olup hadis ve tefsir rivâyetleriyle tanınmıştır.⁶⁶²

2.2.5.1. Şâz Kıraatler

"أَتَى أَمْرُ اللَّهِ" (Nahl 16/1) âyetini, Saîd b. Cübeyr "ي" harfiyle "أَتَى أَمْرُ اللَّهِ" şeklinde okumuştur. Bu kıraat İbn Hâleveyh'e göre şâzdır.⁶⁶³

⁶⁵⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 99.

⁶⁵⁹ Kurtubî, *el-Câmi li-Âhkâmi'l-Kur'an*, 2/286; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 9/444.

⁶⁶⁰ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Neḥḥâs, *en-Nâsiḥ ve'l-Mensûḥ*, thk. Muhammed 'Abdu's-Selâm Muhammed (Kuveyt: y.y., 1408), 60; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1436/2015, 4/22; Mâverî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, 1/71.

⁶⁶¹ Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fi't-Tefsîr*, 1/468; İbn 'Atiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 1/174; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1436/2015, 3/428.

⁶⁶² Mehmet Efendioğlu, "Saîd b. Cübeyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 552.

2.2.5.2. Hazf ve Ziyade

Saîd b. Cübeyr'in "أَحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ أُتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ" (Mâide 5/5) şeklinde rivâyet ettiği âyet, Hz. Osman mushaflarında "أَحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ" şeklinde olup Saîd b. Cübeyr'in rivâyet ettiği "مِنْ قَبْلِكُمْ" kısmı olmaksızın yazılmaktadır.⁶⁶⁴

2.2.5.3. Aynı veya Yakın Anlamlı Kelimelerin Birbirinin Yerine Kullanılması

Saîd b. Cübeyr'den "فَإِذَا هِيَ تَلْقَمُ مَا يَأْكُورُونَ" (A'râf 7/117) şeklinde rivâyet edilen âyet, Hz. Osman mushaflarında "فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْكُورُونَ" şeklinde "yolu kapamak, tıkmak" anlamında olan "تَلْقَمُ" kelimesi yerine "yakalamak, gasp etmek, çabucak tutmak" anlamındaki "تَلْقَفُ" kelimesiyle yazılmıştır.⁶⁶⁵

2.2.5.4. Siga Farklılıkları

Saîd b. Cübeyr "نُسِيَهَا" (Bakara 2/106) kelimesini "نُسَاها" şeklinde okumuştur. İbn Abbas, Ebû Amr ve Ubey de bu şekilde okumaktadır.⁶⁶⁶

2.2.5.5. Farklı Fiil ve İsim Kalıplarının Kullanılması

Saîd b. Cübeyr'in "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" (Bakara 2/184) âyetini şeklinde okuduğu rivâyet etmiştir. Hz. Osman mushaflarında bu âyet "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" olarak "يُطِيقُونَهُ" yerine "يُطِيقُونَهُ" şeklinde yazılmaktadır.⁶⁶⁷

2.2.5.6. Birbirinin Yerine Kullanılan Tekil-Çoğul Kelimeler

İbn Hâleveyh Saîd b. Cübeyr ve Ebû'l Aliyye'nin "فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ" (İsrâ 17/4) âyetini "فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ" şeklinde şâz olarak okuduklarını söylemiştir.⁶⁶⁸

⁶⁶³ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 115; Ebû Zur'a 'Abdurrahman b. Muḥammed b. Zencele İbn Zencele, *Huccetu'l-Kırâ'ât* (b.y.: y.y., t.y.), 385.

⁶⁶⁴ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 100.

⁶⁶⁵ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 100.

⁶⁶⁶ İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şaḥîḥ el-Buḥârî*, 8/167; İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/377.

⁶⁶⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 100.

2.2.6. Esved b. Yezîd ve Alkame b. Kays'ın Mushafı

Asıl adları, Ebû Abdîrrahmân el-Esved b. Yezîd b. Kays en-Nehaî el-Kûfî (ö. 75/694) ve Ebû Şibl Alkame b. Kays b. Abdillâh b. Mâlik en-Nehaî el-Kûfî'dir. (ö. 62/682) Bu ikili “النخعيين” diye isimlendirilmiştir.⁶⁶⁹ Zira bu iki kişi de Nehalîdir ve künyeleri en-Nehaîdir. İkisi de Abdullah b. Mes'ûd'dan ders almışlardır. Esved b. Yezîd fıkıh, kıraat ve hadis alanlarında adını duyururken Alkame b. Kays ise Kûfe'nin fıkıh ve tefsir okulunun önde gelen isimlerindendir.⁶⁷⁰

2.2.6.1. Müdrec Kıraat

Alkame ve Esved “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” (Fâtiha 1/7) âyetini, “صِرَاطَ مَنْ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَغَيْرِ الضَّالِّينَ” şeklinde okumaktadır.⁶⁷¹

2.2.6.2. Aynı veya Yakın Anlamlı Kelimelerin Birbirinin Yerine Kullanılması

Alkame ve İbn Mes'ûd “وَأَقِيمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ” (Bakara 2/196) âyetini “وَأَقِيمُوا الْحَجَّ” şeklinde okumuştur.⁶⁷² Bu âyette “وَأَقِيمُوا” ve “وَأَتَمُّوا” kelimeleri yakın anlamli kelimeler birbirinin yerine kullanılmıştır. “الْبَيْتِ” ve “لِلَّهِ” kelimeleri ise farklı olsa da ikisinde de asıl kastedilen Allah olduğu için âyetin manasında bir değişikliğe neden olmamıştır.

⁶⁶⁸ İbn Hâleveyh, *Kıraatü's-Şâzze*, 119.

⁶⁶⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 100.

⁶⁷⁰ Saffet Köse, “Esved b. Yezîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 441-442; Ahmet Özel, “Alkame b. Kays”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 467.

⁶⁷¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 100.

⁶⁷² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 3/328; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 242.

Esved “الَّذِينَ” (Fâtiha 1/7) kelimesini “مَنْ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd ve İkrime de bu şekilde okumuştur.⁶⁷³

Alkame ve İbn Mes‘ûd “مُؤَاقِبُهَا” (Kehf 18/53) kelimesini “مُلَاقِبُهَا” şeklinde okumuştur.⁶⁷⁴

2.2.6.3. Hazf ve Ziyade

Alkame “مَا كَانَ” (Furkân 25/18) kelimesindeki “كَانَ” kelimesini hazfederek “مَا” olarak okumuştur.⁶⁷⁵

Alkame “يُوجِّهُهُ” (Nahl 16/76) kelimesini “يُوجِّهُ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd’da bu şekilde okumuş olup “يُوجِّهُ” ve “يُوجِّهْ” şeklinde okuyanlarda bulunmaktadır.⁶⁷⁶

2.2.6.4. Birbirinin Yerine Kullanılan Tekil-Çoğul Kelimeler

Alkame “سِرْجًا” (Furkân 25/61) kelimesini “سُرْجًا” olarak okumuştur. İbn Mes‘ûd ve Kûfe okumasını desteklemiştir.⁶⁷⁷

2.2.6.5. Farklı Fiil ve İsim Kalıplarının Kullanılması

Esved ve Alkame “تَقَوَّتِ” (Mülk 67/3) kelimesini “تَقَوَّتْ” şeklinde okumuştur. Kûfe okuyuşunu destekleyen İbn Mes‘ûd da bu şekilde okumuştur.⁶⁷⁸

⁶⁷³ Mevsû‘atu’t-tefsîri’l-me’sûr, 2/41/179; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 240.

⁶⁷⁴ Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîr el-Kur’ânî’l-‘Azîm ve’s-Seb’u’l-Meşânî*, 8/283; İbn ‘Atiyye, *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 3/524; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 242.

⁶⁷⁵ Ebû Hayyân, *el-Baḥru’l-Muḥîṭ fî t-Tefsîr*, 8/91; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 242.

⁶⁷⁶ Ahmed b. ‘Abdu’l-Kerîm el-Mısrî el-Uşmûnî, *Menâru’l-Hudâ fî Beyâni’l-Vakf ve’l-İbtidâ*, thk. ‘Abdu’r-Raḥîm eṭ-Ṭarḥûnî (Kahire: Dâru’l-Ḥadîs, 2008), 1/411; İbn ‘Atiyye, *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 3/411; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 242.

⁶⁷⁷ İbn ‘Atiyye, *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 6/80; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 242.

Alkame “الْقِيَوْمُ” (Bakara 2/255) kelimesini “الْقِيَامُ” şeklinde feaal (فَعَال) vezniyle okumuştur. Âl-i İmrân sûresindeki “الْقِيَوْمُ” (Âl-i İmrân 3/2) kelimesi de Alkame tarafından aynı şekilde okunmuştur. Hz. Ömer ve İbn Mes‘ûd da bu okuyuşa iştirak etmekle beraber “الْقِيَمُ” şeklinde okuyanlarda bulunmaktadır.⁶⁷⁹

Alkame ve İbn Mes‘ûd “خُلِقُ” (Şuarâ 26/137) kelimesini “اِخْتَلَقُ” olarak okumuştur.⁶⁸⁰

Alkame “قَطْرَانٍ” (İbrahim 14/50) kelimesini “قَطْرَانٍ” şeklinde okumuştur. İbn Abbas, Said b. Cübeyr ve Katade de bu şekilde okumuştur.⁶⁸¹

2.2.6.6. Siga Farklılıkları

Esved ve İbn Mes‘ûd “تَأْمُرْنَا” (Furkân 25/60) kelimesini “يَأْمُرْنَا” şeklinde okumuştur.⁶⁸²

Alkame “لَيْثَيْنٍ” (Nebe 78/23) kelimesini “لَيْثَيْنٍ” şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd ve Hamza da bu okuyuşu desteklemiştir.⁶⁸³

Alkame “خَاتَمُهُ” (Mutaffifin 83/26) kelimesini “خَاتَمُهُ” şeklinde okumuştur. Hz. Ali ve Kisâi de bu şekilde okumuş olup “خَاتِمُهُ” şeklinde okuyan başkaları da bulunmaktadır.⁶⁸⁴

⁶⁷⁸ Ferrâ’, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/170; İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 6/118; Ferrâ’, *Kitâbun fihi Luġâtu’l-Kur‘ân*, 142; es-Şa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, 1436/2015, 27/93; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 240.

⁶⁷⁹ Sa‘îd b. Manşûr, *et-Tefsîr min Suneni Sa‘îd b. Manşûr*, 3/1029/486; Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Kur‘ân*, 5/175; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 242.

⁶⁸⁰ Sa‘îd b. Manşûr, *et-Tefsîr min Suneni Sa‘îd b. Manşûr*, 6/489/1658; Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Kur‘ân*, 17/616; İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 4/239; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 242.

⁶⁸¹ İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 6/58; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 242.

⁶⁸² İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 6/80; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 240.

⁶⁸³ Ferrâ’, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/228; Neḥḥâs, *İ‘râbu’l-Kur‘ân*, 5/82; Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Heyet (b.y.: Dâru’l-Hidâye, t.y.), 5/338; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 243.

2.2.6.7. Ferşi Farklılıklar

Alkame “وَمِكَائِلَ” (Bakara 2/98) kelimesini “وَمِكَائِلَ” şeklinde okumuştur. İbn Muhaysin da bu şekilde okumaktadır.⁶⁸⁵

2.2.6.8. Farklı Olumsuzluk Edatlarının Birbiri Yerine Kullanılması

Esved “وَلَا” (Fâtiha 1/7) kelimesini “وَعَيْرَ” şeklinde okumuştur. Hz. Ali, Ubey ve İkrime de bu şekilde okumuştur.⁶⁸⁶

2.2.7. Muhammed b. Ebî Mûsa Şamî'nin Mushafı

Muhammed b. Ebî Mûsa hakkında herhangi bir bilgiye İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eseri dışındaki kaynaklarda rastlanmamıştır. İbn Ebî Dâvûd'un eserinde de kıraatine dair bir rivayet bulunmaktadır.

Muhammed b. Ebî Mûsa “وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَقْتُلُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَأَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ” (Mâide 5/103) âyetini “وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَقْتُلُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَأَكْثَرُهُمْ لَا يَقْفَهُونَ” şeklinde “لَا يَعْقِلُونَ” yerine “لَا يَقْفَهُونَ” şeklindedir.⁶⁸⁷

2.2.8. Hittân b. Abdullah er-Rakkâşî Basrî'nin Mushafı

Hittân b. Abdullah'ın Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Kur'an'ı arz ettiği bilinmekle birlikte, Ubâde b. Sâmî ve Ali b. Ebî Tâlib'in (r.a.) kıraatini de dinlediği aktarılmıştır. Bunların yanı sıra bazı hadis rivâyetlerinde ismi zikredilmiştir.⁶⁸⁸

⁶⁸⁴ Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'an*, 3/248; Ebû's-Serî Hennâd b. es-Serî el-Kûfî Hennâd b. es-Serî, *ez-Zuhd*, thk. 'Abdurrahman 'Abd el-Cebbâr el-Ferîvâî (Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1406), 1/76/67; Ferrâ', *Kitâbun fîhi Luğâtu'l-Kur'an*, 155; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 243.

⁶⁸⁵ eş-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1436/2015, 1/238; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 242.

⁶⁸⁶ *Mevsû'atu't-tefsîri'l-me'sûr*, 2/41/179; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 240.

⁶⁸⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitâbul Mesâhif*, 101.

⁶⁸⁸ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/137.

Hittan b. Abdullah'ın “وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ رُسُلٌ” (Âl-i İmrân 3/144) şeklinde okuduğu âyet, Hz. Osman mushaflarında “وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ” şeklinde “الرُّسُلُ” yerine “رُسُلٌ” olarak geçmektedir.⁶⁸⁹

2.2.9. Sâlih b. Keysân Medîni'nin Mushafı

Salih b. Keysan “يَكَادُ السَّمَوَاتُ” (Meryem 19/90) âyetini “يَكَادُ السَّمَوَاتُ” şeklinde okumuştur. Nâfi‘ de bu şekilde okumuştur.

Salih b. Keysan “تَكَادُ السَّمَوَاتُ” (Şûrâ 42/5) âyetini “يَكَادُ السَّمَوَاتُ” şeklinde okumuştur. Nâfi‘ de bu şekilde okumuştur.⁶⁹⁰

Salih b. Keysan “وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ” (Bakara 213) âyetini “وَجَاءَهُمُ” ve “وَجَاءَتْهُمْ” olarak iki şekilde rivâyet etmiş ve cem'i sigaralarda müzekker ve müennesin eşit sayıldığını bildirmiştir. Buna dayanarak “تَكَادُ السَّمَوَاتُ” (Meryem 19/90) ve “يَكَادُ السَّمَوَاتُ” (Şûrâ 42/5) âyetlerinin de “يَكَادُ السَّمَوَاتُ” ve “تَكَادُ السَّمَوَاتُ” şeklinde hem müzekker hem de okunabildiğini zikretmiştir.⁶⁹¹

2.2.10. Talha b. Musarrif el-Eyyâmi'nin Mushafı

Asıl adı; Talha b. Musarrif b. Amr b. Kâ'b b. Cuhdüb b. Muâviye b. Sa'd b. el-Hâris el-Hemdânî el-Yâmî olup künyesi; Ebû Abdillâh ve Ebû Muhammed, nisbesi; el-Kûfî'dir.⁶⁹² Hemedan'daki Eyyamoğullarından olup Kûfelidir. Bu mushafta şâz kıraatlerin oldukça fazla bulunduğu rivâyet edilmektedir. Ebû Dâvûd'un Kitâbü'l Mesâfih'inde bu mushaf hakkında başlık verilip bilgi verilmemiştir.⁶⁹³ Bu durum Ebû Dâvûd'un bu mushafa dair kimseden rivâyet almamış olmasından veya kitabının asıl

⁶⁸⁹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 101; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 244.

⁶⁹⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 101; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 338.

⁶⁹¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 101.

⁶⁹² Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi 'Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1400/1980), XIII/433-434.

⁶⁹³ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 101.

nüshasından birkaç sayfa kaybolmuş olma ihtimalinden kaynaklı olabilir. Zira çeşitli kaynaklarda bu mushaf hakkında hatırı sayılı rivâyetlere yer verilmiştir.

Şâz Kıraatler

Talha b. Musarrif ve Mücâhid “وَقُودَهَا النَّاسُ” (Bakara 2/24) âyetini “وَقُودَهَا النَّاسُ” şeklinde okumuştur. İbn Hâleveyh’e göre bu kıraat şâzdır.⁶⁹⁴

Talha b. Musarrif “وَيَسْفُكُ الدِّمَاءَ” (Bakara 2/30) âyetini “وَيَسْفُكُ الدِّمَاءَ” şeklinde okumuştur ve “وَيَسْفُكُ الدِّمَاءَ” şeklinde bir okuyuşu daha bulunmaktadır. İbn Hâleveyh’e göre bu kıraat şâzdır.⁶⁹⁵

Talha b. Musarrif “الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا” (Bakara 2/22) âyetini “الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا” şeklinde okumuştur. Yani “فِرَاشًا” kelimesini “مِهَادًا” şeklinde okumuştur. İbn Hâleveyh’e göre bu kıraat şâzdır.⁶⁹⁶

Müdrec

Talha b. Musarrif “وَأَنْظِرْ لِطَعَامِكَ” (Bakara 2/259) âyetini “وَأَنْظِرْ لِطَعَامِكَ” şeklinde okumuştur.⁶⁹⁷

Talha b. Musarrif “وَالْإِنْجِيلِ مُصَدِّقًا لِمَا” (A’raf 7/156) kelimesine ilave yaparak “وَالْإِنْجِيلِ مُصَدِّقًا لِمَا” şeklinde okumuştur. Yine aynı âyetteki “وَيَضَعُ” kelimesini ise “وَيَذْهَبُ” şeklinde okumuştur.⁶⁹⁸

⁶⁹⁴ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 16.

⁶⁹⁵ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 17.

⁶⁹⁶ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 15; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 254.

⁶⁹⁷ Kurtubî, *el-Câmi` li-Âhkâmi l-Kur’ân*, 3/292; Şevkânî, *Fethu l-Kadîr*, 1/320; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 254.

⁶⁹⁸ Ebû Hayyân, *el-Baḥru l-Muḥîṭ fi t-Tefsîr*, 5/195; Hererî, *Tefsîru Hadaikı Ravh ve er-Reyhân fi Ravab-i Ulumul Kur’an*, 33: 10/169; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 256.

Talha b. Musarrif “مِنْهُمْ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى” (Nisâ 4/24) kelimesini “مِنْهُمْ” şeklinde okumuştur.⁶⁹⁹

Aynı veya Yakın Anlamli Kelimelerin Birbirinin Yerine Kullanılması

Talha b. Musarrif “سَكَنَ” (A'râf 7/154) kelimesini “سَكَتَ” şeklinde okumuştur.⁷⁰⁰

Hazf ve Ziyade

Talha b. Musarrif “فَقَدَّ” (Âl-i İmrân3/140) kelimesini “فَقَدَّ” şeklinde okumuştur.⁷⁰¹

Farklı Fiil ve İsim Kalıplarının Kullanılması

Talha b. Musarrif “مَلِكٍ” (Fâtîha 1/4) kelimesini “مَلِكِ” şeklinde okumuştur.⁷⁰²

“و” ve “ف” Kullanımı

Talha b. Musarrif “أَوْمَنَ” (En'âm 6/122) kelimesini “أَفَمَنَ” şeklinde okumuştur.⁷⁰³

Kelimelerin Cümlede Farklı Dizilmesi

Talha b. Musarrif “فَقْتُلُوا وَقَاتِلُوا” (Âl-i İmrân3/195) kelimesini “فَقَاتِلُوا وَقَاتِلُوا” şeklinde okumuştur.⁷⁰⁴

⁶⁹⁹ eş-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1436/2015, 10/212; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 255.

⁷⁰⁰ İbn 'Atiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 6/37; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: y.y., 1422/2001), 2/158; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 256.

⁷⁰¹ İbyârî, *Mevsuet'ul Kur'aniyye*, 5/150; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 254.

⁷⁰² eş-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1436/2015, 1/137; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 254.

⁷⁰³ İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 3/330; Hererî, *Tefsîru Hadaik Ravh ve er-Reyhân fî Ravab-i Ulumul Kur'an*, 33: 9/47; İbn 'Atiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 6/33; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 255.

⁷⁰⁴ Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. 'Alî el-Yeşkurî Ebu'l-Kâsım el-Huzelî, *el-Kâmil fî'l-Kırâ'ati'l-'Aşr ve'l-Erbe'ine'z-Zâideti 'aleyhâ*, thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rifâ'î eş-Şâyib (b.y.: y.y., 1428/2007), 523; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Maşûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, 3/543; İbn 'Âdil, *el-Lubâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, 6/128.

Talha b. Musarrif “أَنْ يَأْتِينَ بِفَحْشَةٍ” (Nisâ 4/19) kelimesini “أَنْ يَفْحُشْنَ” şeklinde okumuştur. Ubey b. Ka‘b da bu şekilde okumuştur.⁷⁰⁵

2.2.11. Süleymân b. Mihrân el-A‘meş in Mushafı

Asıl adı; Ebû Muhammed Süleymân b. Mihrân el-Kûfî (ö. 148/765) olup el-A‘meş ismiyle tanınmıştır. Beni Eset kabilesinden Kahiloğullarının azatlısı olup Kûfelidir.⁷⁰⁶ Aslen Taberîstan’lı olup. Hicrî 61 senesinde Dünbâvend kasabasında ya da Kûfe’de doğduğuna dair rivâyetler bulunmaktadır.⁷⁰⁷ Hadis, kıraat ve ferâiz ilmi ile adını duyurmuş olup tâbiîn neslindendir.

A‘meş “فَيُضِغُهُ” (Bakara 2/245) kelimesine “ل” harfini ekleyip sonunu merfu yaparak “فَيُضَاعِفُهُ” şeklinde okumuştur. Ebû Amr b. Alâda bu okuyuşa muvafakat etmiştir.⁷⁰⁸

A‘meş “أَسَاوِرُ مِنْ ذَهَبٍ” (Zuhruf 43/53) kelimesini “أَسَاوِرُ مِنْ ذَهَبٍ” olarak okumuştur. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.⁷⁰⁹

A‘meş ve İbn Mes‘ûd “لِتَعَارَفُوا” (Hucurât 49/13) kelimesini “لِتَتَعَرَّفُوا” şeklinde okumuştur. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.⁷¹⁰

A‘meş “يَخْطِفُ” (Bakara 2/20) kelimesini “يَخْطِفُ” şeklinde okumuştur. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.⁷¹¹

A‘meş “أَضَاءَ لَهُمْ” (Bakara 2/20) kelimesini “أَضَاءَ لَهُمْ” şeklinde imâle ve med ile okumuştur.⁷¹²

⁷⁰⁵ et-Taberî, *Camîu’l-Beyan*, t.y., 3: 8/116; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*, 255.

⁷⁰⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 101.

⁷⁰⁷ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetu’n-Nihâye fî Tabakâti’l-Kurrâ*, 1/315.

⁷⁰⁸ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 102.

⁷⁰⁹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 201.

⁷¹⁰ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 212.

⁷¹¹ İbn Hâleveyh, *Kıraatü’ş-Şâzze*, 14.

Şâz Kiraatler

A‘meş “أَتْنَتَا عَشْرَةَ” (Bakara 2/60) âyetindeki “ش” harfini kesra ve fetha ile “أَتْنَتَا” ve “عَشْرَةَ” şekillerinde okumuştur. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuşlar şâzdır.⁷¹³

A‘meş “أَهْبَطُوا مِصْرًا” (Bakara 2/61) âyetini “أَهْبَطُوا مِصْرَ” şeklinde tenvin olmaksızın okumuştur. İbn Hâleveyh’e göre bu okuyuş şâzdır.⁷¹⁴

A‘meş “جَنَّا بِمِثْلِهِ مَدَدًا” (Kehf 18/109) âyetindeki “م” harfini kesra ile “جَنَّا بِمِثْلِهِ مَدَدًا” şeklinde okumuştur.⁷¹⁵ İbn Mes‘ûd, İbn Abbas ve Mücahid de bu şekilde okumuştur. Bu okuyuş İbn Hâleveyh’e göre şâzdır.

Farklı Fiil ve İsim Kalıplarının Kullanılması

A‘meş’in “الْمَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ” (Âl-i İmrân 3/1) şeklinde okuduğu âyet,⁷¹⁶ Hz. Osman mushaflarında “الْمَ ١ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ٢” olarak yazılmıştır. A‘meş “الْقَيُّومُ” kelimesi yerine farklı kalıpta ismi fail kullanarak “الْقَيَّامُ” şeklinde okumuştur. Manada bir değişiklik hâsıl olmamıştır.

Aynı veya Yakın Anlamli Kelimelerin Birbirinin Yerine Kullanılması

A‘meş “أَنعَمَ وَحَرَّتْ جِرْجَ” (En‘âm 6/138) olarak “جِرْجَ” kelimesiyle yazılan âyeti “أَنعَمَ وَحَرَّتْ جِرْجَ” olarak “جِرْجَ” kelimesiyle okumuştur. “جِرْجَ” ve “جِرْجَ” kelimeleri müradif kelimeler olduğundan ötürü mananın muhtevası değişmemiştir.⁷¹⁷

2.2.12. Ca‘fer es-Sâdik Mushafı

Asıl adı; Ebû Abdillâh Ca‘fer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeynil‘âbidîn’dir. (ö. 148/765) İsnâaşeriyye’nin altıncı, İsmâiliyye’nin beşinci imamı, Ca‘ferî fıkının

⁷¹² İbn Hâleveyh, *Kiraatü’s-Şâzze*, 15.

⁷¹³ İbn Hâleveyh, *Kiraatü’s-Şâzze*, 19.

⁷¹⁴ İbn Hâleveyh, *Kiraatü’s-Şâzze*, 20.

⁷¹⁵ İbn Hâleveyh, *Kiraatü’s-Şâzze*, 129.

⁷¹⁶ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 102.

⁷¹⁷ İbn Ebi Dâvûd, *Kitabul Mesahif*, 102.

kurucusudur.⁷¹⁸ Bu mushafın tertibine Şehristani Mukaddimesinde yer vermiştir. Bu mushafa Arthur Jefferey sekonder(ikincil) mushaflar arasında yer vermiştir.⁷¹⁹ Mushaf 113 sûreden oluşmakta olup “İkra” sûresiyle başlayıp “Mâide” sûresiyle bitmiştir. Hz. Osman mushaflarında önce uzun sûreler tertip edilip sonlara doğru kısa sûrelere yer verilmişken bu mushaftaki sûre tertibi tam tersi vaziyette olup kısa sûreler önce yazılıp ardından uzun sûrelere yer verilmiştir.⁷²⁰

2.2.12.1. Müdrec

Ca‘fer es-Sâdık “أَخْفِيهَا” âyetini “أَخْفِيهَا مِنْ نَفْسِي” şeklinde okumuştur. Übey b. Ka‘b ve İbn Mes‘ûd da bu şekilde okumuştur.⁷²¹

2.2.12.2. Zamir Farklılıkları

Ca‘fer es-Sâdık “عَزَمْتُ” (Âl-i İmrân3/159) âyetini “عَزَمْتُ” şeklinde okumuştur. Câbir b. Zeyd de bu şekilde okumuştur.⁷²²

2.2.12.3. Lamı Tarif Kullanılıp kullanılmaması

Ca‘fer es-Sâdık “الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ” (Fâtiha 1/6) âyetini “صِرَاطُ الْمُسْتَقِيمِ” şeklinde okumuştur. Übey b. Ka‘b da bu şekilde okumuştur.⁷²³

⁷¹⁸ Mustafa Öz, “Ca‘fer es-Sâdık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 1.

⁷¹⁹ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur‘an*, 330.

⁷²⁰ Zencânî, *Târihul Kur‘an*, 97-102.

⁷²¹ Zeccâc, *Me‘âni‘l-Kur‘ân ve İ‘râbuhu*, 3/352; Âlûsî, *Rûhu‘l-Me‘âni fî Tefsîr el-Kur‘âni‘l-‘Azîm ve ‘s-Seb‘u‘l-Meğânî*, 8/486; Taberî, *Câmi‘u‘l-Beyân ‘an Te‘vili ‘Âyi‘l-Kur‘ân*, 16/37.

⁷²² Ebû Hayyân, *el-Baḥru‘l-Muḥîṭ fî‘t-Tefsîr*, 5/269.

⁷²³ Âlûsî, *Rûhu‘l-Me‘âni fî Tefsîr el-Kur‘âni‘l-‘Azîm ve ‘s-Seb‘u‘l-Meğânî*, 1/96; İbn ‘Aṭiyye, *el-Muḥarreru‘l-Vecîz fî Tefsîri‘l-Kitâbi‘l-‘Azîz*, 1/74; Muhammed Abdülhalık Azime, *Dirasat li Üslub‘il Kuran-ı Kerim*, 10/287.

2.2.12.4. Hazf ve Ziyade

Ca'fer es-Sâdık “يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ” (Enfâl 8/1) âyetini “يَسْأَلُونَكَ الْأَنْفَالِ” şeklinde okumuştur. İbn Mes'ûd ve başkalarından da bu şekilde okuyanlar bulunmaktadır.⁷²⁴

2.2.12.5. Siga farklılıkları

Ca'fer es-Sâdık “يُعَصِّرُونَ” âyetini “يُعَصْرُونَ” şeklinde okumuştur. İsâ el-Basrî ve A'rec (ö. 117/735) de bu şekilde okumaktadır.⁷²⁵

2.2.12.6. Farklı Edatların Kullanılması

Ca'fer es-Sâdık “مِنْ أَمْرِ” âyetini “بِأَمْرِ” şeklinde okumuştur. Hz. Ali, İbn Abbas ve İkrime de bu şekilde okumuştur.⁷²⁶

⁷²⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*, 4/252; eş-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1422/2002, 3/192.

⁷²⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*, 3/114; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'an*, thk. Muhammed 'Alî eş-Sâbûnî (Mekke: y.y., 1409), 3/434; Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî't-Tefsîr*, 6/286.

⁷²⁶ İbn 'Atiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 6/56; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 16/379; Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, 334.

SONUÇ

Hız. Peygamber'in (s.a.v) ahirete irtihalinin ardından bazı mü'miler inen vahyi birçok sebepten ötürü bizzat kendileri yazarak veya başkasına yazdırmak sûretiyle yazıya aktarmışlardır. Bu yazımlar sonucu oluşturulan mushaflar tamamen şahsi olarak hazırlanmış olup cem' faaliyetindeki gibi tüm ümmete şamil değildir. Zira Hız. Peygamber'den (s.a.v.) duyduklarını da âyetlerin içine derç ettikleri bölümler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bu mushaf sahiplerinin hiçbirisi şahsi mushaflarının cem' edilen mushaf yerine geçmesi gerektiğine, mushaflarının daha doğru olduğuna dair bir rivâyetleri ve iddiaları bulunmamaktadır. Ayrıca vahyi koruma adına son derece titiz davranan bu kişilerin, ümmeti bu derece ilgilendiren bir hususta tek başlarına danışmaya ve onaylamaya gerek duymadan genel geçer bir mushaf çalışması yapmış olmaları imkân dahilinde bile değildir. Bunlar kendileri için hazırlamış oldukları notlardan meydana gelmiştir.

Bu şahsi mushaflar çeşitli türdeki kıraatleri bünyesinde barındırmakta olup bunlardan müdrec kıraatler, Hız. Osman mushaflarına muvafakat göstermeyip tefsir amaçlı ilaveleri bünyesinde barındırmaktayken, şâz kıraatler ise genel olarak sahih kıraat için ileri sürülen üç şarttan birini taşımayan kıraatleri ifade etmektedir. Bu şekilde şâz ve müdrec olan kıraatlerin Kur'ân'ın aslına dâhil edilmesi mümkün değildir. Taberî de tefsirinde bu şekilde olan rivâyetleri, âyetleri anlamada kullanmış olup Arap dili yönünden doğru olmasına rağmen icmâya aykırı olan kıraatleri de şâz olarak nitelendirmiştir. Ebû Ubeyd *Fezâ'ilü'l-Kur'ân* adlı eserinde şâz kıraatin amacının meşhur kıraatin manasını açıklamak olduğunu zikretmiştir. Bunlarla birlikte şâz kıraatler ile amel etme konusunda da ihtilaf bulunup Şâfiilere göre şâz kıraatler, âhâd rivâyetlerle nakledildiğinden ötürü amel edilmez. Sahâbeden bazıları ise hırsızın sağ elini kesme konusunda İbn Mes'ûd'un kıraatini delil göstererek bunun aksini düşünmüşlerdir. Ebû Hanife de bu görüşte olup onun mezhebine göre şâz kıraatler ahkâm için delil teşkil eder ancak bunların namaz veya namazın dışında okunması caiz değildir.

Çalışmamızda ortadan kaldırılan bu mushaf nüshalarındaki rivâyetlerin Hz. Peygamber'den (s.a.v.) kaynaklı ve yahut başka bir vesileyle not ve açıklama kabilinden ekleme, çıkarma, bazı durumlarda farklı cümle kuruluşları barındırdığı görülmektedir. Fakat bu açıklamaların hiçbiri Kur'ân'da anlatılmak istenenin özünün dışında olmayıp destekleyici veya açıklayıcı tarzda ifadelerdir. Yapılan değişikliklerin çoğunun manaya tesiri olmamakla birlikte mananın özünü anlamamızda katkıları bulunmaktadır. Taberî'nin tefsirinde özellikle İbn Mes'ûd'un kıraati başta olmak üzere bu tür rivâyetlerin çoğunlukla tefsir amaçlı aktarıldığı görülmektedir.

Hiz. Osman (r.a.) zamanında yakılan mushaf nüshaları ortadan kaldırılmış olsa dahi birtakım kıraatler, sözlü olarak aktarılmaya ve çeşitli rivâyetlerle kalıntıları var olmaya devam etmiştir. Bu kıraatlerin bir kısmı Kur'ân olarak sayılamasa bile bize geçmiş dönemin çeşitli özelliklerini tanıtmaya, olaylar hakkında fikir vermesi, Arap dili açısından çeşitli kullanımların görülmesi ve hüküm vermede rivâyet olarak ele alınması vb. açılardan önem arz etmektedir. Bu rivâyetler birçok âyetin tefsirinde, fikhî hükümlerin açıklanmasında kullanılmıştır. Bu rivâyetlere en azından âyetlerin yazıldığı andaki olası durumlara ve olaylara tarihi olarak ışık tutması vb. açıdan ötürü önem atfedilmiştir. Hiz. Osman mushaflarında yer almayan okuyuş biçimleri Hicri üçüncü yüzyılda yazılı eserlerde görülmeye başlanmıştır. İbn Cinnî ve Ebû Hayyân ise Hicri dördüncü yüzyılda dağınık halde bulunan bu rivâyetleri bir araya getirmiştir. Bu şekilde bu rivâyetler günümüze kadar ulaşmıştır.

Son olarak; bu çalışmada sahâbe ve tâbiîne ait mushaflardaki okuyuşlar belirli özelliklere göre sınıflandırılmış ve Hiz. Osman mushafıyla karşılaştırılması yapılarak yer yer kıraat farklılığının âyetin manasına olan etkileri de gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmada yapılan sınıflandırma sonucunda neredeyse hepsinde aynı veya yakın anlamlı kelimelerin birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımlar Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) verdiği yedi harf ruhsatından kaynaklandığı gibi, şahsi olarak kendilerine aldıkları anlamı değiştirmeyen notlar anlamına da gelebilir. Aynı şekilde çoğu yerde

anlamı etkilemeyen edat ve bağlaç farklılıkları, aynı anlamı ifade eden ferşi farklılıklar, anlam üzerinde büyük değişiklik yapmayan bab ve siga farklılıkları da bu şahsi mushaflarda ortak olan şeylerdir. Bunların yanı sıra müdrec olan kıraat vecihleri de birden fazla sahâbe veya tâbiîn tarafından ortak olarak okunmuş ve anlamı açıklayıcı şekilde içerikler olduğu görülmüştür. Bu tür rivayetlerin genelde tefsirlerde ve fıkhîta olaylara açıklık kazandırmak, kastedilen şeyi daha iyi anlamamızı sağlamak, fikhî hükümlere dayanak oluşturmak vb. amaçlarla kullanıldığı görülmektedir. Yapılan sınıflandırmalar kıraatlerdeki değişikliklerin genellikle benzer olduğunu ve büyük bir kısmının mushaf hattına sonradan dahil edilen hareke ve noktalar olmaksızın yazım hattıyla örtüştüğünü göstermektedir. Müsteşrikler özellikle de bu mushaflardan kaynaklanan kıraatleri kullanarak İslâm'ı karalama faaliyetleri gerçekleştirmeye çalışsalar da ilgili bu rivâyetlerin çoğunun şâz olarak nitelendirilmesine rağmen Kur'ân'ı destekleyici ifadeler dışında bir ibare barındırmadıkları yapılan bu karşılaştırmalar sonucunda görülmektedir. Aksine kıraatlerdeki bu farklılıklar bazen kapalı olan bir anlamı açıklamış, bazen fikhî olarak verilen hükümleri desteklemiş veya alternatifler sunulmasına olanak sağlayarak âyetlerin anlamını zenginleştirmiştir. Günümüzde yazı ve mushafların bu denli yaygın olmasına rağmen bizlerin dahi âyetlerin yanlarına veyahut başka yerlere aldığımız notlar malumdur. Bununla birlikte yazı malzemesinin az olduğu, bir sorun olduğunda danışılacak bir Hz. Peygamber'in (s.a.v.) olduğu zamanlarda ve bizzat topluma ait olmayan, kendi tasarruflarıyla hazırladıkları mushaflarında bu ifadelerin yer alması kadar doğal bir durum yoktur. Şâz olarak aktarılan rivâyetlerin ise çoğunun anlamın muhtevasına etki etmediği veyahut anlamı desteklediği çalışmada aktarılan kıraatlerde görülmektedir. Sahâbîler Kur'ân'ı bizlere kadar yaptıkları titiz çalışmalarıyla ilk günkü gibi aktarmışlardır. Bizler ise Kur'ân'ı öğrenme, öğretme ve onu hayatımıza uygulayarak nesillerimize aktarma sorumluluğunu taşımaktayız.

KAYNAKÇA

- Abdölfettâh Abdülganî el-Kādî. *Budurul Zahire fil Kıraatil Aşr*. Darul Beyrutî, 1428.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1416/1995.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Fedâilu’s-Şahâbe*. Thk. Vasiyyullâh Muhammed ‘Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1404/1983.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şu‘ayb el-‘Arna’ût - ve ‘Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1421/2001.
- Alemdar, Yusuf. “Kıraatlerin Ortaya Çıkışı Meselesine Yeni(den) Bir Bakış”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII (2004): 143-170.
- Altıkulaç, Tayyar. “Hz. Ali ve İlk Mushaf Nüshaları”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. 21 (2012): 5-26.
- Altıkulaç, Tayyar. “İkrime el-Berberî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Âlûsî, Maḥmûd b. ‘Abdullâh el-Huseynî el-. *Rûhu’l-Me‘ânî fî Tefsîr el-Kur’ânî’l-‘Azîm ve’s-Seb‘u’l-Meşânî*. Thk. ‘Alî ‘Abdubârî ‘Atiyye. 16 Cilt. Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye; Beyrut: y.y., 1415.
- Arthur Jeffery. *Materials For The History Of The Text Of The Qur’an*. Eiden E. J. Brill, 1937.
- Başaran, Selman. “Huzeyfe b. Yemân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, 1998.
- Başaran, Selman. “Huzeyfe b. Yemân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 434-435. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Baysal, Ali Fuat. “Mushaf Tezyinatının Tarih İçindeki Gelişimi”. *Marife*. 3 (2010): 365,386.
- Bedruddîn el-‘Aynî, Ebû Muhammed Maḥmûd b. Ahmed. *‘Umdetu’l-Kârî Şerhu Şahîhi’l-Buḥârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, t.y.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-. *Futûḥu’l-Buldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetu’l-Hilâl, 1988.
- Bennâ’, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. ‘Abdu’l-Ğanî ed-Dimyâtî ‘Şihâbu’d-Dîn eş-Şehir bi’l-Bennâi el-. *İthâfu Fudalâi’l-Beşer fî’l-Kırâ’ati’l-Erbe‘ate ‘Aşer*. Thk. Enes Mihre. Beyrut: y.y., 1427/2006.

- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî el-. *el-Ba's ve'n-Nuşûr*. Thk. 'Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: y.y., 1406/1986.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr el-'İtkî el-. *el-Baḥru'z-Zeḥḥâr*. Thk. Maḥfûzurrahmân Zeynullâh - 'Adil b. Sa'd - ve Şabrî 'Abdulḥâlîk eş-Şâfi'î. 18 Cilt. Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009.
- Birişik, Abdulhamit. "Kıraat". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25: 425,432. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022.
- Birişik, Abdülhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2014.
- Buḥârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buḥârî el-. *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*. Thk. Muştafa Dîb el-Buḡâ. 5. Bs, 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru'l-Yemâme, 1414/1993.
- Canan, İbrahim. "Enes b. Mâlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 234-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Cemâluddîn el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tehzîbu'l-Kemâl fî 'Esmâi'r-Ricâl*. Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1400/1980.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah b. Mes'ûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 114-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Ceşşâş, Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî er-Râzî el-. *Âḥkâmu'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Şâdık el-Kamḥavî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1405.
- Çakan, İsmail Lütî - Eroğlu, Muhammed. "Abdullah b. Abbas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çakıcı, İrfan. *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*. Konya: Gece Kitaplığı, 2018.
- Dağ, Mehmet. "Kıraat İlminde Şâz Kavramı". *Marife*. 2007. 54.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-. *el-Muhkem fî nakti'l-mesâhiḥ*. Thk. İzzet Hasan. 2. Bs, 1 Cilt. Şâm: Dâru'l-Fikr, 1986.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-. *et-Teyisîr fî'l-kirâ'âti's-seb'*. Thk. Halef Hamûd Sâlim eş-Şağdelî. 1. Bs, 1 Cilt. Hâil: Dâru'l-Endülüsi, 2015.
- Dânî, Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd ed-. *et-Teyisîr fî'l-Kirâ'âti's-Seb'*. Thk. Halef Maḥmûd Sâlim. Hâil: y.y., 1436/2015.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî. *Sunenu Ebî Dâvûd*. Thk. Şu'ayb el-'Arna'ût. 7 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2009.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Baḥru'l-muhîṭ fî'tefsîr*. Thk. Sıdkî Muhammed Cemil. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Baḥru'l-Muhîṭ fî't-Tefsîr*. Thk. Şıdkî Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrut: y.y., 1420.
- Ebû 'Ubeyd, Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî. *en-Nâsiḥ ve'l-Mensûḥ fî'l-Kur'âni'l-'Azîz ve mâ fîhi mine'l-Ferâ'idî ve's-Sunen*. Thk. Muhammed b. Şâliḥ el-Mudeyfir. Riyad: y.y., 1418.
- Ebû 'Ubeyd, Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî. *Fedâ'ilu'l-Kur'an*. Thk. Mervân el-'Atiyye - Muḥsin Ḥirâbe - ve Vefâ Taḳiyuddîn. Dimaşk; Beyrut: y.y., 1416/1995.

- Ebu'l-Kâsım el-Huzelî, Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. 'Alî el-Yeşkurî. *el-Kâmil fî'l-Kırâ'âtî'l-Aşr ve'l-Erbe'îne'z-Zâideti 'aleyhâ*. Thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rifâ'î eş-Şâyib. b.y.: y.y., 1428/2007.
- Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî - M. Ali Âzerşeb. *Me'âtihu'l-esrâr ve mesâbihi'l-ebrâr*. Tahran: Merkezü'l-bühûs ve'd-dirâsât li't-türâsi'l-mahtût, 1429.
- Efendioğlu, Mehmet. "Râvî". 34: 472-474. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Efendioğlu, Mehmet. "Saîd b. Cübeyr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 552-554. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Efendioğlu, Mehmet. "Tedvin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40: 267-269. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, t.y.
- Erul, Bünyamin. "Übey b. Kâ'b". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 272-274. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Erul, Bünyamin. "Zeyd b. Sâbit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 321-322. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Aḥmed b. el-Herevî el-. *Me'ânî'l-Kırâ'ât*. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Câmi'atu'l-Melik Su'ûd, 1412/1991.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Aḥmed b. el-Herevî el-. *Tehzîbu'l-Luḡa*. Thk. Muhammed 'Avḍ Mir'ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fayda, Mustafa. "Âişe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 201-205. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Fayda, Mustafa. "Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 101-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Fayda, Mustafa. "Ömer". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Ferrâ', Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-. *Kitâbun fîhi Luḡâtu'l-Kur'an*. Thk. Câbir b. 'Abdullâh es-Serî. b.y.: y.y., 1435.
- Ferrâ', Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-. *Me'ânî'l-Kur'an*. Thk. Aḥmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr. Mısır: y.y., t.y.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an'ı Kerim Tarihi*. Trc. Abdulaziz Hatip - Mahmut Kanık. Beyan, 2013.
- Ḥaṭîb eş-Şîrbînî, Şems ed-Dîn Muhammed b. Aḥmed eş-Şâfi'î el-. *es-Sirâcu'l-Munîr fî'l-Î'âneti 'alâ Ma'rîfeti Ba'di Me'ânî Kelâmi Rabbînâ'l-Hakîmi'l-Habîr*. 4 Cilt. Kahire: Maṭba'atu Bûlâk, 1285.
- Hennâd b. es-Serî, Ebû's-Serî Hennâd b. es-Serî el-Kûfî. *ez-Zuhd*. Thk. 'Abdurrahman 'Abd el-Cebbâr el-Ferîvâî. 2 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1406.
- Hererî, Muhammed Emin. *Tefsiru Hadaiki Ravh ve er-Reyhân fî Ravab-i Ulumul Kur'an*. Beyrut/Lübnan: Daru Tavki'Necat, 1421.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ḡalib b. Temam. *Muharrerü'l-Vecîz*. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2001.

- İbn Battâl, Ebû el-Hasan 'Alî b. Halef b. 'Abdumelik İbn Battâl. *Şerhu Şahîhi'l-Buĥârî*. Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Baġdâdî. *el-Muĥteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâzi'l-Kırâ'ât ve'l-İdâhi 'anhâ*. 2 Cilt. b.y.: Vezâratu'l-Evkâf, 1420/1999.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân. *el-Muĥteseb fî tebyîni vucûhi şevâzi'l-kırâat ve'l-ileli anha*. 2 Cilt. Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye, 1419.
- İbn Ebi Dâvûd, Ebû Bekr Abdullah b. Ebi Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Kitabul Mesahif*. Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye, 1985.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Süleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Kitâbu'l-Meşâhif*. Thk. Muĥammed b. 'Abduh. Kahire: y.y., 1423/2002.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muĥammed 'Abdurrahman b. Muĥammed er-Râzî. *el-İlel*. Thk. Sa'd b. 'Abdullâh el-Ĥamîd ve Ĥâlid b. 'Abdurrahman el-Cerîsî. 7 Cilt. b.y.: Meţâbi'u'l-Ĥamîdî, 1427/2006.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muĥammed 'Abdurrahman b. Muĥammed er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. Thk. Es'ad Muĥammed eţ-Ṭayyib. 13 Cilt. b.y.: y.y., 1419/1998.
- İbn Ĥacer el-'Asĥalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Aĥmed b. 'Alî b. Muĥammed el-'Asĥalânî. *el-İşâbe fî Temyîzi's-Şahâbe*. Thk. 'Âdil Aĥmed 'Abdulmevcûd - ve 'Alî Muĥammed Mu'avvaḍ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Ĥacer el-'Asĥalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Aĥmed b. 'Alî b. Muĥammed el-'Asĥalânî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buĥârî*. Thk. Muĥibbuddîn el-Ĥaţîb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Ĥacer el-'Asĥalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Aĥmed b. 'Alî b. Muĥammed el-'Asĥalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1326/1908.
- İbn Ĥâleveyh, Ebû Abdillâh el-Ĥuseyn b. Aĥmed b. Ĥamdân. *Kiraatü's-Şâzze*. 1. Bs. Tanta: Darü's-Sahabe li't-Tûras, 1428.
- İbn Ĥâleveyh, Ebû 'Abdullâh el-Ĥuseyn b. Aĥmed b. Ĥâleveyh. *İ'râbu'l-kırâ'âtî's-seb'a ve 'ilelihâ*. Thk. Ebû Muĥammed el-Esyûtî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1327/2006.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşķî. *Fedâilu'l-Kur'an*. b.y.: y.y., 1416/1995.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşķî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. Thk. Sâmi b. Muĥammed Selâme. 8 Cilt. b.y.: Dâru Ṭaybe, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muĥammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Ġarîbu'l-Kur'an*. Thk. Aĥmed Şakr. b.y.: y.y., 1398/1978.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Faḍl Muĥammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî. *Lisân'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993.

- İbn Mucâhid, Aḥmed b. Mûsâ b. el-‘Abbâs et-Temîmî Ebû Bekir el-Bağdâdî. *Kitâbu’s-Seb’a fi’l-Kirâ’ât*. Thk. Şevkî Dayf. Mısır: y.y., 1400.
- İbn Mucâhid. *Kitâbü’s-Seb’a fi’l-Kirâât*. Kahire: Daru’l-Mearif, 1972.
- İbn Sa’d, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. Sa’d b. Menî’. *eṭ-Ṭabaḳâtu’l-Kubrâ*. Thk. İhsân ‘Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, 1388/1968.
- İbn Vehb, Ebû Muḥammed ‘Abdullâh b. Vehb el-Mısrî el-Ḳureşî. *el-Câmi’*. Thk. Rıf at Fevzî ‘Abdulmuṭṭalib, ‘Alî ‘Abdubâsî Mezîd. b.y.: y.y., 2005.
- İbn Vehb, Ebû Muḥammed ‘Abdullâh b. Vehb el-Mısrî el-Ḳureşî. *Tefsîru’l-Kur’ân mine’l-Câmi’*. Thk. Mikloş Muranyi. 3 Cilt. b.y.: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2003.
- İbn Zencele, Ebû Zur’a ‘Abdurrahman b. Muḥammed b. Zencele. *Huccetu’l-Kirâ’ât*. b.y.: y.y., t.y.
- İbn ‘Âdil, Ebû Hafş Sirâc ed-Dîn ‘Omar b. ‘Alî b. ‘Âdil el-Ḥanbelî ed-Dimeşkî en-Nu’mânî. *el-Lubâb fi’Ulûmi’l-Kitâb*. Thk. ‘Âdil Aḥmed ‘Abdulmevcûd - ve ‘Alî Muḥammed Mu’avviḍ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1419/1998.
- İbn ‘Aṭiyye, Ebû Muḥammed ‘Abdulḥak b. Ğâlib b. ‘Abdirrahman b. Temmâm el-Endelûsî. *el-Muḥarreru’l-Vecîz fi’ Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*. Thk. ‘Abdusselâm ‘Abduşşâfi Muḥammed. Beyrut: y.y., 1422.
- İbnu’l-Eşîr, Ebû’s-Sa’âdât el-Mubârek b. Muḥammed el-Cezerî. *Câmi’u’l-Uşûl*. Thk. ‘Abdulkâdir el-Arnaûṭ. 12 Cilt. b.y.: Dâru’l-Hulvânî, 1389/1969-1392/1972.
- İbnu’l-Munzir, Ebû Bekr Muḥammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî. *Kitâbu Tefsîri’l-Kur’ân*. Thk. Sa’d b. Muḥammed Sa’d. 2 Cilt. Medine: Dâru’l-Me’âşir, 1423/2002.
- İbnu’n-Nedîm, Ebû’l-Ferec Muḥammed b. İshâk b. Muḥammed el-Verrâk el-Bağdâdî. *el-Fihrist*. Thk. İbrahim Ramaḍân. Beyrut: y.y., 1417/1997.
- İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muḥammed el-Bağdâdî. *Zâdu’l-Mesîr fi’ İlmi’t-Tefsîr*. Thk. ‘Abdurrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1422/2001.
- İbnü’l-Cezerî, Ebû’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf. *Tahbiru’t-Teyşîr fi’l-Kirâ’ati’l-Aşr*. Amman: Dârü’l-Furkân, 2000.
- İbnü’l-Cezerî, Ebû’l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed. *ed-Durretu’l-Muḍiyyetu fi’l-Kirâ’âti’s-Selâşi’l-Mutemmimet li’l-‘Aşr*. Thk. Muḥammed Temîm ez-Zu’bî. b.y.: y.y., 1421/2000.
- İbnü’l-Cezerî, Ebû’l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed. *Ğâyetu’n-Nihâye fi’ Ṭabaḳâti’l-Ḳurrâ’*. 3 Cilt. Bergstraesser: Mektebetu İbn Teymiyye, 1351/1932.
- İbnü’l-Cezerî, Ebû’l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed. *Muncidu’l-Muḳrî’in ve Muṣṣidu’t-Tâlibîn*. b.y.: y.y., 1420/1999.
- İbnü’l-Cezerî, Ebû’l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed. *Ṭayyibetu’n-Neşr fi’l-Kirâ’âti’l-‘Aşr*. Thk. Muḥammed Temîm ez-Zağbî. Cide: y.y., 1414/1994.
- İbnü’l-Cezerî, Ebû’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *en-Neşr fi’l-kirâati’l-aşr*. Thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ’. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1960.
- İbyârî, İbrahim b. İsmail el-İbârî. *Mevsuet’ul Kur’aniyye*. Müessetü’l Sicli’l Arab, 1405.

- İlhan, Avni. "Müfîd, Şeyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 502-503. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- İsmâ'îl Hakkı Bursevî, İsmâ'îl Hakkî b. Muştafâ el-İstânbûlî el-Hanefî el-Halvetî. *Rûhu'l-Beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Kanarya, Bayram. "Mushafın Form Değişikliğinin Panaroması". t.y.
- Kandemir, M. Yaşar. "Abdullah b. Amr b. Âs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 85-86. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hafsa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 119-120. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. "Mevzû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 493-496. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ümmü Seleme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 328-330. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Karaçam, İsmail. *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*. 31. Bs. İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Karaçam, İsmail. *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*. 6. baskı. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 2018.
- Kattân, Mennâ' Halîl. *Mebâhiş fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Mektebetü Ma'rife, 1421.
- Kesler, Muhammed Fatih. "Mücâhid b. Cebr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 442-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kıvâmu's-Sunne et-Teymî, Ebû'l-Kâsım İsmail b. Muhammed. *Siyeru's-Selefi's-Şâlihîn - İsmail b. Muhammed el-Işbahânî*. Thk. Kerem b. Hilmî b. Ferhât b. Ahmed. Riyad: y.y., t.y.
- Koçyiğit, Talat. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1985.
- Köse, Saffet. "Esved b. Yezîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kurtubî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-. *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*. Thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "İmam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 178-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Mâlik b. Enes, Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvaţta'*. Thk. Muhammed Fu'âd 'Abdûlbâkî. Beyrut: y.y., 1406/1985.
- Ma'rifet, Muhammed Hâdî. *Temhîd fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Darû'l Ta'rif, 1432.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31: 242,248. Ankara, 2020.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Başrî el-. *en-Nuket ve'l- 'Uyûn*. Thk. es-Seyyid b. 'Abdilmaşûd b. 'Abdirrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-İbâne 'an me'ânî'l-kırâ'ât*. Thk. 'Abdulfettâh İsmail Şelebî. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1977.

- Mekkî, Ebû Muhammed b Hammus b Muhammed b Ebû Tâlib. *el-İbâne an Me'âni'l-Kiraât*. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, t.y. <http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=71756&ele=%3D&wKitaplar=ibane&wYazarlar=mekki>.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. “Yezîdî, Yahyâ b. Mübârek”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43: 524-525. İstanbul, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yezidi-yahya-b-mubarek>.
- Mevsû'atu't-tefsîri'l-me'sûr*. 24 Cilt. Cidde; Beyrut: Merkezu'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye; Dâru İbn Hâzm, 1439/2017.
- Muhammed Abdülhalık Azime. *Dirasat li Üslub'il Kuran-ı Kerim*. 11 Cilt. Kahire: Darul Hadis, t.y.
- Muḳâtil b. Suleymân, Ebû'l-Ḥasen Muḳâtil b. Suleymân el-Belḥî. *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*. Thk. 'Abdullâh Maḥmûd Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: y.y., 1423/2002.
- Muttakî el-Hindî, 'Alâ'u'd-Dîn 'Alî b. Hîsâmî'd-Dîn b. Kâdî Ḥân el-Kâdirî eş-Şâzelî el-Hindî el-Burhânî el-. *Kenzu'l-'Ummâl*. Thk. Bekrî Ḥayyânî. b.y.: y.y., 1401/1981.
- Nabil bin Muhammed, Nabil bin Muhammed İbrahim el-İsmail. *İlmü-l Kırâat Neşetuhû Etvâruhu Eseruhu fî'l-Ulûmî's-Şer'iyye*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1421.
- Nehḥâs, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed el-Murâdî en-. *en-Nâsiḥ ve'l-Mensûḥ*. Thk. Muḥammed 'Abdu's-Selâm Muḥammed. Kuveyt: y.y., 1408.
- Nehḥâs, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed el-Murâdî en-. *İ'râbu'l-Kur'ân*. Thk. 'Abdilmun'im Ḥalîl İbrâhîm. Beyrut: Menşûrât Muḥammed 'Alî Beyḍûn; Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421.
- Nehḥâs, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed el-Murâdî en-. *Me'âni'l-Kur'ân*. Thk. Muḥammed 'Alî eş-Şâbûnî. Mekke: y.y., 1409.
- Nesâ'î, Ebû 'Abdurrahmân Aḥmed b. Şu'ayb el-Ḥorâsânî en-. *es-Sunenu'l-Kubrâ*. Thk. Ḥasen 'Abdilmun'im. 10 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Nîsâbü'rî, Nîzâmuddîn el-Ḥasan b. Muḥammed b. Ḥuseyn el-Ḳummî en-. *Ġarâibu'l-Kur'ân ve Reġâibu'l-Furḳân*. Thk. Zekerîyyâ 'Umeyrât. Beyrut: y.y., 1416.
- Önen, Hacı. *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'an Tefsirine Etkisi*. İstanbul: Raġbet Yayınları, 2017.
- Ötürk, Mustafa. “Hz. Ali ve Hz. Fâtîma'ya Nisbet Edilen Mushafların Mahiyeti”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (t.y.): 15-38.
- Öz, Mustafa. “Ca'fer es-Sâdık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özel, Ahmet. “Alkame b. Kays”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 467. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Özkafa, Fatih. “Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabının Tarihî Seyri”. *Marife*. 3 (2010): 307-326.
- Özşenel, Mehmet. “Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 49-50. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Öztoprak, Siraceddin. *Kur'an Kıraatı*. 2. Bs. İstanbul: Beyan, 2012.

- Râzî, Ebû ‘Abdillâh Faḥrüddîn Muḥammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtîhu’l-Ġayb*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1420.
- Sâid b. Mansûr, Ebû Osmân Sâid b. Mansûr el-Horâsânî. *Suneni Sâid b. Mansûr*. Riyad: Darel-Aluka, 1433.
- Sarı, Alparslan - Atik, Kemal. “Kur’an Tarihi * Arthur JEFFERY”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12 (2008): 163-184.
- Sa‘îd b. Manşûr, Ebû ‘Osmân Sa‘îd b. Manşûr el-Horâsânî. *et-Tefsîr min Suneni Sa‘îd b. Manşûr*. Thk. Sa‘îd b. ‘Abdullâh b. ‘Abdulâzîz Âl-i Ḥamîd. 5 Cilt. b.y.: Dâru’s-Samî‘î, 1417/1997.
- Şa‘lebî, Ebû İshâk Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm eş-. *el-Keşf ve’l-Beyân*. Thk. Heyet. 33 Cilt. Cilde: y.y., 1436/2015.
- Şa‘lebî, Ebû İshâk Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm eş-. *el-Keşf ve’l-Beyân*. Thk. Ebû Muḥammed b. ‘Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1422/2002.
- Semîn el-Ḥalebî, Ebu’l-‘Abbâs Şihâb ed-Dîn Aḥmed b. Yûsuf b. ‘Abdiddâim eş-. *ed-Durru’l-Maşûn fî ‘Ulûmi’l-Kitâbi’l-Meknûn*. Thk. Aḥmed Muḥammed el-Ḥarrât. 11 Cilt. Dimaşk: Dâru’l-Kalem, t.y.
- Serin, Muhittin. “Mushaf (Hat)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 248-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Se‘âlibî, Ebû Zeyd ‘Abdurrahman b. Muḥammed b. eş-Se‘âlibî eş-. *el-Cevâhiru’l-Hisân fî Tefsîri’l-Kur’ân*. Thk. Muḥammed ‘Alî Mu‘avviḍ - ve ‘Âdil Aḥmed ‘Abdulmevcûd. 5 Cilt. Beyrut: y.y., 1418.
- Subhi Salih. *Ulûmu’l-hadis ve Mustalahuh*. Trc. Mehmet Yaşar Kandemir. Ankara, 1973.
- Sufyân eş-Sevrî, Ebû ‘Abdullâh Sufyân b. Sa‘îd b. Mesrûk el-Kûfî. *Tefsîru’s-Sevrî*. Thk. Ebû Ca‘fer Muḥammed. Beyrut: y.y., 1403/1983.
- Şuḥârî, Ebû’l-Munzir Seleme b. Muslim b. İbrâhîm eş-. *el-İbâne fî’l-Luġati’l-‘Arabiyye*. Thk. ‘Abdulkerîm Ḥalîfe vd. 4 Cilt. Meskaṭ: y.y., 1420/1999.
- Süyûtî, Ebû’l-Faḫr Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥudayrî eş-. *ed-Durru’l-Menşûr*. 8 Cilt. Beyrut: y.y., t.y.
- Süyûtî, Ebû’l-Faḫr Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥudayrî eş-. *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*. Thk. Muḥammed Ebû’l-Faḫr İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: el-Hey’etu’l-Miṣriyyeti’l-‘Amme li’l-Kuttâb, 1394/1974.
- Şan, Lokman. “Goldziher’e Göre Kirâatlerin Kaynağı”. *Diyanet İlmi Dergi* 53/4 (2017).
- Şan, Lokman. *Kirâat Farklılıklarının Kur’ân Yorumuna Etkisi Tevbe Sûresi Örneği*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2020.
- Şen, Ziya. *Kur’ân’ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, t.y.
- Şen, Ziya. *Şia’nın Kıraatlere ve Kur’an Tarihine Bakış*. İstanbul: Düşün, 2013.
- Şen, Ziya. “Vahiy Kâtipliği Müessesesi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/30 (2011): 185-210.
- Şevkânî, Muḥammed b. ‘Alî b. Muḥammed el-Yemenî eş-. *Fethu’l-Qadîr*. Dimaşk: y.y., 1414.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî el-Bağdâdî et-. *Camî'u'l-Beyân an Tefsiri Âyi'l-Kur'an*. 24 Cilt. Mekke: Daru't-Terbiyeti ve't-Turasi, t.y.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-. *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Kur'an*. Thk. 'Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*. Thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî. 26 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî et-. *Şerhu Muşkili'l-âşâr*. Thk. Şu'ayb el-'Arna'ût. 16 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1415/1994.
- Tîbî, Ebû Muhammed Huseyn b. 'Abdullâh et-. *Futûhu'l-Ğayb fî'l-Keşfi 'ân Kınâ'i'r-Rayb*. Thk. İyâd Muhammed el-Ğûc. 17 Cilt. b.y.: y.y., 1434/2013.
- Uludağ, Süleyman. "Hasan-ı Basrî". 16: 291-293. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Uşmûnî, Ahmed b. 'Abdu'l-Kerîm el-Mısrî el-. *Menâru'l-Hudâ fî Beyânî'l-Vakf ve'l-İbtidâ*. Thk. 'Abdu'r-Rahîm et-Tarhûnî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2008.
- Yahyâ b. el-Huseyn eş-Şecerî, Yahyâ b. el-Huseyn b. İsmail el-Curcânî. *Tertîbu'l-'Emâli'l-Hamîsiyye*. Thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Yahyâ b. Ma'in, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ma'in. *Târîhu İbn Ma'in- Rivâyetu'd-Dârî*. Thk. Ahmed Muhammed Nûru Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezu'l-Bahşi'l-İlmî, 1399/1979.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yılmaz, Hasan Kamil. "Cem". 7: 278,279. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Yüksel, Ali Osman. *İbn Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr*. 3. Bs. İstanbul: İfav, 2016.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk ez-. *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Thk. Heyet. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidâye, t.y.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-. *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*. Thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakâti ve'l-a'sâr*. 1. Bs, 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâikî Ğavâmiḍi't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.
- Zencânî, Ebu Abdullah. *Târîhul Kur'an*. Mısır: Hindawi Eğitim ve Kültür Vakfı, 2016.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î ez-. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: Dâru 'İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. 3. Bs, 2 Cilt. Issa Al-Babi Al-Halabi, 1367.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm ez-. *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 3. Bs, 2 Cilt. Kâhire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.

'Omer b. Şebbe, Ebû Zeyd 'Omer b. Şebbe en-Numeyrî. *Târîhu'l-Medîne*. Thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 4 Cilt. Cidde: y.y., 1399.

<https://al-maktaba.org/book/13067/208#p1>

